

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳукуқи дастнавис

ВБД: 159.9+340 (575.3): 88.4

БОБОБЕКЗОДА МЕҲРОЧИДИНИ АБДУЧАЛИЛ

**ТАЪСИРИ ПСИХОЛОГИИ ТАЛОҚ БА ЗОҲИРШАВИИ ҲОЛАТҲОИ
ЭМОТСИОНАЛИИ НАВРАСОН**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори фалсафа PhD, доктор аз
рӯйи ихтисоси 6D050301 – Психологияи умумӣ, психологияи шахсият,
таърихи психология

Рохбари илмӣ:

н.и.психологӣ, дотсенти кафедраи
психологияи ДМТ, Шарипова М.Ё.

Душанбе – 2026

МУНДАРИЧА

ИХТИСОРАҶО.....	3
МУҚАДДИМА	4
БОБИ 1. ТАҲҚИҚИ НАЗАРИЯВИИ ҶАНБАҲОИ ПСИХОЛОГИИ ТАЪСИРИ ТАЛОҚ БА ЗОҲИРШАВИИ ҲОЛАТҲОИ ЭМОТСИОНАЛИИ НАВРАСОН.....	15
1.1. Тавсифи хусусиятҳои психофизиологӣ дар синни наврасӣ.....	15
1.2. Хусусиятҳои зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасони оилаҳои пурра ва нопурра.....	29
1.3. Талоқ ҳамчун падидаи иҷтимоию психологӣ.....	44
1.4. Хусусиятҳои азсаргузаронии талоқ аз ҷониби наврасон ва ё вокуниши онҳо нисбат ба қарори волидайн.....	50
БОБИ 2. ТАВСИФИ МЕТОДҲОИ ОЗМОИШӢ ВА ТАШКИЛ КАРДАНИ ТАҲҚИҚОТ.....	66
2.1. Тавсифи гурӯҳчини таҳқиқот.....	66
2.2. Тавсифи методҳои дар таҳқиқот истифодашуда	77
БОБИ 3. ТАҲҚИҚИ ЭМПИРИКИИ ТАЪСИРИ ТАЛОҚ БА ЗОҲИРШАВИИ ҲОЛАТҲОИ ЭМОТСИОНАЛИИ НАВРАСОН.....	91
3.1. Таҳқиқи ҷанбаҳои ҷинсии таъсири талоқ ба ҳолатҳои эмотсионалии наврасон.....	91
3.2. Омӯзиш ва таҳлили робитаи байниҳамдигарии ҳолатҳои эмотсионалии наврасон аз оилаҳои пурра ва нопурра.....	102
3.3. Таъсири талоқ ба рушди соҳаи эмотсионалии наврасон.....	121
ХУЛОСА.....	141
РӢҲАТИ АДАБИЁТ.....	151
ЗАМИМАҶО.....	171

ИХТИСОРАҲО:

ҚТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ

МТМУ – муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ

SPSS Statistics – ("Бастаи оморӣ барои илмҳои ҷамъиятӣ") - як барномаи компютерӣ барои коркарди маълумоти оморӣ мебошад, ки барои гузаронидани тадқиқоти амалӣ дар илмҳои ҷамъиятӣ пешбинӣ шудааст.

OD – майл ба монеа кардан:

ED – майл ба худҳимоявӣ:

E – хусумате, ки зидди касе ва чизи атрофи хеш равона гардидааст.

I – маҳкумкунӣ ва маломаткунии ба худ равона гардида, ҳисси гунаҳкорию нокомии шахсӣ ҳукмфармо мебошанд.

M – ҳисси масъулияти шахсе, ки дар ҳолати фрустратсионӣ қарор дорад ва аз маҳкумкунӣҳо канорагирӣ мекунад.

NP – майл ба қонегардонии талаботҳо:

e – интизор меравад ва каси дигар бояд вазъиятро ҳал кунад.

I – субъект ҳалли ҳолати фрустратсиониро бар дӯш мегирад.

GCR – «дараҷаи мутобиқшавии иҷтимоӣ».

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Рӯзмарагии мавзуъ дар он зоҳир мешавад, ки айни замон шумораи зиёди оилаҳои тоҷик бо сабабҳои гуногун рӯ ба ҷудошавӣ овардаанд ва он дар навбати худ омӯзиши махсуси психологиро талаб мекунад. Воқеияти имрӯза дар ҳаёти инсон бо мавҷудияти дигаргуниҳои кулӣ ва зудтағйирёбанда буданаш тавсиф мешавад. Яке аз масъалаҳои муҳимме, ки дар назди ҷомеаи имрӯза гузошта шудааст – ин бунёди ҷамъияти нав мебошад. Барои ба ин ҳадаф расидан тамоми рукнҳои ҷомеаро инкишоф додан лозим аст, зеро оила ҳамчун рукни асосию ибтидоии ҷомеа махсуб меравад ва он имрӯзҳо ба солимгардонии психологӣ ниёз дорад.

Омори солҳои охир нишон медиҳад, ки теъдоди вайроншавии оилаҳо рӯ ба тамоюли зиёдшавӣ дорад. Ин далолат бо он мекунад, ки барои пойдор кардани оилаи имрӯза корҳои зиёдеро ба анҷом расонидан лозим мешавад. Илми психология дар баробари дигар илмҳо метавонад дар ҳалли ин масъалаи муҳим нақши хосро бозад.

Ҳамзамон, масъалаи мазкур доимо зери таваҷҷуҳи Сарвари давлат қарор дорад ва баҳри пешгирии ҷудошавии оилаҳои ҷавон чораҳои зарурӣ ва саривақтӣ андешида мешаванд. Масалан, бо пешниҳоди Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати пешгирии пошхӯрии оилаҳо чунин санадҳои меъёриву ҳуқуқии зерин қабул гардиданд: “Қонунуи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи масъулияти таълиму тарбияи кӯдак” (аз 20 июни соли 2024 №2049) [5] ва “Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон” [7], ки дар навбати худ далолаткунанда ва нишондиҳандаи гуфтаҳои мазкур мебошанд.

Мушоҳидаҳои илмӣ ҷиҳати нишон додани нақши осебпазирӣ талоқ ба фарзанд вучуд доранд. Худи талоқи волидайн барои кӯдак чунин оқибатҳои вазнин ба мисли неврозҳо, ҳолати афсурдагӣ, ихтилоли гуногуни рафтор, аз ҷумла ғазаб, хашмгинии кӯдак ва ҳолатҳои

эмотсионалии манфӣ мегардад. Аммо бояд андеша кард, ки ин гуна ҳолатҳои эмотсионалии манфӣ муваққатӣ аст, ё чанд сол пас аз талок боқӣ мемонад?

Ҳолатҳои эмотсионалӣ зухуроти хеле гуногун доранд. Аз рӯйи дараҷаи шиддатнокӣ ва давомнокии онҳо метавонанд дарозмуддат, вале суст (ғамгинӣ) ё қавӣ, вале кӯтоҳмуддат (хурсандӣ) бошанд.

Таҳқиқ ва омӯзиши ҳолатҳои эмотсионалӣ дар психологияи муосир махсусан муҳим аст, зеро функцияи муттаҳидкунандаи ҳолатҳо ягонагии психикаро таъмин намуда, дар натиҷа сохтори психологии шахсият ташаккул меёбад, ки ҳосиятҳо, ҳолатҳо, равандҳо ва робитаҳои байниҳамдигарии онҳоро фаро мегирад. Барои амалияи психологӣ, аҳаммияти тадқиқот оид ба ҳолатҳои равонӣ бо таъсири онҳо ба самаранокии тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти инсон вобаста аст.

Таҳқиқот дар бораи ҳолати эмотсионалӣ дар давраи наврасӣ махсусан муҳим аст. Хусусиятҳои давраи наврасӣ (афзоиши низоъ, изтироб, вобастагӣ аз ҷамсолон, нигаронӣ дар бораи ҷинс, ҷустуҷӯи "симои МАН"-и шахс, ҳисси калонсолӣ, рефлексия ва ғ.) ва буҳрони наврасӣ, ки баъзе олимон (Д.Б. Элконин, Т.В. Драгунова ва дигарон) дар масири ҳаёт онро душвортарин меҳисобанд. Дар шароити муосир ба мушкилоти ҳоси давраи наврасӣ мушкилоти рӯзафзуни мураккабии фаъолияти таълимӣ ҳамроҳ мешавад, ки он дар афзоиши шумораи мавзӯҳои омӯхташуда, ҳаҷми умумии иттилоот ва зарурати худмуайянкунии барвақти касбӣ инъикос меёбад. Мушкилии дигар дар он аст, ки ҳангоми омодагӣ ба таҳсилоти касбӣ наврасон ҳанӯз омода нестанд, ки худро калонсол ҳисоб кунанд ва бахусус ҳолати равонии худро ба таври муассир танзим кунанд. Ин ноғузир ба маҳсулнокии ва муносибатҳои онҳо бо дигарон таъсир мерасонад.

Ҳолатҳои эмотсионалии наврасон, ки омили ҳалкунанда дар фаъолият ва инкишоф, ташаккули вазифаҳои психикӣ ва шахсият

мебошанд, дар соҳаҳои гуногуни психология ба таври пурра омӯхта нашудааст. Ин аз ҷиҳати назариявӣ дар нопурра будани тавсифдиҳандаҳои психологии ин гурӯҳи синнусолӣ, паст шудани самарои таълим, тарбия, муомила бо кӯдакон ва инкишофи ҳаматарафа зоҳир мегардад.

Аз рӯйи азсаргузарониҳои таассуроти субъективӣ тамоми гуногунии эмотсионалиро метавон ба 2 гурӯҳ ҷудо намуд: эмотсияҳои мусбате, ки бо қонеъ гардонидани талаботҳои ҳаётан муҳимми инсон алоқамандӣ доранд ва лаззат меоранд ва эмотсияҳои манфие, ки бо қонеъ накардани талаботҳои ҳаётан муҳим алоқаманданду ноқаноатмандиро ҳосил мекунанд.

Аз рӯйи мазмуну мундариҷа эмотсияҳоро вобаста ба сатҳи талаботе, ки дар инсон қонеъ мегардад, ба содда ва мураккаб ҷудо кардан мумкин аст. Ба эмотсияҳои содда ҳашм, тарс, шодӣ, андух, ҳасад, рашк ва ба эмотсияҳои мураккаб бошад, ҳиссиёт, яъне ҳиссиётҳои ахлоқӣ, эстетикӣ ва маърифатӣ дохил мешаванд.

Дар робита ба ин мавриди тазаққур аст, ки масъалаи мазкур на танҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, балки дар хориҷи кишвар (Руссия, Қазоқистон, Қирғизистон ва ғайра) низ мубрам маҳсуб меёбад. Таҳқиқоти муҳаққиқон А.Е. Личко [54]; Ю.А. Клейберг [40]; А.С. Арсенев [95]; С.А. Беличева [17]; И.С. Кон [43]; А.И. Захаров [34]; Д.Н. Исаев [37]; В.В. Ковалев [41] ва Ҷ. Конвей [44] далолаткунандаи гуфтаҳои боло мебошанд. Муҳаққиқони номбаргардида раванди таълиму тарбияро аз ҷиҳати ба дунё омадани кӯдак мебинанд, ки дар он тарбия нақши пешбарандаро мебозад. Муносибатҳои оилавӣ, хусусан муносибати волидайн нисбат ба фарзанд метавонад назари мусбатро ба вучуд орад. Дар баробари ин, ҳамин омил, вале дорои мазмуни психологии дигар, метавонанд боиси пайдошавии ихтилол дар инкишофи кӯдак шаванд, ба монанди: нобоварӣ нисбати атрофиён, изтироб, худбаҳодиҳии паст ва ғайра (Т.Б. Дмитриева [110]; Е.Г. Эйдемиллер [80, 90]). Тавре маълум аст,

давраи наврасӣ ба навъҳои гуногуни муносибатҳои оилавӣ ҳассос аст (А.И. Захаров [34]; М.Д. Кондратов [162]; Д.Н. Исаев [37]; Л.И. Вассерман [22, 23]; И.А. Горковая [22, 23]; ва Е. Ромитина [22, 23]). Гузариш ба синни балоғат душвор буда, ба авҷ гирифтани аксентуатсияҳо (ифрот), психопатия, ихтилоли невротикӣ ва психосоматикии наврасон мусоидат мекунад.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Мавзуи таҳқиқот ду ҷанбаи меҳвариро дар бар мегирад, яке талоқ, яъне пошхӯрии оилаҳо ва дигаре давраи наврасӣ. Чуноне ки маълум аст, давраи наврасӣ аз ҷиҳати психологӣ яке аз давраҳои пурҷӯшу хурӯш ба ҳисоб меравад ва бештари муҳаққиқон ба масъалаи омӯзиши давраи наврасӣ машғул ҳастанд. Масъалаи мазкур ҳам аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ ва ҳам аз ҷониби муҳаққиқони русу хориҷ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст, аммо хусусан масъалаи таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалии наврасон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври пурраю амиқ пажӯҳиш нашудааст.

Муҳаққиқони ватанӣ, ки ба масъалаҳои наздик ба ин мавзӯ пажӯҳиш гузаронидаанд: А.Р. Атахонов [15], Н.М. Юнусова [152, 173], М.Т. Давлатов [32], Б. Мачидова [56], Н.Қ. Амонов [13], Г.Ю. Баротова [50], Б.Х. Саидзода [74, 75], Н.М. Рачабзода [167], Н.Ф. Абдурашитов [8, 9] ва дигарон мебошанд.

Дар робита ба ин, муҳаққиқони ватанӣ мавзӯҳои мазкурро зери таҳқиқот қарор додаанд, ба монанди:

- психологияи муносибатҳои оилавӣ (М.Т. Давлатов [32], Н.М. Юнусова [152, 173], Б. Мачидова [56], М.Ё. Шарипова [87, 150], Ҳ.А. Зайтметов [113], З.Р. Сафарова [77,129,139,170], Ш. Исмоилов [158], М.Ҷ. Фозилова [171], ва дигарон);
- нақши оила ва муносибатҳои волидайн дар бозтарбияномаи наврасон (Н.Ф. Абдурашитов [8,9,92,153], Н.М. Рачабзода [167]);

– коркард ва мутобиқ намудани воситаҳои ташхисӣ чихати ташхиси хусусиятҳои психологгии наврасон (Р.А. Атохонов [15], Н.Қ. Амонов [13], Б.Х. Саидзода [74,75] ва дигарон).

Муҳаққиқони рус ба хусусиятҳои таъсири талоқ ба зану шавҳар, рафтори онҳо дар ҳолати талоқ, инчунин сабабҳои талоқ диққати махсус доданд. Ин проблемаҳоро психологҳо А.Я. Варг [137,155], А.С. Спиваковская [81] ва В. Сисенко [136], пажӯҳиш кардаанд. Ҳамзамон, ба ҳиссиётҳои, ки кӯдак пас аз ҷудошавии волидайн аз сар мегузаронад (ғазаб, ҳисси гунаҳкорӣ, андух, тарс), оқибатҳои он дар инкишофи психикии кӯдак ва азсаргузарониҳои ҳодисаи ҷудошавӣ (В. Сатир [76], Г.Т. Хоментаскас [84],) низ диққати махсус дода шудааст. Хусусиятҳои рафтори падар пас аз ҷудошавӣ ва аҳаммияти ҳузури ӯ барои инкишофи психикии кӯдак низ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст (Г. Фигдор [82]).

Аз ҷониби муҳаққиқони рус (А.И. Захаров [34], Г. Фигдор [82], Д.Н. Исаев [37], В.М. Тселуйко [86]) дар бораи таъсири манфии талоқ ба шахсияти кӯдак таҳқиқот гузаронида шудааст. Ҳамзамон, далели ҷудошавӣ ва хусусиятҳои ҳаёти оилаи нопурра, ки дар он модари танҳо сарварӣ мекунад, метавонад дар рафтор, ҳолати эмотсионалӣ ва солимии соматикӣ кӯдакон инҳирофоти гуногунро ба вучуд биёрад. Бо дарназардошти хусусияти густурдаи ҷунин зухурот ба монанди оилаи нопурра, саволи он, ки оё талоқ барои ташаккули шахсияти кӯдак оқибатҳои устувор ва табиӣ дорад, аҳамият пайдо мекунад.

Таъсири талоқ ба фаъолияти ҳаётии аъзоёни оила бештар аз ҷониби мутахассисони соҳаҳои гуногун (демографҳо, ҷомеашиносон, психологони амалӣ ва табибон) ҳамчун падидаи иҷтимоӣ-психологӣ, инчунин омили осеби психикии бардавоми кӯдак таҳлил карда мешавад. Айни замон дар адабиёти илмӣ ихтилофҳои зиёде мавҷуданд, ки ҳалли илмиро талаб мекунанд (таъсири талоқ ба инкишофи психикии кӯдак, мутобиқшавии иҷтимоии наврас ва ғ.). Имрӯз масъалаи устувории

воқеии кӯдак ба зиндагӣ торафт бештар матраҳ шуда, вазъи ҷудошавиро ҳамчун душворие дида мешавад, ки вай метавонад бо сафарбар намудани захираҳои ботинию берунии худ аз он мубориза барад (С.В. Зеленчукова [157], Т.А. Гурко [31], Б.Н. Алмазов [12] ва дигарон).

Гузашта аз ин, дар корҳои илмӣ ватанӣ робита ва вобастагии байни ҷудошавии зану шавҳар, ҳолатҳои эмотсионалии наврасон ва инкишофи минбаъдаи шахсияти онҳо ба қадри кофӣ омӯхта нашудаанд.

Дар рисолаи мазкур таҳлили назариявии таҳқиқотҳои илмӣ соҳаҳои психология, сотсиология ва тиб, ки маҳз ҷанбаҳои психологии таъсири талоқ ба ҳолати эмотсионалии наврасонро фаро мегирад, оварда шудааст. Ҳамзамон, дар ин кор масъалаи таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасони оилаҳои нопурра аз нигоҳи илми психология дида баромада мешавад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Кори диссертатсионӣ дар чорҷӯбаи корҳои илмӣ – таҳқиқотии солҳои 2015-2020-и кафедраи психологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ки ба омӯзиши ҷанбаҳои психологии рушди ҷомеа дар шароити ҷаҳонишавӣ равона шудаанд, таҳия ва иҷро гардидаст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот: муайян намудани таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалии наврасон.

Вазифаҳои таҳқиқот:

- таҳлили назариявии раҳёфтҳои илмӣ ҷиҳати омӯзиши рушди психофизиологии наврасон;
- таҳлили назариявии талоқ ҳамчун омили зоҳиршавии эмотсияҳои манфӣ дар наврасон;
- ташкил кардани гурӯҳи мувофиқи озмудашавандагон;
- интихоби методҳои омӯзишӣ ҷиҳати таҳқиқ ва ташҳиси ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасон аз оилаҳои пурра ва нопурра;

- муайян намудани таъсири талоқ ба зухуроти ҳолатҳои эмотсионалии наврасписарон ва наврасдухтарон;
- муайян ва муқоисаи хусусиятҳои зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасони оилаҳои пурра ва нопурра.

Объекти таҳқиқот: ҳолатҳои эмотсионалии наврасон.

Предмети таҳқиқот: таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалии наврасон.

Фарзияи таҳқиқот: ба наврасоне, ки талоқи волидайнро аз сар гузаронидаанд, шиддати баландтари зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалии манфӣ хос аст. Дар асоси фарзияи умумӣ чунин фарзияҳои ҷузъӣ муқаррар карда шудаанд:

1. Соҳаи эмотсионалии наврасон вобаста ба муҳити оилавӣ ба таври ғуногун рушд мекунад;
2. Ба наврасон аз оилаҳои ҷудошуда дараҷаи баландтари изтиробнокӣ, агресивнокӣ ва баангезишӣ хос аст;
3. Наврасоне, ки дар оилаҳои пурра тарбия ёфтаанд, дараҷаи баландтари устуворӣ ба фрустратсияро доранд;
4. Таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалии наврасон хусусияти ҷинсӣ дошта, дар наврасписарон ҷанбаи эмотсионалӣ – рафторӣ ва дар наврасдухтарон бошад, ҷанбаи эмотсионалӣ – маърифатии он афзалият дорад.

Марҳилаҳои таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар се марҳила гузаронида шуд.

Дар марҳилаи аввал – таҳқиқ ва таҳлили адабиёти илмӣ соҳавӣ хориҷ ва ватанӣ оид ба мавзӯи таҳқиқот гузаронида шуд, инчунин, мазмуну моҳияти давраи наврасӣ ва хусусиятҳои психофизиологии он, ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасон ошкор гардид.

Марҳилаи дувум – омӯзиши назария ва амалияи зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасонро дар бар гирифт. Интиҳоб намудани методҳои касбӣ ҷиҳати ташҳиси психологии ҳолатҳои

эмотсионалӣ дар наврасон, хусусан ҳолатҳои агрессия, фрустратсия, ҳолати изтиробнокӣ, стресс ва муқобилият ба он. Ҳамзамон, бо наврасони (хонандагони синфи 9-уми) муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ чиҳати муайян кардани таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалиии онҳо бо дар назардошти принципҳои психометриқӣ таҳқиқ гузаронида шуд.

Марҳилаи сеюм – марҳилаи хотимавӣ махсуб рафта, дар ин марҳила чамъбасткунӣ, коркард ва ба низом даровардани натиҷаҳои таҳқиқоти гузарондашуда сурат гирифт.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Таҳлили назариявии адабиёти психологӣ, психологияи иҷтимоӣ, психологияи синнусолӣ ва тафриқавӣ оид ба масъалаи таҳқиқот; методҳои эмпириқӣ ва таҳлили психологӣ; таҳлили сифатӣ ва миқдори натиҷаҳо бо истифода аз усулҳои омори математикӣ чиҳати коркарди маълумоти эмпириқиро дар бар мегирад.

Асосҳои методологияи таҳқиқотро назарияи иҷтимоию маърифатӣ ва ғоя дар бораи худсамаранокӣ (самоэффektivность) шахс (А. Бандура [16]), раҳёфти байнисоҳавӣ ба назарияи муборизаи психологӣ бо стресс ва ҳолатҳои душвори ҳаётӣ: раҳёфти шахсию арзишноқӣ (Л.И. Анциферова [94]), раҳёфти клиникаию психологӣ (Д.Н. Исаев [37], Ю.Е. Алёшина [11]) асосҳои назариявии психологияи иҷтимоии оила (Р.Я. Гозман [29], В.Н. Дружинин [112], А.И. Захаров [34], Л.А. Регуш [168], В.Н. Мясишев [61]) ва раҳёфти системавию оилавӣ (Е.Г. Эйдемиллер [80, 90], А.Я. Варга [155]) ташкил медиҳад.

Пойгоҳҳои таҳқиқот. Таҳқиқот дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии ш. Душанбе, мушаххасан дар МТМУ №90 ва 92 ташкил ва гузаронида шуд.

Навгони илмӣ иборат аст, аз:

– дар шароити Тоҷикистон бори нахуст аз чиҳати эмпириқӣ таъсири манфии талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалиии наврасон ошкор гардид;

– таҳлили тафриқавии хусусиятҳои зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасони оилаҳои попура ва нопура гузаронида шуд;

– алоқамандии (таносуб) фаҳмиши ҳуди тарбия аз ҷониби наврасон ва хусусиятҳои зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалини наврасон муайян гардид;

– таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасони оилаҳои попура вобаста ба хусусиятҳои гендерӣ муайян гардид.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Хусусиятҳои тарбияи кӯдак дар оилаи попура омили таъсиррасони манфии бардавом буда, боиси зоҳиршавии эмотсияҳои номувофиқ ва манфӣ мегардад.
2. Моҳият ва хусусиятҳои зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасони оилаҳои ҷудошуда хусусияти миқдорӣ ва сифатӣ доранд, ки ин яке аз тафовут аз наврасони оилаҳои нисбатан попураи нишон медиҳад.
3. Ба наврасписарони оилаҳои попура дараҷаи пасти муқовимат ба стресс, майл ба ҳудайбдоркунӣ, зоҳиршавии агрессияи ботинии пӯшида (аутоагрессия), изтиробӣ баланд ва ҳолати фрустратсионӣ нисбат ба ояндаи худ хос мебошад. Онҳо дар муносибатҳои байнишахсӣ бо муҳити иҷтимоии худ ба мушкилоти ҷиддӣ дучор мешаванд.
4. Наврасдухтарони оилаҳои попура бо бартарияти навъҳои фаъоли агрессия, ҳолати ҳаяҷони доимӣ, шиддати ботинӣ, инчунин ҳодисаҳои номусоиди эмотсионалӣ дар ҳолатҳои таълимӣ фарқ мекунанд. Онҳо ба қонеъ кардани талаботҳои вазъият диққати аз ҳад зиёд медиҳанд ва ҳангоми кӯшиши ҳалли вазъиятҳои душвор барои кумак ба дигарон муроҷиат намеkunанд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳаммияти назариявии кор аз он иборат аст, ки ҷанбаи муқоисавии омӯзиши масъалаи мазкур

барои муайян кардани таъсири талок ба хусусиятҳои зохиршавии ҳолатҳои эмотсионалии наврасон дар оилаҳои пурра ва нопурра имкон медиҳад.

Аҳамияти амалии таҳқиқот бошад дар фаҳмидани хусусиятҳои инкишофи насли наврас дар оилаи нопурра; дар машварати психологӣ ба назар гирифтани хусусиятҳои ҷинсии зохиршавии ҳолатҳои эмотсионалии наврасони оилаҳои нопурра ҳамчун механизми психологӣ бартарафнамоии ҳолатҳои номусоиди эмотсионалӣ; натиҷаҳои таҳқиқот барои машварати психологӣ, педагогӣ, психотерапевтӣ ва кори иҷтимоӣ бо наврасони оилаҳои ҷудошуда манфиатовар буда, метавонад ва дар ташкили курсҳо ва семинарҳои махсус барои донишҷӯёни ихтисосҳои психология, сотсиология, кори иҷтимоӣ ва психологияи педагогӣ психологияи иҷтимоӣ нафъовар бошад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия. Эътимоднокии ва дурустии натиҷаҳои бадастомада тавассути коркарди омории додаҳои натиҷаҳои ташхис бо истифода аз бастаи барномаи таъминотии SPSS 13.0 таъмин карда шуданд. Барои коркарди маълумотҳои эмпирикӣ усулҳои муносири омории математикӣ истифода шуданд, ба монанди: муқоисаи арзишҳои миёна бо истифода аз t-test Student, коррелятсия ва таҳлили омилҳо.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия ба бандҳои зерини шиносномаи ихтисоси илмӣ 19.00.01 – психологияи умумӣ, психологияи шахс ва таърихи психология, аз ҷумла ба банди 15 «Интиқоли ҳолати эмотсионалӣ. Ташхиси ҳолати эмотсионалӣ. Ташхиси ҳолати аффе́кт. Бошиддатии эмотсионалӣ, фрустратсия, стресс. Ақсуламал ба фрустратсия. Психологияи ҳиссиёт. Психологияи азсаргузарониҳои таассуротҳо» шиносномаи ихтисоси болозикр мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ. Саҳми шахсии довталаб аз муайян намудани мақсад, вазифаҳо, объект ва предмети таҳқиқот, матраҳсозии масъалаҳои мубрами таҳқиқот, таҳлил ва таҳвили иттилооти бадастоварда иборат мебошад. Асосҳои назариявӣ ва методологӣ, пешниҳодҳо ва хулосаҳо, ки муҳтавои диссертатсияро ташкил медиҳанд, маҳз натиҷаи таҳқиқоти мустақилонаи довталаб маҳсуб меравад.

Тасвиб ва амалисозӣ. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи психологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон дар таърихи (15.10.2025 №3) муҳокима гардида, он пас аз ислоҳи эродҳои ҷойдошта ба ҳимоя пешниҳод карда шудааст.

Аз рӯйи мавзуи таҳқиқ довталаби дараҷаи илмӣ дар конференсияҳои байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ баромад намудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Муҳтавои калидӣ ва хулосаҳои кори диссертатсионӣ дар 4 мақолаи дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъйиншуда ҷоп шудаанд. Ҳамзамон, дар конференсияҳои байналмилалӣ ҷумҳуриявӣ бо маърузаҳо зери унвони “Ҳолатҳои эмотсионалӣ ҳамчун зухуроти психологӣ”, “Хусусиятҳои зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасон” ва “Исторический взгляд на использование психологических знаний в области семейных отношений» иштирок ва баромад намудааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, 9 зербоб, хулоса, рӯйхати адабиёт ва замимаҳо иборат аст. Матни диссертатсия 24 ҷадвал ва 12 диаграммаро дар бар мегирад. Ҳаҷми умумии қор аз 170 саҳифаи ҷопӣ иборат мебошад.

БОБИ 1. ТАҲҚИҚИ НАЗАРИЯВИИ ҶАНБАҲОИ ПСИХОЛОГИИ ТАЪСИРИ ТАЛОҚ БА ЗОҲИРШАВИИ ҲОЛАТҲОИ ЭМОТСИОНАЛИИ НАВРАСОН

1.1. Тавсифи хусусиятҳои психофизиологӣ дар синни наврасӣ

Наврас – шахсияти номукаммалест, ки ба саволҳои дар ҳаёти худ муҳим: “Ман кӣ ҳастам”, “Ман чӣ гунаям” ва дигар саволҳои ба ин монанд, ҷавоб меҷӯяд. Синни наврасӣ даврест, ки дар он муносибати бошууронаи фард нисбат ба мавқеи иҷтимоии худ ҳамчун узви ҷомеа шакл мегирад. Аз ин бармеояд, ки аз тарзи гузаронидани ин давра ташаккули мавқеи иҷтимоии ояндаи инсон вобастагии зиёд дорад, бо ибораи дигар ба он замина мегузорад [43, с.132].

Шахсони 11-12 то 14-15 – сола ба ин зинаи синнусолӣ рост меоянд [43, с.78]. Ин зинаи синнусолӣ дар адабиёти психологӣ «давраи гузариш» ва давраи «пойдоргардии ҳаёти инсонӣ» ба қалам дода мешавад. Гарчанде дар ин синну сол организми наврасон аз ҷиҳати зоҳирӣ ба калонсолон хеле монанд шавад ҳам, бо вучуди ин дар байни онҳо тафовути куллӣ мавҷуд аст. Ин аз як тараф ва аз тарафи дигар, наврасон ҳоло на шахси баркамоланду на бачаи хурдсол. Онҳо дар «зинаи гузариш» буда, тағйиротҳои куллии анатомию физиологӣ, психологӣ ва биологиро аз сар мегузаронанд. Аз ин рӯ, душвории давраи наврасӣ пеш аз ҳама дар тағйирёбии имконоти маънавӣ, иҷтимоӣ ва шаклҳои нави муоширати байниҳамии онҳо бо ҳамсолон ва бо атрофиён (волидайн, муаллимон ва шахсони калонсол) зоҳир мегардад. Зиёда аз ин, дар ин синну сол шароити зист, фаъолияти таълимӣ бакуллӣ тағйир меёбад. Ин тағйиротҳо пеш аз ҳама дар системаи асаб, фаъолияти психикӣ, дар тарзҳои муошират бо атрофиён ва дар ҷараёни таълим бо муаллим ба вучуд меоянд. Табиист, ки чунин тағйирот аз наврасон дараҷаи баланди фаъолияти фикриро талаб мекунад. Онҳо бояд мантиқан фикр карда, аз маводи таълимӣ хулосаҳои амиқро асоснок бароранд, моҳияти таносуби байни мафҳумҳоро ошкор созанд ва мафҳумҳои навро аз бар намоянд.

Ба ҳар як синну сол навъи фаъолияти пешбаранда хос аст ва маҳз хамин фаъолият ба инкишофи мақсаду ҳадафҳои дарпешгузоштаи шахс таъсири қатъӣ расонида, расидан ба онро таъмин менамояд. Ба синни наврасӣ фаъолияти шинохтан ва қабули меъёри муносибати байни ҳамсолон хос аст. Ин тарафи ҳаёти фард дар худ фаъолияти иҷтимоиро дар бар мегирад, ки ба рафтор ва талаботи шахсияти наврас манфиат оварда, ҳамзамон, водоркунандаи худмуайянкунӣ (худмуайянкунии ахлоқӣ), ҳештансозӣ ва эҳтироми калонсолон мегардад. Ин давраи инкишофёбии бухронӣ, шароити мусоид барои зохир ва устувор гардидани асли иҷтимоии инсон мебошад [27, с.118].

Дар асоси баҳисобгирии хусусиятҳои биологӣ физиологӣ ва психологӣ наврасон, муаллимон, волидайн ва дигар шахсони калонсол вазифадоранд, ки ба наврасон дар бораи тағйиротҳои биологӣ физиологӣ ва дигар тағйиротҳое, ки дар организми онҳо (наврасон) аз рӯйи қонуниятҳои физиологӣ табиӣ ба амал меоянд, маълумот пешниҳод намоянд.

Дар заминаи тағйиротҳои кулӣ-биологӣ дар организми наврасон бавучудоянда, як қатор хусусиятҳои нави психологӣ шакл мегиранд.

Дар ибтидои асри XX доир ба масъалаҳои инкишофи психикии наврасон психологи амрикоӣ С. Холл ва психиатри австриягӣ З. Фрейд назарияи «универсализми биологӣ»-ро пешниҳод мекарданд. Онҳо ҳамаи тағйиротҳои синни наврасиро ба ҷанбаҳои биологӣ вобаста дониста, бо хамин омили муҳиту тарбия ва таъсири муҳити иҷтимоиро ба эътибор нагирифтанд [174]. С. Холл ва З. Фрейд ҷаҳолнокии наврасонро ба қонёқунонии талаботҳои биологӣ-ҷинсӣ ва омилҳои ташаккули шахсиятро ба ирсият вобаста медонистанд. Муҳаққиқони болозикр ишора мекунанд, ки дар давраи наврасӣ бухрони синнусолӣ дар муошират ва рафтору кирдори наврасон ба вучуд меоянд. Ба ақидаи онҳо бухрони синнусолӣ ногузир ва зарур буда, ба омилҳои биологӣ вобаста мебошанд.

Солҳои 20-ум ва 30-юм асри XX як қатор равияҳо ба миён омаданд, ки онҳо ҳилофи равияи биогенетикии С. Холл ва З. Фрейд баромаданд. Тарафдорони ин равияҳо ақидаеро ҷонибдорӣ мекунанд, ки ба ташаккули сифатҳои маънавӣ-психологӣ шахсият на танҳо омилҳои биологӣ, балки иҷтимоӣ, яъне муҳит ва тарбия ҳам таъсир мерасонад. Чунин назарияро психолог Л.С. Виготский тарафдорӣ намуда, қайд карда буд, ки дар синни наврасӣ се чиз бояд бо ҳам мувофиқ бошад [26, с.196]:

- инкишофи ҷинсӣ;
- инкишофи умумии организм;
- инкишофи иҷтимоии наврасон.

Инчунин, дар асоси омӯзиш ва таҳқиқи тарзи ҳаёт ва муҳити зисти наврасони ҷазираи Самоа антропологи амрикоӣ М. Мид ба назарияи биогенетикии С. Холл ва З. Фрейд зарбаи сахт зад. Ба ақидаи М. Мид ҳама гуна тағйиротҳое, ки дар ҳаёти наврасони ҷазираи Самоа ба вучуд меомаданд, пеш аз ҳама аз муҳити зист ва омилҳои иҷтимоӣ вобастагӣ дошт [59, с.35]. М. Мид дар асоси мушоҳидаҳои хеш ба хулосае меояд, ки давраи гузариш аз овони бачагӣ ба давраи наврасӣ бе ягон душворӣ ба амал меояд.

М. Мид давраи синнусолӣ ва ба балоғатрасии духтаронро мушоҳида карда, ба давраи бачагӣ ва калонсолӣ муқоиса менамояд ва синни наврасиро давраи ором ва муътадил ба қалам медиҳад. Ин муҳаққиқ дар бораи давраи балоғати ҷинсии духтарон изҳори ақида карда мегӯяд, ки дар ин давра ягон ҳодисаи табиӣ ғайрӯшода ба вучуд намеояд ва ин давра бе ягон дигаргунӣ мегузарад. Муҳаққиқ муайян кардааст, ки давраи балоғатрасии духтарон аввал барои онҳо ҳодисаи ниҳоят муҳимми субьективӣ ба шумор намеравад ва ҳатто ин ҷараён ба таври ноаён сурат мегирад ва минбаъд ҷараёни балоғати ҷинсӣ дар ҳаёти духтарон аҳамияти махсус пайдо мекунад. Аз як тараф, ба балоғатрасии наврасон дар шакли нишонаи камолот ва тайёрии онҳо ба никоҳ ифода

шавад, аз тарафи дигар дар тағйирёбии доираи ҳуқуқӣ, имтиёзҳо ва вазифаҳои он зоҳир мегардад.

Р. Бенедикт дар асоси омӯзиш ва ҷамъбасти маводҳои этнографӣ дучихати давраи гузариши бачаҳоро ба зинаи калонсолӣ ҷудо кардааст, ки онҳо чунинанд [174, с.65]:

- муттасилӣ;
- тафовутгузорӣ ё фарқият.

Дар гурӯҳи якуми давраи гузариш бачаҳо тарзҳои рафтор ва талаботҳоро иҷро мекунанд, ки ҳам ба кӯдакон ва ҳам ба калонсолон хос аст. Дар ин давра инкишофи кӯдакон мутаносиб, ором ва якранг мегузарад. Дар гурӯҳи дуюми давраи гузариши наврасон аз рафтору кирдори кӯдаку калонсолон фарқ мекунад.

Ҳамин тавр, назарияи давраи гузариши бачагони зинаи калонсолӣ ба шароити мушаххаси ҳаёти иҷтимоӣ, инкишофи ҷисмонӣ, биологӣ ва мавқеи ишғолкардаи ҷамъиятии онҳо вобаста мебошад.

Дар давраи гузариш дар синни наврасӣ шаклгирии сифатҳои шахсӣ ба вуҷуд меояд. Азнавсозиҳои муҳимми ин марҳила, ташаккулёбии худбаҳодиҳӣ, муносибати танқидӣ ба муҳити ихотакарда, кӯшиши ба «калонсолӣ» ва мустақилӣ, маҳорати риоя кардани меъёрҳои ҳаётӣ ва гурӯҳӣ мебошад.

Доир ба ин масъала таҳқиқот, фарзияҳо ва назарияҳои бисёре мавҷуданд. Психологи машҳур С. Холл қайд мекунад, ки давраи наврасӣ дар тараққиёти шахсият бо давраи романтизм дар таърихи инсоният мувофиқат мекунад. Ин марҳилаи мобайнии байни кӯдакӣ – давраи шавқу рағбат ва ҳолати калонсолӣ – давраи инкишофёбии фарҳангӣ мебошад. Дар наврас фаъолиии назаррас метавонад ба заифӣ, хурсандӣ ба маъюсӣ, боварӣ ба худ, ба тарсончакиӣ, майл ба муошират, ба хомӯшӣ, ба ҳассосӣ ва ба нафрат мубаддал гардад. С. Холл ин марҳилаи ҳаётиро «давраи тӯфони ҳаёт» номидааст [174, с.42].

Таҳқиқотчиҳои дигари синни наврасӣ, файласуф ва психологи немис

Э. Шпрангер соли 1924 китоби худ «Психологияи синни ҷавонӣ»-ро аз чоп баровард, ки то ҳанӯз арзиши худро гум накардааст. Ӯ синни наврасиро дар дохили синни ҷавонӣ, ки дар духтарон аз 13 то 19 – солагӣ ва дар писарон аз 14 то 21 – солагӣ давом мекунад, дида мебарояд. Ба андешаи Э. Шпрангер “ин синну сол бо бухроне тавсиф дода мешавад, ки ба озодшавӣ аз давраи кӯдакӣ вобаста аст» [174, с.96].

Э. Шпрангер концепсияи маданӣ-психологии синни наврасиро кор карда баромад. Ба ақидаи ӯ синни наврасӣ ин давраи дохилшавӣ ба фарҳанг аст. Масъалаи онро, ки оё синни наврасӣ ҳама вақт «давраи туфони ҳаёт» аст ё не, таҳлил карда се типи инкишофёбии айёми наврасиро ишора мекунад [174, с.57].

Типи якум бо ҷараёнгирии якуякбора, тезутунд ва бухронӣ тавсиф дода мешавад, вақте, ки айёми наврасӣ ҳамчун тавлидшавии дуҷумбора аз сар гузаронида мешавад ва дар натиҷаи он «Ман»-и нав ба вучуд меояд.

Типи дуҷум – инкишофёбии ором: оҳиста, муътадил, вақте ки наврас бе ягон такони саҳт ба ҳаёти калонсолон ворид мешавад.

Типи сеҷум чунин раванди тараққиётро дар бар мегирад, ки наврас ҳудаш ғаёлона ташаккул меёбад, ҳудашро тарбия мекунад ва ҳамзамон, изтиробӣ ботинӣ ва бухронро идора мекунад.

Ба ақидаи Э. Шпрангер азнавсозии асосии ин синну сол оғозшавии «Ман», бавучудоии рефлексия ва шинохтани фардияти худ мебошад.

Ҳамин тариқ, метавон ишора намуд, ки бабалоғатрасии ҷисмӣ дар писарон аз 14 то 16 – солагӣ ва дар духтарон аз 13 то 15 – солагӣ давом мекунад. Албатта, дар байни аҳолии шаҳр, деҳот ва мамлакатҳои гуногун фарқият вучуд дорад. Махсусан таъсири иқлим дар ин бобат зиёд ба назар мерасад. Ҳудуди поёнии бабалоғатрасии муқаррариро синии 10-14 – солагӣ ва ҳудуди болоии онро 18 – солагӣ шуморидан мумкин аст.

Чун қоида, аломату нишонаҳои психикии давраи гузариш

барвақттар сар мешаванд. «Аломату нишонаҳои психикӣ»-и давраи наврасӣ аллакай дар 11-12 солагӣ пайдо мешаванд: наврасон худсар ва ҷангара мешаванд, бозии намояндагони синни калони наврасӣ ҳоло номаълум аст, аммо барои бозииҳои кӯдакона онҳо ҳудро калон меҳисобанд. Ин марҳиларо Ш. Бюлер муқаддима ба давраи балоғатрасии психикӣ номидааст [174, с.34].

Хусусиятҳои психологӣи наврас дар доираи муқарраршуда дар вобастагӣ бо хусусиятҳои равандҳои психикӣ ба вуҷуд меоянд.

Калимаи қадимаи наврас ифодакунандаи кӯдакон, наврасон ва ҳам аз ҷавонон буд. Дар бархе луғатҳо наврас ҳамчун «тифли наврасида» 14-15 – сола, ҷавон бошад, ҳамчун 15-20 сола шарҳ дода мешавад. Аммо ин ҷудокунӣҳо куллан шартинд [43, с.7]. Категорияҳои биологӣ ҳама вақт ифодакунандаи синну сол ва дараҷаи инкишофи биологӣ набуда, ифодакунандаи вазъияти иҷтимоӣ ва мавқеи иҷтимоии шахс низ мебошанд. Айни замони наврас гуфта, бачаҳои синшон аз 11 то 15 – соларо дар назар доранд.

Синни наврасӣ пеш аз ҳама бо маънои биологияш давраи гузариш аст. Дар ин давра мавқеи иҷтимоии наврас аз давраи кудакӣ он қадар фарқ намекунад. Ҳамаи наврасон мактаббачаанд ва тахти таъминоти волидайн ва давлат қарор доранд. Фаъолияти асосии онҳо муоширати дӯстонаи шахсӣ мебошад.

Аз ҷиҳати психологӣ ин давраи синнусолӣ нисбатан пуриштилоф аст, вай ба дараҷаи баланди номутаносибӣ ва суръати тараққиёт тавсиф дода мешавад. Хусусияти асосии психологӣи ин марҳила «ҳисси калонсолӣ» аст. Қайд кардан зарур аст, ки ҳангоми дар бораи наврасон сухан гуфтан хусусиятҳои умумии психологию физиологиро ба назар мегиранд, гарчанде ки проблемаи тафовути фардӣ мавҷуд аст.

Ҳангоми таҳлили синни наврасӣ фарқияти байни синни хурди наврасӣ ва синни калони наврасиро ба ҳисоб гирифтани лозим аст. Доништан лозим аст, ки ягон ҳел синни «миёнаи наврасӣ» вуҷуд надорад. Аз як тараф вобаста ба дараҷа ва хусусиятҳои психикиаш синни наврасӣ

ин давраи типикии кӯдакӣ аст, аз тарафи дигар, одамони инкишофёбандаи дар зинаи ҳаёти калонсолӣ истода, бо муракабии фаъолиятш барои намудҳои гуногуни муносибатҳои ҷамъиятӣ равона шудаанд.

Дар синни наврасӣ қаду қомат бошиддат сабзида, организм бисёр тез инкишоф меёбад. Номувофиқии инкишофи ҷисмӣ, махсусан номутаносибии инкишофи скелет боиси як қатор хусусиятҳо мегардад: лавандӣ, дағалӣ, гум кардани мувозинат ва ғайра. Ин хусусиятҳоро фаҳмида, наврас кӯшиши пинҳон кардани онҳоро мекунад. Худро ғайритабӣӣ нишон дода, кӯшиш мекунад, ки бо дағалиаш диққати дигаронро ҷалб кунад, то намуди зоҳириашон мавриди диққат қарор нагирад. Ҳатто кинояи ночизе ба сохти анатомӣ (тарҳи бадан) ва рафторашон дар онҳо воқунишҳои пуршиддатро ба вуҷуд меоранд, баъзан наврасон фикр мекунад, ки онҳо хандаоваранд ва беҳтараш ба чашми дигарон натобанд.

Синни наврасӣ – ин давраи кунҷқобии ақл, кӯшиш ба донистагирӣ, синни қувваи зиёди пурҷушу хурӯш ва фаъолии организм мебошад. Дар ин синну сол тафаккур бештар мустақилу фаъол ва эҷодӣ мешавад. Сифатҳои иродавӣ тараққӣ ёфта, нағз аён мешаванд: дар бамақсадрасӣ ноустуворию қатъиятӣ, бартараф карда тавонистани монеаҳо ва мушкилиҳо.

Яке аз хусусиятҳои муҳими синни наврасӣ шаклгирии «ҳисси калонсолӣ» мебошад. Пайдо шудани «ҳисси калонсолӣ» дар наврасон ҳодисаи ғавқуллода нест. Наврас ҳис мекунад, ки қадаш баланд шуда, вазнаш афзуда истодааст, тобоварии ҷисмониаш зиёд шуда, аломатҳои инкишофи ҷисмонӣ дар ӯ ба суръати тез инкишоф меёбанд, сохти организмаш ба калонсолон баробар шуда истодааст. Наврас хуб дарк мекунад, ки сатҳи дониш, маҳорат ва малакаи меҳнатӣ, ҷаҳонбинияш васеъ шуда истодааст, ки инҳо ба ҳамаи калонсолон хосанд. Дар синни наврасӣ бачаҳо ба ҷамъияти калонсолон ҳамроҳ шуда, дар навбати худ

аз калонсолон талаб мекунад, ки ба ӯ ҳамчун калонсолон муносибат карда, дар оила ақида ва нуқтаи назари ӯро ба эътибор гиранд.

Пайдо шудани «ҳисси калонсолӣ» ба он оварда мерасонад, ки наврас доираи ҳуқуқи калонсолонро маҳдуд карда, бо ҳамин доираи ҳуқуқҳои худро васеъ мекунад, то калонсолон шахсияти ӯро эътироф кунанд, шаъну шарафи ӯро нигоҳ доранд ва ба ӯ бештар озодию мустақилият диҳанд. Аз тарафи дигар «ҳисси калонсолӣ» боиси он мегардад, ки наврас рафтору хулқу одоби ба кӯдакон хосбударо тағйир дода, барои монанд будан ба калонсолон кӯшиш мекунад. Наврасон дар муносибат бо калонсолон меъёрҳо ва қоидаҳои маънавиро аз бар карда, саъй мекунад, ки сазовори баҳои мусбати калонсолон шаванд.

«Дар синни наврасӣ – қайд мекунад Л.С. Виготский – марҳилаи вайроншавӣ ва набудани шавқу ҳавасҳои кӯҳна ва марҳилаи сабзиши асосҳои нави биологӣ қой доранд, ки дар асоси онҳо шавқу ҳавасҳои нав инкишоф меёбанд. Ӯ яқчанд гурӯҳи асосии шавқу ҳавасҳои ифодаёфтаи наврасонро чудо карда, онҳоро «устувор» номидааст, ки онҳо чунинанд» [26, с.135]:

- «худпарастии устувор» – майли наврас ба шахсияти худ;
- «дурии устувор» – гузариши наврас ба доираи васеи нигоҳ, ки барои вай назар ба марҳилаҳои наздик, марҳилаи қорӣ ва имрӯза аҳаммиятноктар маҳсуб меёбад;
- «доминантаи мустаҳкамкунӣ» – майли наврас ба муқобилият, бартарафнамӣ, ба шиддатнокии иродавӣ, ки аксаран дар яқравӣ, авбошӣ, эътироз ва дигар зухуротҳои манфӣ ифода меёбанд.

Ҳамин тавр, хусусиятҳои психологии синнусолӣ аз ҷиҳатҳои маҷмӯӣ пеш аз ҳама аз шароити ҷамъиятӣ ва тарзи ҳаёти наврас иборат аст, ки худтарбиякунӣ ва характери фаъолияти ӯ муайян мегардад. Дар ин муддат ҷустуҷӯи фаъолиятҳои нав пайдо мешаванд ва ҳар навӣ аз ин фаъолиятҳо дар ҳаёти наврас пешбаранда буда, дар навбати худ ба ташаккули шахсияти ӯ мусоидат мекунад.

Хусусиятҳои зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасон.

Омӯзиши соҳаи эмотсионалии шасх дар маҷмуъ яке аз масъалаҳои мубрами илми психологияро ташкил медиҳад. Дар масъалаи болозикр, яъне хусусиятҳои зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасон муҳаққиқони ватанию хориҷӣ таҳқиқотҳои муайянро гузаронидаанд (В.К. Виллюнас [25], П.В. Симонов [132], П.М. Якобсон [91], Н.М. Юнусова [152] ва дигарон).

Азсаргузарониҳои эмотсионалӣ метавонанд номуайян ва зиддиятнок бошанд. Ин падидаҳо ҳиссиёти амбивалентӣ меноманд. Мушкилот одатан аз норавшании ҳуди объект ба амал меояд (масалан, нафареро барои меҳнаташ эҳтиром кардан ва ҳамзамон, ўро барои зуд ба ғазаб омаданаш танқид намудан). Ҳиссиёти амбивалентӣ инчунин метавонад дар натиҷаи зиддият байни ҳиссиёти устувор нисбат ба объект ва ҳиссиёти вазъиятӣ ба вуҷуд ояд (масалан, ишқ ва нафрат бо рашк якҷоя мешаванд).

Ба эмотсияҳои бунёдӣ лаззат, шодӣ, ранҷу азоб, тааҷҷуб, нафрат, ҳашм, шарм, таваҷҷуҳ ва тарс дохил мешаванд.

Шакли қадимтарин, содатарин ва паҳншудаи азсаргузарониҳои эмотсионалӣ дар байни мавҷудоти зинда қаноатмандӣ мебошад, ки аз қонеъ кардани талаботи табиӣ ба даст меояд (ё норозигии марбут ба қонеъ нашудани онҳо). Қариб ҳамаи эҳсосоти органикӣ тобиши эмотсионалиро соҳибанд. Алоқаи зичи байни эмотсияҳо ва фаъолияти организм аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳар як ҳолати эмотсионалӣ бо тағйироти физиологии организм ҳамроҳ мешавад.

Ҳар яке аз эмотсияҳои зикргардидаро мухтасаран шарҳ медиҳем.

Шодӣ ҳолати эмотсионалии мусбӣ мебошад, ки бо имконияти ба таври кофӣ қонеъ кардани ниёзҳои фаврӣ алоқаманд буда, эҳтимолияти он қаблан паст ё номуайян буд.

Ранҷу азоб ҳолати манфии эмотсионалиест, ки бо гирифтани маълумот дар бораи имконнопазирии қонеъ кардани талаботи ҳаётан муҳим алоқаманд буда, то ин вақт эҳтимоли зиёд ё камтар ба назар мерасид ва аксар вақт ҳамчун фишори эмотсионалӣ зоҳир мегардид.

Ҳайрат (тааҷҷуб) ин воқуниши эмотсионалӣ ба ҳолатҳои ногаҳонӣ мебошад, ки аломати мусбӣ ё манфии мушаххас надорад. Ҳайрат ҳама гуна эмотсияҳои қаблӣро боздошта, диққатро ба объекте, ки онро бедор кардааст, равона мекунад ва метавонад ба шавқ табдил ёбад.

Нафрат як ҳолати манфии эмотсионалӣ буда, аз ҷониби ашёе, ки алоқаи онҳо ба принципҳои идеявӣ, ахлоқӣ ё эстетикӣ субъект муҳолиф аст, ба вучуд меояд. Нафрат, вақте ки бо ҳашм ҳамроҳ мешавад, метавонад рафтори ҳашмгинро дар муносибатҳои байнишахсӣ барангезад.

Ғазаб ҳолати эмотсионалии ҳамчун аффект зухуршаванда буда, дар натиҷаи ногаҳонӣ пайдо шудани монеаи ҷиддӣ дар роҳи қонеъ гардонидани талаботи барои субъект ниҳоят муҳим ба амал меояд.

Фориҷболӣ ҳолати манфии эмотсионалӣ мебошад, ки дар муносибатҳои байнишахсӣ ба вучуд меояд ва дар натиҷаи номутобиқати мавқеи ҳаёти субъект ва объекти эҳсос мегардад. Охири аз ҷониби субъект ҳамчун асос қабул карда мешавад, ки ба меъёрҳои ахлоқии қабулшуда ва меъёрҳои эстетикӣ мувофиқат намекунад.

Шарм ҳолати эмотсионалии манфист, ки дар огоҳӣ аз тафовут байни амал ва намуди зоҳирии худ ва интизориҳои дигарон ё андешаҳои худ дар бораи рафтор ва намуди зоҳирии мувофиқ ифода меёбад.

Шавқу ҳавас (ҳамчун эмотсия) ҳолати мусбати эмотсионалӣ мебошад, ки ба рушди маҳорат, малака ва азхудкунии дониш мусоидат намуда, ба омӯзиш маром мебахшад.

Тарс – ҳолати манфии эмотсионалӣ, ки дар зери таъсири иттилоот дар бораи хатари эҳтимолии воқеъ ё тасаввуршуда ба вучуд меояд. Дар

тафовут аз эмотсияи ранчу азоб, эмотсияи тарс танҳо бо пешгӯии эҳтимолии зарари эҳтимолӣ ба вучуд меояд.

Ҳар яке аз ин эмотсияҳои ишорагардида метавонад дар як қатор ҳолатҳои гуногун, шиддатнокии гуногун зоҳир шавад (масалан, шодӣ метавонад ҳамчун қаноатмандӣ, лаззат, вачд ва ғайра зоҳир шавад).

Феълан дар илми психология чунин таснифоти равияи эмотсионалии шахс пазируфта шуда, мавриди истифода қарор дорад:

1. Эмотсияҳои алтрустӣ. Ин таассурот дар асоси талабот ба ҳамкорӣ, ёрӣ расонидан ба дигарон пайдор мешавад.
2. Эмотсияҳои коммуникативӣ. Эмотсияҳои зерин дар асоси талабот ба муошират пайдо мешавад.
3. Эмотсияҳои глорикӣ (аз кал. лот. gloria – шуҳрат). Ин эмотсияҳо ба талабот ба худсобитсозӣ ва шуҳрат алоқаманд мебошад.
4. Эмотсияҳои праксикӣ. Мафҳуми “ҳиссиёти праксикӣ” аз тарафи П.М. Якобсон ба илм ворид гаштааст. Якобсон бо ин ном он таассуротҳоеро тасниф медиҳад, ки аз иҷроиши фаъолият тағйирёбии чараёни он бомуваффақият ва ё бемуваффақият амалӣ гаштани вай ба вучуд меояд.
5. Эмотсияҳои пугникӣ (аз кал. лот. pugna – мубориза). Ин эмотсияҳо аз талабот ба паси сар намудани хатар пайдо мешаванд, ки дар асоси он баъдтар шавқу ҳавас ба мубориза бурдан ба миён меояд.
6. Эмотсияҳои романтикӣ. Умуман, мафҳуми “романтизм” бо идеаликунонии ҳаёти воқеӣ алоқаманд аст. Романтик шахсест, ки ба ҳаёлпарастӣ майли калон зоҳир мекунад.
7. Эмотсияҳои гностикӣ (аз кал. юнонӣ gnosis – дониш). Эмотсияҳои гностикиро мо на танҳо бо талабот ба ахбороти нав, балки бо талабот ба “мувозинати маърифатӣ” алоқаманд месозем...” [73, с.31-34].

Рушди соҳаи эмотсионалӣ дар инкишофи шахсияти наврас нақши калон мебозад. Ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасон ин азсаргузаронии таассуротҳои мебошад, ки дар маҷмӯи идрок, тафаккур ва фаъолиятро маромнок ташкил ва равона мекунад. Муҳаққиқон аксар вақт ба ҳолатҳои эмотсионалӣ нақши маромнокиро медиҳанд. Масалан, муҳаққиқон муайян намудаанд, ки рафтори наврасон дар асоси ҳолатҳои эмотсионалиии онҳо зоҳир мешавад. Ва ё чуноне муҳаққиқи ватанӣ М.Т. Давлатов бомаврид ишора мекунад: «Қаноатмандии эмотсионалӣ шарти муҳимми пастшавии шиддати руҳӣ ҳангоми муоширати байнишахсӣ ва корӣ ба шумор меравад» [32, с.36].

Оила барои кӯдак, хусусан барои наврасон як мактаби муҳимми аввалин ба шумор меравад. Маҳз оила дар рушди шахсияти наврас нақши ҳалқунандаро мебозад. На ҳамаи оилаҳои пурра ҳамчун оилаи мусоид барои рушди шахсияти наврас баромад карда метавонанд. Оилаҳои вучуд доранд, ки пурра ҳастанд, яъне падару модар бо ҳам зиндагӣ мекунанд, аммо мутаассифона, аз нигоҳи психологӣ онҳо ҷудо мебошанд, яъне фазои солими психологӣ вучуд надорад. Зери мафҳуми оилаи нопурра оилае фаҳмида мешавад, ки он аз як волидайн иборат буда, зану шавҳар аз ҳам ҷудо шудаанд, ё яке аз онҳо фавтидааст [119, с.65].

Муҳаққиқони ба ин масъала сарукордошта ба чунин андеша омаданд, ки хусусиятҳои зоҳиршавии эмотсияҳои манфӣ дар наврасони оилаҳои нопурра ин пеш аз ҳама ҳолатҳои номусоиди даврони кӯдакӣ ба шумор меравад. Ихтилофҳои оилавӣ, набудани меҳру муҳаббат, ҷудошавии оила, марги яке аз волидайн ба зоҳиршавии ҳолатҳои манфӣи эмотсионалиии наврасон таъсири амиқи худро мерасонад [118, с.78]. Аз ин лиҳоз, кӯдак бояд дар оила меҳру муҳаббату дастгирии эмотсионалиро аз шахсони барои ӯ аз ҳама наздик – волидайн ҳис кунанд.

Ҳолати эмотсионалиии наврасон дорои як қатор хусусиятҳо хос аст: осонии пайдоиши шиддати эмотсионалӣ ва стресси психологӣ,

тағйирёбии доимии кайфият, зуд-зуд пайдо шудани ҳолатҳои аффе́ктивӣ, бештар гирифта шудан ба таъсири рағбат эътибори бештар диҳем, ки наврас ба эмотсияҳои худ худро дар доираи азсаргузарониҳои беохир шомил месозад. Дар хонандагони синни калони мактабӣ дар тафовут аз дигар давраҳои синнусолӣ дараҷаи баланди изтиробнокӣ мушоҳида мешавад, ҳамзамон, аксар вақт ҳисси гунаҳкориро аз сар мегузаронанд, ки вобаста ба ин онҳо бештар чунин ҳолати эмотсионалиро ба монандӣ фрустратсияро аз сар мегузаронанд. Аммо дар баробари ин, дар онҳо майл ба зоҳиркунии эмотсияҳои шодӣ нисбат ба эмотсияҳои манфӣ мушоҳида мегардад.

Ҳолати эмотсионалӣ бо сабаби мушаххас муайян карда мешавад ва бо мурури замон мегузарад. Вобаста аз суръат, шиддат ва давомнокӣ, ҳолатҳоро ба таври зерин гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

Кайфият – ба тафаккур, рафтор, амал ва дигар воқунишҳои инсон таъсир мерасонад. Ин ҳолати нисбатан заиф буда, хеле суст инкишоф меёбад ва метавонад муддати тӯлонӣ нигоҳ дошта шавад. Ба кайфият саломатии инсон, рӯйдодҳои ҳаёт, одамони дигар, ғаслҳо, обу ҳаво ва ғайра таъсир мерасонад.

Аффе́кт – таркиши эмотсионалӣ мебошад, ки зуд ба вучуд меояд, ниҳоят шадид аст ва муддати кӯтоҳ давом мекунад. Ҳангоми аффе́кт худдорӣ суст ё гум мешавад. Баъзан, шахс баъдан дар хотир надорад, ки дар вақти таъсир чӣ рӯй дод. Вобаста аз ҳодиса, таъсир метавонад мусбат ё манфӣ бошад.

Фрустратсия – ҳолати шиддатнокест, ки вақте инсон ба сабаби ягон монеаи беруна наметавонад ба ҳадафе ноил шавад, ба вучуд меояд. Ноқаноатмандӣ боиси эмотсияҳои манфии хашмгинӣ ё ноумедӣ мегардад.

Стресс – як воқуниши мутобиқшавӣ, воқуниши бадан ба талаботи муҳити зист мебошад. Ду намуди стресс вучуд дорад:

Эустресс – таъсири мусбат дорад ва ба мутобиқшавӣ мусоидат мекунад;

Дистресс – ба фаъолият ҳалал мерасонад ва ба некӯаҳволӣ саломатӣ таъсири манфӣ мерасонад.

Ҳамин тариқ, стресс метавонад мусбат ё манфӣ бошад; он метавонад маромнок ва ҳавасманд гардонад, аммо инчунин метавонад оқибатҳои ногуворро (изтироб, депрессия, вайроншавии ҳоб, бемориҳои соматикӣ ва ғайра) ба вуҷуд орад.

Рағбат – ҳолати хеле шадид ва дарозмуддати эмотсионалӣ мебошад, ки фикру ақида ва неруи одамонро ба ҳадафи мушаххас равона мекунад. Рағбат метавонад як умр ё танҳо як муддати кӯтоҳ давом кунад. Бо дар назардошти андешаҳои боло, бояд ишора намуд, ки тарбияи наврасон дар оилаи нопурра бо як қатор хусусиятҳо тафовут доранд. Ин наврасон аксаран бо худбаҳодиҳии паст, мушкilotҳои ноустувории ҳолатҳои эмотсионалӣ, бошиддати асабию психикӣ тавсиф дода мешаванд. Дар воқеъ ҳолатҳои номбаршуда ба муносибатҳои байнишахсии наврасон ва мутобиқшавии онҳо таъсири худро мерасонад.

Яке аз ин гуна хусусиятҳоро зоҳиршавии чунин ҳолатҳои эмотсионалӣ ташкил медиҳад:

- дараҷаи баланди фрустратсионӣ;
- кайфияти паст;
- кундзоҳиршавии эмотсионалӣ;
- депрессия ва тарс.

Наврасони оилаҳои нопурра нисбати қувва ва имконоти худ канорагир, шармгин ва нобовар мешаванд. Бештари вақт танҳоиро интиҳоб мекунанд ва танҳой барои онҳо форами аст. Ҳамзамон, дар бархе таҳқиқот нишон дода мешавад, ки наврасони оилаҳои нопурра тезтар мустақил мешаванд. Дар давраҳои аввали ҷудошавии волидайн дар онҳо тарси ҷудошавӣ аз калонсолон, мушкilot дар ҳоб, агрессивнокӣ ва дигар ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ, ки барои ҷалби диққати атрофиён

равона гардидааст, зоҳир мешавад, ба монанди: канораҷӯӣ, майл ба танҳой, ғаму андух, зикӣ, ҳисси аздастдихӣ, бахотировариҳо ва таҳаюлотӣ азобдиханда ва ғ.

Хулоса, муҳити устувори оилавӣ яке аз омилҳои муҳими устувори эмотсионалии наврасонро ташкил медиҳад. Чуноне ки болотар ишора намуда будем, қобилияти иҷроӣ вазифаҳои оила дар ташаккули шахсияти наврас нақши бузург мебозанд. Зеро оилае, ки қобилияти иҷроӣ вазифаи тарбиявиرو надошта бошад, боиси зоҳиршавии ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ ва ё оқибат вайроншавии соҳаи эмотсионалии наврасро ба бор оварда метавонад. Илова бар ин, бештари таҳқиқотчиён ба чунин хулоса омадаанд, ки талоқ ба зоҳиршавии чунин ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ боис мегардад: агрессивнокии баланд, изтиробнокӣ ва дигар ҳолатҳои номусоиди эмотсионалӣ.

1.2. Хусусиятҳои зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасони оилаҳои пурра ва нопурра

Дар адабиёти илмӣ ҳангоми таҳлили хусусиятҳои ҳаёти кӯдакон дар оилаи нопурра, муҳаққиқон аксар вақт таъсири талоқро ба хусусиятҳои инкишофи кӯдак дар тарбияи он бештар ба инобат нагирифтаанд. Дар оилаи моновелидайнӣ (зиндагӣ кардани наврас бо як вилидайн) вазифаҳое, ки ҳоси оилаҳои пурра мебошад, яқинан иҷро намегарданд. Ҳамзамон, боиси ба вучуд омадани як қатор мушкилотҳо мегарданд ва муҳаққиқон вобаста ба ин мушкилотҳои гуногунро муайян намудаанд. Масалан, як зумра муҳаққиқон (Т.И. Пухова [128], Т.В. Харитонова [148], Л.М. Прокофьева [127], А.В. Семенова [78], В.М. Тселуйко [86], Н.А. Тсветкова [85]) ба доираи ин мушкилотҳо мушкилоти педагогӣ, иҷтимоӣ иқтисодӣ, тиббӣ ва психологиро ворид месозанд. Оилаи нопурра дар алоқамандӣ бо тағйирёбии сохтори он ва

ташкил шудани вазъияти махсуси тарбиявӣ ба эҳтимоли пайдоиши мушкилот дар рушди психикии наврас замина мегузорад.

Таҳқиқотҳои психологии Е.О. Смирнова [133], В.С. Собкин [133], А.И. Захаров [34] ва А.С. Спиваковская [81] далолаткунандаи онанд, ки дар оилаҳои یتим хусусиятҳои дар рушди кӯдак таҷассумёбанда ин пеш аз ҳама хусусияти гузаштани кӯдак аз давраи ғамгинии шадид (ҳангоми аз даст додани шахси наздик) ба шумор меравад.

Ба андешаи як қисми муҳаққиқони дигар (Е.В. Вроно [102], С.Л. Гирин [104], Р.А. Гарднер [27], В.М. Закирова [115]), марғи волидайн дар муқоиса бо талоқи волидайн як омили камосебпазир барои рушди кӯдакон махсуб меёбад.

Муҳаққиқони дигар, дар оилаҳое, ки танҳо никоҳ доранду дар мақомоти асноди ҳолати шахравандӣ сабт нашудаанд (яъне, оилаи дуҷум) ба шумор мераванд (Е.О. Смирнова [133], В.С. Собкин [133], И.Л. Перова [126], М.Ю. Казарян [117], А.И. Сайфугалиева [117]) кӯдак дар ин гуна ҳолатҳо дар муқоиса бо кӯдакони дигар оилаҳои нопурра дар ҳолати ногувортарини иҷтимоӣ қарор мегиранд. Таъъизи иҷтимоӣ ба инкишофи мутаносиби кӯдакон ҳалал мерасонад. Набудани падар ва маълумоти муҳим дар бораи ӯ метавонад боиси ҳалалдоршавии хислатҳои шахсият, вайроншавии рафтор, мушкилоти ҳолатҳои эмотсионалӣ гарданд.

Ба гуфтаи муҳаққиқон (Д.Р. Моррисон, А.Ч. Черлин, А.А. Чойс, Р.Л. Саймонс, Р.Д. Конгер, Ф.О. Лоренз [174]), дар оилаи нопурра раванди муайянкунии ҷинсии писарон ва духтарон ба қадри зарурӣ муяссар намегардад. Яъне рушди нишонаҳои занонаи характер дар писарон ва «рафтори ҷубронкунандаи мардонагӣ» дар духтарон, ҳамзамон, омӯхтани малакаҳои муошират бо намояндагони ҷинси муқобил барои наврасон мушкилтар мегардад ва эҳтимолияти баланди ташаккули дилбастагии аз ҳад зиёд ба модар имконпазир мегардад. Аммо, муҳаққиқон А. Черлин, П.Л. Чейз-Лансдейл ва Р.Э. Эмери [174]

дар чунин андеша қарор доранд, ки сабаби мушкилоти болозикрро набудани падар не, балки мушкилоти доимии психологӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ташкил медиҳад, ки аз ҷониби аъзоёни оилаи нопурра аз саргузаронида мешавад.

Тибқи омор, аксарияти оилаҳои нопурра дар сурати талоқ ва аз сабаби рафтани падар оилаҳои модарӣ ташкил медиҳанд. Дар асри XX, ҷуфти ҳамсарон, ки муноқишаҳои ҷиддии издивоҷ доштанд, аксар вақт ба хоҳири фарзандон якҷоя зиндагӣ мекарданд. Дар партави тағйироти зиёди иҷтимоӣ дар солҳои 60-70 асри XX чунин ақида пайдо шуд буд «...фарзандон танҳо аз ҷудошавӣ манфиат мегиранд» [102, с.12). Бо вучуди ин, мушкилоти талоқ назар ба он ки муаллифон дар адабиёти оммавӣ пешниҳод мекунанд, то андозае мураккабтар аст.

Хусусиятҳои воқуниш ба талоқи волидайн ва инкишофи минбаъдаи кӯдакону наврасон дар оилаҳои ҷудошуда, ки дар олами илмӣ пешниҳод шудаанд, хеле ғуногунанд. Таваҷҷуҳи асосӣ дар таҳқиқоти марбут ба оилаҳои ҷудошуда (Е.В. Вроно [102], О.А. Гаврилитсина [103], А.И. Антонов [14], В.Н. Архангелский [96]) ба мушкилоти умумии оилаҳои нопурра вобаста аст. Дар баробари ин, таҳқиқоти махсус, ки маҳз ба вазъи воқеии кӯдакон дар ҳолати пас аз талоқ равона шуда бошанд, ангуштшуморанд. Аксари сарчашмаҳои илмӣ, ки дар бораи хусусиятҳои воқуниш ба талоқ ва инкишофи кӯдак дар оилаи ҷудошуда маълумот медиҳанд, бештар аз маълумоти таҳқиқоти хориҷӣ сарчашма мегиранд (В. Сатир [76], Г. Фигдор [82], Г.Т. Хоментаскас [84], Н. Сандон [174], Ҷ.У. Тейп [174]). Самти пажӯҳиши муҳаққиқони зеринро бештар масъалаи омӯзиши таъсири оқибатҳои талоқ ба кӯдакон (хусусиятҳои рушди онҳо) ташкил медиҳад.

Эмотсияҳои наврасон аз сабаби тағйирёбии гормоналӣ ва шакл нагирифтаи қисмати префронталии системаи марказии асаби майна бо шиддатнокии баланд, ноустуворӣ ва зуд-зуд тағйирёбии кайфият маънидод мегарданд. Ин боиси душвории идоракунии эмотсияҳо, баланд

шудани ҳолатҳои эмотсионалӣ ва майл ба рафтори хатарнок мегардад. Калонсолон аз ин гуна масъалаҳо хабардор бошанд, ба наврасон гӯш диҳанд, ба рушди зеҳни эмотсионалӣ кумак расонанд ва роҳҳои солими мубориза бо стрессро барои тарбияи шахсони муваффақ ва мутавозинро пайдо намоянд.

П.К. Анохин эмотсияро ҳамчун ҷузъҳои марҳилаҳои гуногуни ташкили системавии амалҳои рафтори ба ҳадаф нигаронидашудаи мураккабии гуногун муайян мекунад. Ӯ тасдиқ мекунад, ки «Хусусияти халқунандаи ҳолати эмотсионалӣ хусусияти интегративии он, ягонагии он нисбат ба дигар ҳолатҳо ва реаксияҳо мебошад» «Онҳо (эмотсияҳо) тамоми организмро фаро гирифта, ба ҳамдигарӣ қариб дар як лаҳзаи тамоми функсияҳои бадан ҳосил мекунанд...». Маълумоти берунии воридшаванда (таъсир) ғайран баҳо дода мешавад ва бо ҳолати дохилии организм алоқаманд аст. Аксуламали импурсивии шахс ҳамеша эмотсионалӣ мебошад. Аксуламалҳои эмотсионалӣ ин воқунишҳои кӯтоҳмуддат ба объект, вазъият ё ҳодисаи мушаххас мебошанд, ки вазъи мавҷудаи корҳоро дар маҷмӯъ арзёбӣ мекунанд.

Бо ибораи дигар, воқунишҳои эмотсионалӣ зухуроти гуногуни моторию вегетативии навъи аффеktivиро дар бар мегиранд, ки нисбатан ба осонӣ такроршаванда мебошанд. Аксар вақт онҳо табиатан мақсаднок нестанд ва онҳоро метавон ҳамчун порчаҳои алоҳидаи шаклҳои модарзодии рафтор баррасӣ кард.

Нуқтаи умумӣ дар таърифи воқунишҳои эмотсионалӣ ҳадафи функционалии онҳо ҳамчун воқуниш ба ҳама гуна таъсирот ва ҷараёни муайяни муҳити зист мебошад. Натиҷаи ҳамгирии протсессҳои психикӣ, асабӣ, нейрогуморӣ ва соматикӣ намудҳои воқунишҳои эмотсионалӣ (шодӣ, ханда, тарс ва ғайра) ба хусусиятҳои таркибии онҳо вобаста аст.

Дар психология ва илмҳои ба он алоқаманд (В.А. Сисенко [136], С.И. Голод [30], А.С. Спиваковская [81]) ба вижагиҳои таъсири талоқ ба зану шавҳар, инчунин сабабҳои талоқ таваҷҷуҳи асосӣ дода мешавад. Аммо ба таъсири талоқ ба ҳолатҳои эмотсионалии кӯдак, инкишофи психикӣ ва рафтори ӯ ба таври бояду шояд мавриди назар қарор дода нашудааст. Ин мавзӯ бештар хусусияти порагӣ дорад, яъне дар баъзе таҳқиқотҳо дар умум масъалаи мазкур, яъне масъалаи таъсири талоқ ба ҳолатҳои эмотсионалии наврасон ишора гардидаасту ҳалос. Аз ин лиҳоз, ҳангоми баррасии масъалаи мазкур ба мо лозим омад, ки таҷрибаи мутахассисони илмҳои гуманитарӣ (ҷомеашиносон, демографҳо, педагогон ва ҳатто духтурон)-ро низ ба инобат гирифта бошем. Ҳангоми таҳқиқ, суҳбат ва мушоҳидаи наврасони оилаҳои аз ҳам ҷудошуда дар онҳо зухуроти гуногуни манфии ҳолатҳои эмотсионалӣ мушоҳида мегарданд. Аз нигоҳи мо бартарият доштани ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ эҳтимолияти пайдошавӣ ва ё рушди вайроншавиҳо вучуд дошта метавонад.

Таҳлили маъхазҳои илмӣ дар ҷаҳони илм мавҷудияти ду нуқтаи назари ба ҳам муҳолифро дар масъалаи таъсири талоқ ба инкишофи кӯдак муайян намуд. Як зумра коршиносон (И.Ф. Дементева [108], С.А. Королева [118] ва дигарон) бар ин назаранд, ки талоқ яке аз азсаргузарониҳои ғоҷиавӣ дар ҳаёти кӯдак буда, барои рушди ӯ оқибатҳои ҷуброннопазирро ба бор меорад. Дар баробари ин, муҳаққиқони дигар (Д.Р. Кингма [39] ва дигарон) чунин андешаро тарафдорӣ мекунанд, ки ҳуди будан ва ё набудани талоқ аз ҷиҳати этиологӣ таъсири манфии шадидро ба ҳолатҳои эмотсионалии наврасон намерасонад. Ихтилофҳои пуршиддати волидайн, ки то ҷудошавӣ идома меёфтанд, низ ҳамин гуна таъсиротро расонида метавонанд.

Бештари муҳаққиқон дар масъалаи таъсири осебпазир доштани талоқ таҳқиқот гузарониданд ва дар натиҷа, ин гуна таъсироти манфиро

ба зухури ҳолатҳои эмотсионалии наврасон исбот намуданд (L.J. Waite, L.A. Lillard, 2001; S.M. Stanley, F.D. Fincham, 2002) [174].

Ба гуфтаи А.И. Захарова (2000) таъсири талоқ ба зухуроти чунин ҳолатҳои эмотсионалии вазнин ба монанди неврозҳо, ҳолатҳои депрессивӣ ва ихтилоли гуногуни рафтор асос шуда метавонад. Аммо масъалаи оне, ки ин гуна ҳолатҳои эмотсионалии манфӣ муваққатӣ аст ё пас аз чанд соли катъи ақди никоҳ зоҳир мешавад, имрӯз яке аз масъалаҳои рӯзмара боқӣ мондааст.

Ба гуфтаи муҳаққиқони хориҷӣ (A.J. Cherlin, P.L. Chase-Lansdale, 1998; P.R. Amato, Booth A., 2001), таъсири талоқ ба психикаи кӯдак аз як қатор омилҳо вобаста аст, ба монандӣ [174, с.121]:

– тасаввуроти субъективии кӯдак дар бораи хушбахтии оила пеш аз талоқ;

– синну соли кӯдак;

– синну соли модар;

– чинси кӯдак;

– қобилияти азсаргузарониҳои амиқи таассуротҳо;

– таъмини муҳити беҳатар барои кӯдак.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон чунин хулоса баровард, ки таъсироти манфӣ ҷиҳати зухуроти ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ аз типҳои ҷудошавии оила вобастагӣ дорад. Агар дар оила зӯроварӣ вучуд дошта бошад ва ё яке аз волидайн мубталои бемории руҳӣ бошад, дар ин маврид метавон ба таъсири нисбатан мусбати талоқ (озод кардани кӯдак аз муҳити осебпазир) ишора намуд. Аммо бинобар сабабе, ки «Дар бештари оилаҳои ҷудошуда зуроварӣ дида намешавад, аз лиҳози мазкур, ҷудошавӣ аллакай ҳамчун стресс қабул мегардад, ки дар натиҷа боиси изтироб ва азсаргузарониҳои таассуроти манфӣ мегардад» [82, с.37].

Ба гуфтаи Р.Л. Симонс, Р.Д. Конгер (2001) [174] аксари кӯдаконе, ки талоқро аз сар гузаронидаанд, барои мубориза бо мушкилоти рушд ба қадри кофӣ устуворанд, аммо замина ба инкишофи вайроншавиҳои

психологӣ аз эҳтимол дур нестанд. Талоқ ҳамчун ҳолати стрессӣ ба рушди вайроншавиҳои мазкур мусоидат мекунад. Яъне, талоқ омили хатари инкишофи рафтори девиантӣ ва вайроншавии шахсиятро фаро гирифта метавонад.

Ба ҳамаи марҳилаҳои ин синну сол ҳолатҳои ғайӣ, хушалоқӣ, шавқмандӣ, танбалӣ, шодмонӣ, ҳоболудӣ, тарс, хурсандӣ ва ҳастагиро метавон шомил сохт. Ҳолати махсуси шавқ ва ҳаяҷон ҳосил дорад тонаврасӣ мебошад; ба оғози давраи наврасӣ – бепарвоӣ, ҳаяҷон ва дилтангӣ; барои давраи миёнаи наврасӣ – ошкӣ, афсурдагӣ, асабоният ва қаноатмандӣ; барои давраи дерӣ наврасӣ – бепарвоӣ, шиддатнокӣ, ҳастагӣ ва оромӣ ҳосил мебошад.

Бояд ишора намуд, ки дар давраи наврасӣ зиёд шудани ҳолатҳои тарсу ваҳм, ҳоболудӣ ва ҳастагӣ бо паст шудани шиддати протессҳои психикӣ, воқунишҳои физиологӣ, азсаргузарониҳои таассуротҳо ва рафтор, баланд шудани ҳолатҳои шодӣ, ғайӣшавӣ, ҳаяҷон ва шавқу ҳавас бо афзоиши ин равандҳо алоқаманданд.

Дар марҳилаҳои наврасӣ сохторҳои гуногуни ҳолатҳои эмотсионалӣ ҳосиланд: дар давраи пеш аз наврасӣ нишондиҳандаҳои рафтор, дар давраи наврасӣ ва миёнаи наврасӣ ҷанбаҳои равандҳои психикӣ ва дар давраи охири наврасӣ бошад, хусусиятҳои азсаргузарониҳои таассуротҳо бештар бартарӣ пайдо мекунад.

Ҳамзамон, тағйирёбии шиддатнокии таъсири мутақобила байни ҳолатҳои эмотсионалӣ ва равандҳо шиддатнокии таъсири мутақобила аз давраи пеш аз наврасӣ то давраи миёнаи наврасӣ кам шуда, дар давраи охири наврасӣ зиёд мешавад. Хусусияти муносибатҳои байни нишондиҳандаи ҳолатҳои эмотсионалӣ ва протессҳо низ мушоҳида мешаванд. Дар давоми давраи наврасӣ, хусусиятҳои хотир бо ҳолати психикӣ робитаи устувортар мешавад.

Муносибатҳои байни ҳолати эмотсионалӣ ва ҳислатҳои шахсият дар давраи наврасӣ мушоҳида мегардад. Хусусиятҳои муайяни шахсият

ба ҳолати эмотсионалии тамоми давраи наврасӣ таъсир мерасонанд (боварӣ, ҳисси камолот, коллективизм, худбаҳодиҳӣ, муошират, ирода, сифатҳои зехнӣ ва эмотсионалӣ), инчунин ҳислатҳои мушаххасе, ки дар марҳилаҳои гуногуни синну сол таъсир мерасонанд. Дар давраи тонаврасӣ ҳолатҳои эмотсионалӣ бештар бо ҳисси камолот, ҳислатҳои эҳсосӣ ва ихтиёрӣ алоқамандӣ дошта, дар давраи наврасӣ бо муошират, ақл ва эмотсияҳо вобаста аст, дар синни миёнаи наврасӣ бо ҳисси камолот, ҳислатҳои эҳсосӣ ва зехнӣ ва дар давраи наврасӣ бо нишондодҳои муошират, ихтиёрӣ, эмотсияҳо, зехн ва худбаҳодиҳӣ.

Д.Р. Моррисон [174], чунин мешуморад, ки кӯдак аз марҳилаҳои гуногуни қабули талоқ ва мутобиқ шудан ба тарзи нави зиндагӣ, одат кардан ба муносибатҳои тағйирёфта бо волидони ҷудошуда мегузарад. Дар адабиёти илмӣ (Е.А. Руденкова [106], Е. Свон-Чексон [131], П.Р. Амато [93]) вокунишҳое қайд шудаанд, ки дар кӯдак ҳам ҳангоми ҷудошавӣ ва ҳам баъд аз ҷудошавӣ зоҳир мешаванд. «Дар марҳилаи вокуниши шадид дар кӯдак метавонад бепарвоӣ, беҳобӣ, анорексия, яъне тамоми нишонаҳои депрессия зоҳир шаванд» [27, с.178].

Масъалаи бухрони пас аз талоқ ду ҷузъи муҳимро дар бар мегирад. Аввалан, дар ҳаёти кӯдакон тағйироти назаррас ба амал омада, вокунишҳои мураккаби эмотсионалиро ба вучуд меоранд. Сониян, тағйирот дар ҳаёти ҳарду волидайн боиси камтаваҷҷуҳӣ ба кӯдак мегардад, ки ба рушди ӯ таъсири манфӣ мерасонад.

Ҳамзамон таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасон аз ҷониби муҳаққиқон ба таври мухталиф сурат мегирад, ки онҳоро дида мебароем.

Ба ақидаи муҳаққиқон (Г. Фигдор [82], Ҷ.В. Келли [174]), пайдоиши вокунишҳои психологию соматикӣ вучуд доранд. Ба ин гуна аксуламалҳо тарс, изтироб, ғамгинӣ, мутаассиршавӣ, агрессия, ҳолати фрустратсионӣ, эҳсоси хатари аз даст додани волидайн бокимонда ва эҳсоси гунаҳкорӣ дар бораи ҷудошавии волидайн дохил мешаванд.

Азсаргузарониҳои саршори эмотсияҳои манфӣ метавонанд ба саломатии кӯдак таъсири манфӣ расонанд. Аксуламали кӯдак ба талок аксар вақт дар вайроншавии ҳоб инъикос меёбад. Ҳобҳои даҳшатоваре, ки вазъияти осебпазирии психикиро дар бар мегиранд, як зухуроти маъмулии хусумати фӯрӯшуда нисбати волидон ҳангоми аз ҳам ҷудо шудани оила махсуб меравад.

Муҳаққиқон Ҷ.С. Такер ва Х.С. Фридман вокунишҳои наврасонро ба ҷудошавии волидон [174] пажӯҳиш намуда, муайян карданд, ки наврасон метавонанд нишонаҳои (вокунишҳо) невротикӣро нисбат ба ҷудошавӣ зоҳир намоянд. Аксар вақт, дар кӯдакони хурдсол сохтори вокунишҳои невротикӣ, зухуроти изтироб ва кайфияти паст дар маҷмӯъ зоҳир шуда, ба ҳастагии психикию ҷисмонӣ ва парешонӣ оварда мерасонад. Ҳамзамон, иштиҳояшон гум мешавад. Дар баробари ин Д.Н. Исаев [37] дар ин маврид чунин қайд мекунад: «вокунишҳо метавонанд тавассути ҷисм зоҳир шаванд, ба монанди: паридани абрӯвон, кашиши чашм, ларзиши сар ва ҳатто то оқибатҳои тиббӣ бурда расонида метавонад – дошта натавонистани пешоб ва лакнати забон» [174, с.99].

Муҳаққиқони дигар (Simons R.L., Conger R.D., Lorenz F.O., 2000, Henning M., 2002), дар кӯдакон дар муносибат ба ҷудошавии волидайн чунин вокунишҳоро муайян намудаанд [174, с.87]:

- пайдошавии аломатҳои ҷисмонии хусусияти такроридошта;
- дилбеҳузурӣ;
- қайқунӣ;
- дарди шикам;
- дарди сар.

Дар наврасписарон ва наврасдухтарон ҷиҳати зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ тафовут мушоҳида гардид, яъне таъсири талок ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ вобаста ба ҷинс гуногун аст. Ба ибораи дигар, азсаргузарониҳои таассуротҳои эмотсияҳои манфиро кӯшиш мекунанд, ботинан нигоҳдоранд ва эмотсияҳоро зоҳир накунанд,

хатто кӯшиши дар рафтор зоҳир накардани онро мекунанд. Яъне пинҳон доштани онро авзалтар мешуморанд. Аммо дар робита ба ин, муҳаққиқ И.В. Дубровина [69] чунин мешуморад, ки дар ин маврид эҳтимоли чунин мушкилоти мутобиқшавӣ, аз қабili пастшавии коршоямии корӣ, хастагӣ, депрессия, даст кашидан аз муошират, гирёнҷакӣ ва мутаассиршавандагӣ вучуд доранд. Муҳаққиқи мазкур, зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалии манфӣи болозикрро идома дода, чунин ишора мекунад, ки баратараф накардани ин гуна эмотсияҳои манфӣи метавонанд боиси беморӣ гарданд.

Тибқи баъзе маълумот (В.М. Тселуйко [86], И.Н. Сандлер [174], Л.Ч. Уэйт [174], Л.А. Лиллард [174] ва дигарон) талоқ аз наврасдухтарон дида, бештар ба наврасписарон таъсири манфӣи мерасонад. Бо ибораи дигар, наврасписарон «...аз ду моҳ то як соли баъди ҷудошавӣ онҳо идоранашаванда, агрессивӣ, худро идора карда натавоништан, зоҳир намудани номустақилӣ, изтиробнокӣ ва инфантил мешаванд» [86, с.46].

Ҳамзамон, муайян гардидааст, ки кӯдак дар айёми навзодӣ қодир аст осеби психикиро, ки модар Ҳангоми талоқ ё дар натиҷаи талоқ ҳис мекунад, шадидан аз сар гузаронад ва ё «...натиҷаи вокуниши ҳолати модар ба афсурдагии баъди талоқ, эҳтимол марги кӯдак шуда метавонад» [86, с.46]. Кӯдакони синни томақтабӣ низ талоқро ҳамин гуна вазнин аз сар мегузаронанд.

Муҳаққиқон Э.О. Смирнова [133] ва В.С. Собкина [133] дар пажӯҳишҳои худ муайян кардаанд, ки вокунишҳои кӯдакони хурдсол аниқтараш дар кӯдакони 2,5-3,5 – сола вокунишҳои депрессивӣ ба монанди ихтилоли ҳоб, зиёд шудани тарсу ҳарос, паст шудани равандҳои маърифатӣ ва ақибмонии инкишофро нишон медиҳанд. Кӯдакони 3,5-4,5 – сола бошанд, агрессивнокии баланд, азсаргузарониҳои ҳисси аздастдихӣ, изтироб ва таназзули шаклҳои бозиро зоҳир мекунанд. Дар кӯдакони 5-6 – сола, ҳиссиёти шадиди иловагии аздастдихӣ ва вайроншавии ҳоб ва иштиҳо мушоҳида мешаванд. Тибқи ин пажӯҳиш,

осебпазиртарин нафар дар ҷудошавии оилаҳо фарзанди ягона ба шумор меравад. Агар кӯдак бародару хоҳар дошта бошад, барои талоқро ба осонӣ аз сар гузарондан, агрессия ва изтиробро ба онҳо равона мекунад, ки дар натиҷа бошиддатии эмотсионалиро сабук мекунад ва эҳтимоли вайроншавии асабию бошад, коҳиш медиҳад.

Кӯдакони синни 7-8-сола бештар ҳисси ҳашмгинӣ ва ранҷуршавандагиро нисбати падарашон аз сар мегузаронанд. Кӯдакони дар 10-11-солагӣ худро партофташуда ҳис карда, ҳафагӣ ва аз мушкилоти оилавиашон шарм мекунанд. Кӯдак бо калон шуданаш воқунишҳои эмотсионалиии манфии худро нисбати ҷудошавии волидайн аз оила ба муҳити иҷтимоии худ интиқол медиҳад. Наврасон танҳо дар синни 13-18-солагӣ ҳисси аздастдихӣю ранҷуршавандагиро аз сар гузаронида, оқибатҳои талоқро ба таври кофӣ тасаввур карда метавонанд.

Гарчанде ки бисёре аз муҳаққиқон (Wallerstein J., Kelly J., Taanila A., Laitinen E., Moilanen I.) [174] ба таъсири манфии талоқ ва вайроншавии оилаҳо ба кӯдакони навраас ишора мекунанд, аммо ба ин савол ҷавоби дақиқе вучуд надорад. Муҳаққиқон (Zill N., Morrison D., Coiro M.J., Wallerstein J.S., Lewis J.M.) [174] пешниҳод мекунанд, ки пеш аз ҳама, чунин ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ ба инобат гирифта шаванд:

- воқуниши бевоситаи эмотсионалиии навраас ба ҷудошавии волидайн;
- мушкилотҳои, ки дар раванди мутобиқшавӣ ба амал меоянд;
- оқибатҳои дарозмуддат ва таъсири талоқ ба зоҳиршавии манфии ҳолатҳои эмотсионалиии навраас;
- назари навраас ба ояндаи худ.

Муҳаққиқон (N. Wauterickx, A. Gouwy, P. Bracke) [174] қайд мекунанд, ки воқунишҳои эмотсионалиии бевоситаи навраас дар аксари ҳолатҳо ба мисли тӯфон мегузарад. Аз рӯйи арзёбии ҳуди навраасон дар байни ҳодисаҳои зиндагӣ, ки боиси стресс мешаванд, талоқи волидайн

пас аз марги волидон, бародарон ва дӯстон дар ҷойи ҷаҳорум қарор мегирад. Воқунишҳои маъмултарин ба талоқи волидайн ин рад кардани ҳодисаи рухдода, инчунин ҳашм ва нафрат нисбат ба волидон мебошад. Мавҷудияти тарс, изтироб ва нобоварӣ нисбати ояндаи худ мушоҳида мешавад.

«Аз сабаби дарки эгосентрикӣ доштани наврас, ӯро пеш аз ҳама, он тағйироте, ки дар ҳаёти шахсияш ба амал меояд, метарсонанд» [104, с.68]. Шояд наврасон аз ибрази мушкилоти оилавии худ дар назди ҳамсолонашон шарм кунанд. Ҳолати ҳудайбдоркунӣ яке аз ҳолатҳои маъмул ба талоқи волидайн махсуб меравад. Баъзе наврасон чунин ҳулосабарории хато мекунанд, ки гӯё барои аз ҳам ҷудо шудани калонсолон ҳуди онҳо гунаҳкор мебошанд. Масъалаи талоқ ва гунаҳкор кардани волидайнӣ дигар метавонад боиси ғурӯнишонӣ ва саркӯби мушкиле, ки барои наврас аҳаммият дорад, гардад ва дар натиҷа пайдоиши ҳолати неврозӣ ва таҳрифи рушди шахсияти ӯ аз эҳтимол дур нестанд.

Таъсири дарозмуддати талоқ ба наврас дар ҷаҳони илмӣ ба қадри кофӣ омӯхта нашудааст. Мувофиқи андешаи баъзе муаллифони (М. Кент, Ҷ.Б. Келли Р.Э. Эмери, ва Ҷ.Х. Конвей) [174] оқибатҳои талоқ метавонанд ба кӯдак муддати хеле тулонӣ таъсир расонанд ва ҳатто дар солҳои аввали ба воя расидани ӯ ё дар ҳаёти оилавии ӯ зоҳир шаванд.

Хусусиятҳои инкишофи кӯдакero, ки дар оилаи ҷудошуда аз ҷониби модари танҳо ба воя расидааст, дида мебароем. Одатан кӯдаконе, ки дар оилаи ҷудошуда ба воя расидаанд, бештар бо мушкилоти эмотсионалӣ дучор мешаванд. Заминаи эмотсионалиии ғайриодатӣ ва муошират дар кӯдакон коҳиш ёфтааст. Кӯдакони оилаҳои нопурра, дар муқоиса бо кӯдакони оилаҳои пурра, дорои хислатҳои то андозае равшантар ба монанди ҳаяҷон, итоаткорӣ, ҳассосият, афсурдагӣ ва изтироб буда, бепарвоиро камтар зоҳир мекунанд. Онҳо худро на он қадар бочуръат, хурсанд ва ором мешуморанд. «Кӯдакони оилаҳои

нопурра дар мутобиқ шудан ба зиндагӣ душворӣ мекашанд, вале онҳо мекӯшанд, ки бо ҳамсолони худ муносибатҳои гарму эмотсионалиро барпо намоянд» [118, с.34].

Кӯдакони оилаҳои ҷудошуда аз ҷониби калонсолон дастгирии эмотсионалиро ҳис намеkunанд, дар оила ё дар байни ҳамсолон онҳоро эътироф намеkunанд; нопадариӣ дар зоҳирнамоии ҳиссиётҳо мушоҳида мешавад, дар онҳо қобилияти ба осонӣ барқарор кардани робитаҳо ва нигоҳ доштани онҳо дида намешавад ва барои ин барои наврасон муддати муайяни вақт лозим аст. Ва ё бо ибораи дигар, «Наврасписарон дар оилаҳои нопурра нисбат ба наврасдухтарон ва кӯдакони оилаҳои пурра дар муошират бештар ҳисси танҳоӣ ва мушкилиро аз сар мегузаронанд» [27, с.103].

Таъсири манфии талоқ дар мутобиқшавии иҷтимоии кӯдак дар доираи муносибатҳои байнишахсӣ бо волидон ва одамони гирду атроф зоҳир мешавад. «Кӯдак пас аз талоқ хангоми дар модар аломатҳои афсурдагӣ зоҳир шудан, метавонад ихтиёран нақши волидайнӣ набударо бар дӯш гирад. Ё ин ки ӯ метавонад бо кӯшиши ҷалби таваҷҷуҳи бештар ба сифати ҷуброни аз ҷониби падар партофташуда ақибнишинӣ кунад» [126, с.107].

Дараҷаи муноқишаи волидайн як омили асосии таъсири талоқҳои волидон ба рушди кӯдакон мегардад. Рафтори модаре, ки намегузорад наврас бо падараш муошират намояд, метавонад боиси дар кӯдак ташаккул ёфтани ҷаҳонбинии ноустувор гардад.

Таносуби равшан миёни дараҷаи баланди рафтори агрессивӣ дар кӯдакон ва дараҷаи депрессияро дар модарони ҷудошуда метавон мушоҳида намуд. Рафтори агрессивии фарзандони модарони талоқшуда – ин як кӯшиши ҷуброни камтаваҷҷуҳӣ ба онҳо дар оила аст, ки метавонад дар рушди кӯдак дар давраи наврасӣ мушкилоти ҷиддиро ба бор орад.

Як катор муаллифон (В.Н. Мясищев [61], Е.К. Яковлева [61], Г.Н. Пивоварова [98], Э.Г. Эйдемиллер [80]) чунин мешуморанд, ки таъсири талоқ дар оила ба инкишофи вокунишҳои невротикии кӯдак бурда мерасонад.

Дар масъалаи таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ ҳатто таҳқиқотҳои соҳаи тиб низ гузаронида шудааст ва ин пажӯҳишҳо низ далолаткунандаи таъсири манфӣ доштани талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалиии наврасон мебошанд. «Тибқи андешаи муҳаққиқони тиб, ҳолати ҷудошавии волидайн, ҳатто пас аз 1-2 сол, дар наврас, махсусан дар наврасдухтароне, ки аз ҷиҳати эмотсионалӣ ба падари худ вобастагӣ доранд, метавонад шакли вазнини неврозро ба вуҷуд оварад» [174, с.89].

Бо зиёд шудани тарсу ҳарос мумкин аст, ки неврозҳои тарс ва неврозҳои истерикӣ пайдо шуда, дар давраи наврасӣ ба ҳолати неврози безобитакунанда табдил ёбанд. Дар охири давраи наврасӣ – оғози навҷавонӣ аломатҳои невротикии депрессивӣ дар шакли таъби хира, ҳолати фрустатсионӣ, азсаргузарониҳои саршори эмотсияҳои манфӣ ва мушкилоти муошират бо ҳамсолон зоҳир мешаванд. Маъмулан, инчунин изтироб дар шакли тарсу шубҳаҳои доимӣ ва дудилагӣ дар қабули қарор мушоҳида мешавад.

Тибқи омори муҳаққиқони амрикоӣ кӯдаконе, ки аз ҷониби модари танҳо ба воя расидаанд, нисбат ба кӯдакони оилаҳои пурра дараҷаи инкишофи пасттари зехнӣ доранд [174, с.33].

Дар асоси таҳлили таҳқиқоти зиёд (В.В. Бойко [20], Д.О. Видра [24], С.В. Березин [18], К.С. Лисетский [18], М.Е. Серебрякова [18]), метавон тахмин кард, ки дар маҷмӯъ, дар кӯдакони дар оилаҳои нопурра ва бепарастор тарбияёфта, инкишофи мутаносиби соҳаи интеллектуалӣ, қобилиятҳои математикӣ, фазоӣ ва таҳлилӣ суст мегардад. Умуман, кӯдаконе, ки бе падар тарбия ёфтаанд, дар таҳсил натиҷаҳои бадро

нишон медиҳанд, ҳамзамон, дар санҷишҳои малакаҳои маърифатӣ низ натиҷаҳои заруриро дода наметавонанд.

Дар ҷаҳони илмӣ дар бораи хоҳиши сусти инкишофёфта барои ноил шудан ба ҳадафҳои муҳимми ҳаёт дар кӯдаконе, ки талоқи волидайнро аз сар гузаронидаанд, як нуқтаи устувор вучуд дорад, ки борҳо бо маълумоти эмпирикӣ тасдиқи худро ёфтаанд. Дар ИМА, қайд мекунад П.Р. Амато «80%-и наврасони оилаҳои вайроншуда дар беморхонаҳои руҳӣ таъбибат мегиранд. Дар баъзе мавридҳо, талоқҳои волидайн сабаби мустақим ё таҳрики рушди бемории психосоматикӣ ба монанди астмаи бронхиалӣ дар сеяки кӯдакон мебошанд» [93, с.98].

Омори амрикоӣ қайд мекунад, ки наврасон пас аз талоқ 5 маротиба бештар кӯшиши худкушӣ ва 32 маротиба бештар кӯшиши аз хона гурехтанро кардаанд. Набудани падар дар ҳаёти наврасони зоҳиркунандаи аутоагрессия аз ҳолати психологӣ ноустувори модари танҳо вобастагӣ дошт. Ин дар заминаи осеби иловагӣ психикӣ ҳисси бӯхрони экзистенсиалию нотаъвоӣ ва ҳолати фрустратсиониро ба вучуд оварда, боиси амалҳои аутоагрессивӣ гардиданд.

Дар Руссия, «аз шумораи умумии наврасдухтарон (86%), ки аз сеяки онҳо бо ду волидайн зиндагӣ мекарданд, дар 27% онҳо ақибмонии таълимӣ мушоҳида мешавад. Дар аксарияти онҳо «ҳадди ақал як аломати равонӣ» дида мешавад. Ҳамзамон, дар давоми як сол, тақрибан 15% бо сабаби кӯшиши такрории худкушӣ дар беморхонаи руҳӣ бистарӣ шуданд ва 21%-и дигарашон бошад, таъбибати тавсияшударо нагирифтанд» [33].

Хулоса, дар адабиёти хориҷӣ масъалаи азсаргузаронии таассуроти талоқ аз тарафи кӯдак хеле кам баррасӣ мешавад. Таъсири манфии талоқ ба рушди соҳаи ҷинсӣ дар наврасон низ қайд карда шудааст. Наврасоне, ки дар оилаҳои нопурра зиндагӣ мекунанд, бештар ба фаъолияти ҷинсии худ барвақттар шуруъ мекунанд.

Ҳамин тариқ, дар асоси натиҷаҳои таҳқиқоти болозикр, мо метавонем хулоса намоем, ки хатари ташаккули сохтори шахсияти

невротикӣ дар кӯдаке, ки дар оилаи ҷудошуда тарбия ёфтааст, хеле баланд аст ва аз мутахассисон нисбати ин гурӯҳи осебпазири кӯдакон таваҷҷуҳи хосса талаб карда мешавад.

1.3. Талоқ ҳамчун падидаи иҷтимоию психологӣ

Яке аз масъалаҳои муҳимме, ки дар назди ҷомеаи имрӯза гузошта шудааст, бунёди ҷомеаи нав ба шумор меравад. Барои ба ин ҳадафи наҷиб расидан бояд тамоми рӯкнҳои ҷомеа масъулият ва саҳми худро гузоранд. Чуноне болотар ишора намуда будем, оила рӯкни асосию ибтидоии ҷомеа маҳсуб меёбад ва он дар замони муосир ба солимгардонии психологӣ эҳтиёҷи зиёд дорад.

Талоқ на танҳо падидаи иҷтимоӣ, балки падидаи психологӣ низ ба шумор меравад. Таҳқиқотҳои иҷтимоию психологӣ нишон медиҳанд, ки дар ҷаҳон кӯдакони аз оилаҳои волидайнашон ҷудошуда аз се як ҳиссари ташкил медиҳанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки ҳар сол насли наврас дар натиҷаи ҷудошавии оилаҳо осебҳои психикию ҷисмонӣ мебинанд. Бояд қайд кард, ки қатъи ақди никоҳ ба пешрафт, тараққиёти иҷтимоӣ ва ҳолатҳои эмотсионалии кӯдакон таъсири манфӣ мерасонад. Ҷудошавӣ дар воқеъ вазъияти ҷиддии бухронӣ мебошад, ки одам ба он дучор мешавад.

Тибқи ин нишондиҳанда солҳои охир теъдоди издивоҷи шаҳрвандон кам шуда, вайроншавии оилаҳо бошад, рӯ ба тамоюли зиёдшавӣ дорад. Чунин вазъият далолат ба он мекунад, ки барои пайдор кардани оилаи муосир корҳои зиёдеро ба анҷом расонидан лозим аст. Илми психология дар баробари дигар илмҳо метавонад дар ҳалли ин масъалаи ҳассос ва ҳалталаб нақши муҳимро бозад.

Доир ба ин масъала таҳқиқоти муайяне аз ҷониби психологҳои кишварҳои мухталиф гузаронида шудааст ва бештари онҳо ба ҷанбаҳои психологии ин масъала эътибор додаанд. Яке аз ин муҳаққиқон

психологи рус Л.Я. Гозман мебошад. Ў ба чунин хулоса меояд, ки раванди талоқ аз се зина иборат аст ва онҳо [29, с.158]:

а) талоқи эмотсионалӣ – ин зинаи талоқ онро ифода мекунад, ки ҳамсарон то андозае аз якдигар дур шуда истодаанд, нисбат ба якдигар бепарвой зоҳир мекунанд ва ниҳоят меҳру муҳаббату дилбастагиро аз даст дода истодаанд;

б) талоқи ҷисмонӣ – ин ба он маъно аст, ки ҳамсарон аз якдигар ҷудо зиндагӣ мекунанд ва ҳеҷ гуна муносибате ба якдигар надоранд;

в) талоқи қонунӣ – ба он маъно аст, ки ҳамсарон баъди ба ҳолати бухронӣ расидани ҳаёти оилавӣ дигар имконияти бо ҳам зистанро надоранд ва зарурати ба таври расмӣ ҷудошавӣ пеш меояд.

Психолог Л.Я. Гозман таъкид менамояд, ки бояд ҳанӯз дар зинаи якуми талоқ (яъне, талоқи эмотсионалӣ) корҳои муайяни психологиро ба нақша гирифт [29, с.96]. Хуб мешавад, ки дар ин ҳолат ба психологҳои оилавӣ муроҷиат карда шавад, то мушкилии оилавӣ ба зинаи дуюм нагузарад ва вазъият боз ҳам мураккабтар нагардад.

Бояд қайд кард, ки дар масъалаи зинаи сеюм (талоқи қонунӣ) андешаҳои муайяни психологӣ низ вуҷуд доранд. Дар адабиёти психологӣ чунин масъалагузорӣ низ мавҷуд аст: талоқ хушбахтӣ аст ё бадбахтӣ? Ба ин суол ҷавобҳои гуногун дода мешавад. Ба қавли мутаххасисони ин соҳа, дар як ҳолат талоқ ин хушбахтӣ аст ва дар ҳолати дигар, бадбахтӣ аст. Муҳокимаҳои мазкур таҳлилҳои муайяно мебошанд.

Гурӯҳи дигари психологҳо, чун Л.А. Драгунова қайд мекунанд, ки зинаҳои ҷудошавӣ ё худ талоқ ҳар гуна мегузаранд. Зинаҳои якум ва дуюме, ки дар боло зикр кардем, ифодагари он аст, ки ҳоло ҳиссиётҳои ҳамсарон нисбат ба якдигар гум ва кунд нашудаанд ва барои сабзиши он бояд мусоидат кард. Бинобар ин Л.А. Драгунова чунин мегӯяд: “талоқи эмотсионалӣ ин худ як бемории ҳиссиётҳо ба шумор меравад ва онро

бояд табобат кард. Ин як навъ бонги хатар аст, ки аз бемории оила дарак медиҳад ва онро бояд табобат намуд” [33, с.25].

Имрӯз барои мустаҳкам шудани оила ёрии илм зарур аст, чунки асри ХХI дар назди тамоми инсоният масъалаи оммавии иҷтимоию психологӣ талоқро гузоштааст. Талоқ дар замони муосир то дараҷае афзудааст, ки дар тури мавҷудияти никоҳи моногамӣ ин гуна афзудан мушоҳида намешавад. Шумораи талоқ зиёд шуда истодааст. Бештари оилаҳо бо як сабаб вайрон мешаванд: зану шавҳар байни худ муросо карда наметавонанд. Як қатор ҷомеашиносон чунин ақида доранд, ки оила умуман қариб барҳам меҳӯрад. Дар мамлакатҳои сармоядорӣ муносибатҳои занушавҳарӣ боиси пайдоиши шаклҳои нави ҳаёти оилавӣ мешавад, ки баъзан хусусиятҳои аҷиб пайдо мекунад.

Модоме, ки мо дар хусуси вазъияти оилаи ҷамъияти сармоядорӣ сухан рондем, қайд кардан ҷоиз аст, ки дар онҳо оид ба ояндаи оила ақидаҳои тамоман муҳолиф ҳам вучуд доранд. “Таскиндиҳандаи азими дарди саҳт аст, ки ҷамъият ба вучуд меорад. Оила ҷоест, ки одамӣ баъди мубориза барои ҳаёт, маъноан харобу афғоршуда ба он ҷо бармегардад” [174]. Баъзе олимони хориҷӣ мегӯянд, ки оила на танҳо барҳам намехӯрад, балки мустаҳкам шуда, ба “асри тиллоӣ” – и худ наздик мешавад.

Олимони давраи муосир оилаи ҷамъияти демократиро меомӯзанд. Вазифаи чунин омӯзиши ҳамаатарафа маълум аст: ҳамаҷониба мустаҳкам намудани оилаи имрӯза, инкишоф додани асосҳои демократии он ва аз ин нуқтаи назар масъалаи талоқ диққати ҷиддии олимони ҳамаи соҳаҳои номбурдари талаб менамояд.

Дар адабиёти психологӣ ба сабабҳои ҷудошавӣ ва мустаҳкамшавии оила эътибор дода шудааст. Мувофиқи баъзе андешаҳо, муҳаббати “дуом” назар ба муҳаббати “якум” пойдор мегардад. Комилан фаҳмост, ки номувофиқии феълӣ атвор, муносибати нодуруст барои зиндагии

оилавии муҳимми зану шавҳар дар оиладорӣ баъди якчанд соли хонадоршавӣ маълум мешавад.

Қавонон чунин меҳисобанд, ки ҷудошавӣ ин натиҷаи сахвкунӣ ва кӯр-кӯрона интиҳоб намудани ҳамсар ва ғайра мебошад. Дар воқеъ, ин тавр маънидод кардани сабабҳои ҷудошавии ҳамсарон ҳодисаи эмотсионалӣ мебошад, ҳол он ки ҷудошавӣ (талок) пеш аз ҳама ҳодисаи иҷтимоӣ ба шумор меравад.

Ба андешаи мо, ба сабабҳои асосии иҷтимоии ҷудошавии ҳамсарон пеш аз ҳама рушди мустақилияти иқтисодии зан дохил мешавад. Ин ҳодиса, албатта, мусбат аст ва он бояд ба гуманизатсияи муносибатҳои инсонӣ оварда расонад. Вале сушт шудан ё барҳамхӯрии тобеияти иқтисодии зан аз шавҳар ин суштшавӣ, ё ки барҳамхӯрии он омилест, ки дар бисёр давраҳо барои мустаҳкамии риштаи дӯстии оила нақши муҳим мебозид. “Сабаби дигар баландшавии дараҷаи рушди шахсияти зан, ки чараёни мусбат мебошад, вале он ба зиёдшавии шумораи ҷудошавии ҳамсарон оварда мерасонад. Чаро? Барои он ки баробари баландшавии дараҷаи маънавии зани муосир меъёри баҳодихӣ ба мард ва алалхусус ба шавҳар зиёд мешавад” [3-М, 103].

Дар ин ҷо душвории дигаре ҳаст, ки зан модар чун қоида, ҳашт соатро дар корхона мегузаронад, баъди ба хона омадан кори хочагидориро иҷро мекунад. Қайд намудан зарур аст, ки имкониятҳои иҷтимоӣ ва вазифаи занро аз нав дида баромадан зарур аст. Гарчанде ки аз тарафи ҷамъият ба оила ёрии калон расонда шавад ҳам, барои зан ду вазифаи гуногун идомадиҳандаи насл, хочагидорӣ ва коргар буданро иҷро кардан душвор мебошад. Ҳарду вазифа ҳам барои оила ва ҳам барои ҷамъият ҳаётан муҳим ва заруранд. Бинобар ин, барои дар ҳар оила ба ҳам вобаста шудани ин ду вазифа мачмуи чораҳои мусоидро андешидан лозим аст. Маҳз онҳо ба ҳодисаҳои демографӣ таъсир намудани ҷамъияти моро роҳи асосӣ ҳисоб мекунанд.

Доир ба масъалаи талоқ психолог А. Маслоу андешаҳои мушаххас гуфтааст ва амсилаи вайроншавии муносибатҳои ҳамсариро пешниҳод менамояд, ки аз ҳафт зина иборат аст: [58, с.80]

1. Талоқи эмотсионалӣ. Дар ин зина эҳсоси ноқаноатмандӣ байни ҳамсарон ба амал меояд, дуршавиҳо аз якдигар мушоҳида мешавад, эҳсоси тарс ва ноумедӣ ба вучуд меояд, кӯшиши назорат намудани якдигар оғоз мегардад ва баҳсу мунозираҳо байни онҳо ба вучуд меояд.

2. Дар ин зина ҳамсарон пеш аз ҷудошавӣ баҳсу мунозираҳои саҳт мекунанд. Ин ҳама бо қаҳру ғазаб ва бадбинӣҳо ҷараён мегирад. Баъзан як эҳсоси холигӣ байни онҳо мушоҳида мешавад. Минбаъд кӯшиши баргардонидани муҳаббатро мекунанд, ба дӯстон ва аъзоёни оила бо мақсади кумакрасонӣ ба онҳо муроҷиат менамоянд.

3. Талоқи қонунӣ. Яъне, ҳамсарон ба таври расмӣ муносибатҳои оилавиашонро тавассути сохторҳои марбута қатъ мекунонанд.

4. Талоқи иқтисодӣ. Чунин маъноро дорад, ки ҳамсарон бурдани хоҷагидорӣ ягонро қатъ мекунанд.

5. Муқаррар намудани баробарӣ байни уҳдадорӣҳои волидайн ва ҳуқуқи онҳо дар таъмини муносибатҳои байниҳамдигарӣ бо кӯдакон ва тақсим намудани сарҳадҳои масъулияти онҳо. Яъне, ба вучуд овардани муносибатҳои нав байни волидайн ва кӯдакон.

6. Дар ин зина волидайн танҳо зиндагӣ мекунад ва дар онҳо ҳиссиётҳои амбивалентӣ (духурра) ба вучуд меояд, чун бечуръатӣ, афсусхӯрӣ, кунҷқобӣ, шодӣ, ғаму ғусса ва ғайра. Дар ин зина ҳамсарони ҷудошуда дар ҷустуҷӯи дӯстони нав мешаванд, соҳаи фаъолият навро меҷӯянд ва кӯшиши тарзи ҳаёти нав мекунад.

7. Талоқи психологӣ. Дар дараҷаи эмотсионалӣ вайроншавии муносибатҳо дарк менамоянд ва ҳолати эмотсионалӣ бошад, шиддат мегирад ва ҳиссиётҳои манфӣ, ки ба талоқ вобастаанд дида мешаванд. Ҳамсарон дар дараҷаи когнитивӣ ва рафторӣ омодаанд, ки амал кунанд,

ба қувваашон боварӣ доранд, ҳисси мустақилият ба вучуд меояд ва дар ҷустуҷӯи муносибатҳои нав омодагӣ мегиранд.

Ин зинаҳои зикршуда раванди талоқ ба мисли як занҷирае, ки аввал устувор асту баъдан зерӣ таъсири омилҳои гуногуни иҷтимоӣ ва психологӣ ноустувор мегардад ва ниҳоят канда мешавад, ифода мекунанд.

Ҳамин тариқ, ҷудошавии волидайн ин як тарафи масъалаи ҳаёти оилавӣ аст. Тарафи дигари онро тақдирӣ кӯдакон ва манфиатҳои онҳо ташкил медиҳад.

Вобаста ба ногузирии талоқ ё худ қатъи никоҳ чунин масъалаҳои ҳалталаб ба вучуд меояд ва онро ҳамчун ҳулосаи зербоб ишора мекунем:

1. Мутаассифона, мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки рафти қатъи никоҳ дар шароити имрӯзаи Тоҷикистон ниҳоят мураккаб мегузарад ва оқибатҳои сахтеро ба бор меорад.

2. Пеш аз ҳама бояд қайд кард, ки масъалаҳои ҷудошавӣ то ба расмӣ даровардани он дар шароити бевоситаи оила бисёр пуршиддат мегузарад ва на танҳо ба ҳуди волидайн, балки ба фарзандон таъсири сахти психикӣ мерасонад.

3. Кӯдакон ба ҳолатҳои гуногуни ногувори психикӣ гирифта мешаванд: ҳисси тарсу ваҳм онҳоро фаро мегирад; бо волидайн хоҳиши машварат қарор пайдо намешавад, яъне аз муносибат намудан бо онҳо дурӣ мечӯянд; тарсу мешаванд; ҷуръати сухан гуфтан намекунанд, кӯдакони мизочашон гуногун ҳар хел воқуниш нишон медиҳанд. Онҳо ҳар гуна ангеҷаи аз ҷониби волидайн равонашударо ба худ қабул мекунанд ва ин агар мунтазам сурат гирад, он гоҳ кӯдакро дамдузду дарундор менамояд. Чунин ҳолати ногувори психикӣ ниҳоят метавонад ба пайдоиш ва зухуроти ҳолати афсурдаҳолӣ, яъне депрессия оварад [З-М, с.104].

4. Кӯдакони дар ҳолати тоҷудошавӣ қарордошта, агар хонандаи мактаб бошад, он гоҳ муттамарказияти онҳо ба дарс вайрон мешавад,

парешонхотир мегарданд, тамоми хусусиятҳои диққат, чун тақсимои диққат кӯчонидан ва устувории диққат ҳалал меёбанд. Ҳамин тавр, чунин хонандагон ба қатори талабагони сустихон дохил мешаванд.

5. Агар хонанда намоёндаи типӣ мизочи холирикӣ бошад, он гоҳ зудранҷ мешаванд, тез ба қаҳру ғазаб меоянд ва ҳамин тавр рафтори агрессивии ӯ бештар мегардад.

6. Бояд зикр кард, ки агар ҷудошавӣ ба таври расмӣ сурат гирад, он гоҳ волидайн аз ҳам ҷудо мешаванд, кӯдакон бо дарназардошти синну солшон ду тақсим мегарданд ва ин боз ҳам муносибатҳоро мураккабу мушкилтар мегардонад.

1.3.1. Хусусиятҳои азсаргузаронии талоқ аз ҷониби наврасон ва ё вокуниши онҳо нисбат ба қарори волидайн

Талоқ яке аз роҳҳои радикалии қатъи мавҷудияти оилаи комил аст. Дар натиҷаи ҷудошавӣ оилае ташкил меёбад, ки бо истилоҳ «нопурра» аст ва дар он тамоми вазифаҳои дар оилаи пурра ба зиммаи зану шавҳар вогузошта шуда (тарбия, иҷтимоикунонӣ, таъмини фарзандон ва ғайра), расман ба уҳдаи яке аз онҳо ё ба падар ё ба модар (бештар ба модар) гузошта мешавад. Мо талоқро ҳамчун як ҳолати ҳаётии ташкилкунандаи омили ҷиддии патогенӣ дида мебароем, ки ба аъзоёни он таъсири манфӣ ба монанди зоҳиршавии ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ мерасонад. Вазъияти талоқ ҳолати сарҳадӣ дар ҳаёти шахс (оила) мебошад, ки дар он тамоми мушкилоти асосии оила зоҳир мегардад. Талоқ дар натиҷаи вайроншавии оила дорои хусусияти гуногунҷабҳа (ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, демографӣ, психологӣ ва ғ.) буда, то ҳол якрағ арзёбӣ намегардад.

Аз нигоҳи ҷомеа (Ю.А. Королев [119] ва О.Е. Лебедев [51]) талоқ мисли оилаи нопурра падидаест, ки онро метавон як мушкили шадиди иҷтимоӣ арзёбӣ кард.

Психологон (А. Бут, Ҷ.М. Готтман ва Р.В. Левенсон) [174] бар ин назаранд, ки дараҷаи баланди талоқ дар ҷомеа ба оилаҳои обод таъсири

манфӣ мерасонад. Дар аксари онҳо ҳамсарон аз эҳтимолияти талоқ огоҳанд ва одамонро водор мекунад, ки муносибатҳои издивоҷи худро муваққатӣ созанд.

Муҳаққиқон (Л.М. Прокофева [127], В.А. Сисенко [136] ва П. Фести [144]) аксар вақт талоқро ҳамчун далели номуташаққилии оила маънидод карда, танҳо ба оқибатҳои манфии он, махсусан барои кӯдакон таваҷҷуҳ зоҳир мекунанд. Дар баробари ин, С.И. Голод [30] талоқро ҷузъи муҳимми низоми оилаи муосир мешуморад, ки барои пешгирии низои доимӣ дар шароити раванди харобиовар дар муносибатҳои байни зану шавҳар ё қадами зарурӣ ҷиҳати аз нав ташкил кардани оилаи бе ин ҳам харобшуда мусоидат мекунад. Дар чунин мавридҳо талоқ метавонад нақши муҳим бозад. Ин назари норавшан дар бораи таъсири талоқ ба аъзои оилаи пароканда шавқу ҳаваси зиёдро ба азсаргузарониҳои таассуротҳои мухталифе, ки бо талоқ ҳамроҳӣ мекунанд, ба вучуд меорад. Сабабҳои маъмултарини талоқ, ба гуфтаи Д.Я. Райгородский [70] мушкилоти психологӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ, моддӣ, хиёнат ва ғайра дар муносибатҳои оилавӣ маҳсуб мераванд.

Ба ақидаи пажӯҳишгарон (Г. Фигдор [82], Д. Видра [101] ва Р.А. Гарднер [27]) новобаста аз сабабҳои қатъи ақди никоҳ, талоқ барои ҳамаи иштирокчиёни он, новобаста аз синну сол ва ҷинс, як ҳодисаи осебпазир аст, ки метавонад ба осеби психикӣ оварда расонад. Яке аз зухуроти ин падида ро муҳаққиқон (Г. Фигдор [82], Э. Свон-Чексон [131] ва Ч. Конвей [44]) дар кӯдакон “комплексӣ ятим” меноманд (азсаргузарониҳои таассуроти танҳоӣ, қобилияти заиф ҷиҳати ба роҳ мондани муносибатҳои наздик дар оила, ҳисси бехатарӣ дар оила), ки дар натиҷа дар оянда барои барпо намудани оила ва ба роҳ мондани муносибатҳои мусоиду хуби оилавӣ мушкилӣ эҷод мекунад.

Мувофиқи тадқиқотҳои гузаронидашуда (А.М. Hines, Р.Р. Amato, J.S. Wallerstein) [174] талоқро азсаргузарониҳо ва шароитҳои гуногун, ки ба

вокунишҳои бухрон монанд аст, ҳамроҳӣ мекунад ва дар худ маҷмуи вокунишҳои ҷисмонӣ, психикӣ ва рафториро фаро мегиранд.

Вокунишҳо ба талоқ хеле гуногунанд. Як қатор муаллифон (М. Кент [38], Р. Гарднер [27] ва Л.Л. Герашенко [28]) рафтори зиддиҷамъиятӣ, камшудани шумораи робитаҳои байнишахсӣ дар ҳаёти шахсии нафари ҷудошуда, «худҷудонамоӣ» ва дезадаптатсияро қайд мекунанд.

Ба гуфтаи Д.Р. Кингма [39] дар натиҷаи талоқ, инҳироф дар рафтори иҷтимоӣ-психологӣ метавонад ба миён ояд, яъне зухуроти агрессияи ғайриқонуни ҳисбати аъзоёни оилаи пароканда, зухуроти ҳаёти беназорат аз сабаби вайрон шудани одатҳо ва аз даст додани нақшҳои одатишуда дар ҳаёти ҳамсарони собиқ, инчунин тағйироти манфӣ дар муносибат бо фарзандон вучуд дорад.

Дар робита ба ин, вокунишҳо ба талоқ бештар метавонанд дар чунин шаклҳо зоҳир шаванд [174, с.61]:

- неврозҳо;
- депрессияҳо;
- вокунишҳои невротикӣ;
- вокунишҳои рафтории аз ҷиҳати эмотсионалӣ ноустувор;
- тарс;
- изтироб;
- ҳолати безобитакунанда.

Аксуламалҳои депрессивӣ дар навбати худ бештар дар замон мушоҳида мешаванд [174, с.59]. Ҳолати “шок” аксар вақт ҳамчун ҳолати ҳимоявии системаи асаб ба чунин стресс баромад мекунад. Ин метавонад боиси сарзадани ҳолатҳои вазнини азсаргузарониҳои саршори эмотсияҳои манфӣ, ба монанди ҳисси гунаҳкорӣ ва ҳисси танҳоӣ гардад.

Талоқ метавонад бо бошиддати асабию психикӣ ҳамроҳ шавад. Тибқи маълумоти тадқиқотӣ (О.А. Гаврилитсина [103], Г.А. Бондарская [100] ва Т.В. Логушко [55]), замон ҳисбат ба мардон бештар ба ин гуна ҳолатҳо гирифта мешаванд. Талоқ боиси паст шудани худбаҳодиҳӣ ва шиддат

гирифтани ҳолатҳои эмотсионалии манфии аллакай мавҷудбуда – стресс, изтироб ва ҳолати фрустратсионӣ мегардад. Ҳамаи ин воқуниши ҷисм ба стресс мебошанд. Дар баробари ин, як қатор муҳаққикон (А.Р. Михеева [123], Ф.Ф. Ферстенберг [143] ва Р.А. Гарднер [27]) бар ин назаранд, ки худро бемор вонамуд кардан метавонад ҳамчун роҳи ҷудо кардани худ аз воқеияти номусоид истифода шавад.

Стрессе, ки дар натиҷаи пошхӯрии оилаҳо ба вуҷуд омадааст, метавонад боиси ҳолати бошиддатии эмотсионалӣ гардида, ба ҳолати аутоагрессивӣ бурда расонад.

Қатъи ақди никоҳ яке аз зарбаҳои фалокатовартарин барои фарзанд дар давраи наврасӣ мебошад. Айни замон, ин падида хеле норавшан баррасӣ мешавад. Мисли ҳама гуна падидаҳои дигар, талоқ ҳам ҷанбаҳои мусбат ва ҳам манфӣ дорад. Аз ҷиҳатҳои мусбат сар карда, мо метавонем бигӯем, ки баъзан оилаҳо дар натиҷаи равандҳои харобиовари байни ҳамсарон ба бунбаст мерасанд ва дар ин маврид ба манфиати умум, ҷудошавӣ бартарӣ пайдо мекунад. Аммо агар ба он аз нигоҳи манфӣ назар кунем, пас, талоқ, бешубҳа, пеш аз ҳама ба оила ва ҷомеа зарар мерасонад.

Вазъи ҷудошавии волидайн беихтиёр насли наврасро водор мекунад, ки ба худ ва волидонаш, ки ҳоло дар алоҳидагӣ зиндагӣ мекунанд, куллан ба таври дигар нигоҳ кунад. «Ман»-и наврас дар ҳолати ҷудошавии волидонаш саҳт азоб мекашад [174, с.68]. Вай дар вайрон шудани оила худро айбдор мекунад. Ба худтанқидкунӣ оғоз мекунад. Ба ақидаи наврас сабабгори ҷудошавии оила маҳз худӣ ӯ мебошад. Маълум аст, ки наврасони ба чунин ҳолатҳо дучоргардида, одатан бо ҳолатҳои эмотсионалӣ ба монанди, стресс, изтироб ва фрустратсия мубориза мекунанд [174, с.65]. Ҳатто аксар наврасон ҷиҳати барқарор кардани эҳтироми худ, ки бар асари вайрон шудани оила саҳт зарар дидааст, ба тамокукашӣ, нӯшидани машрубот ва истеъмоли маводи муҳаддир даст мезананд.

Ба набудани яке аз волидайн дар хона, дар ҳаёти ҳаррӯза ва ғайра одат кардан барои наврас боз ҳам мушкилтар аст. Аксар вақт волидайне, ки наврас ба ӯ бештар вобастагӣ дошт, хонаро тарк карда меравад. Агар волидайни ҷудошуда аз нав издивоҷ кунад, наврас бо зарурати мутобик шудан ба модарандар ё падарандар рӯбарӯ мешавад. Барои он ки наврас пошхӯрии оиларо осонтар аз сар гузаронад, суҳбати ошкоро бо наврас бо назардошти оне, ки ӯ худро ҳамчун калонсолон муаррифӣ мекунад, ба роҳ мондан зарур аст. Ҳамзамон, аз мавзуи ҷудошавӣ набояд канорагирӣ намуд ва набояд яке аз волидонро гунаҳкор намуд, зеро ҳамаи ин метавонад ба наврасе, ки ҳудаш ҳолатҳои номусоиди эмотсионалиро аз сар мегузаронад, бештар ҳолаташро вазнинтар кунад.

Бо афзоиши мизони талоқ ва баҳсҳо дар бораи он, ки талоқ ба кӯдакон чӣ таъсир мерасонад, муҳаққиқон кӯшиши муайян намудани ин таъсиррасониро кардаанд. Пас аз ба инобат гирифтани тамоми хусусиятҳои демографӣ, психологӣ ва иқтисодӣ маълум гардид, ки фарзандони волидайни ҷудошуда нисбат ба фарзандони волидайни ҷудонашуда ду маротиба бештар дар издивоҷи худ ба мушкилот дучор мешаванд. Яке аз сабабҳои ин мушкилот аз байн бурдани идеали муносибатҳои ошиқона бо мисоли волидайн аст. Пас аз ҷудо шудани ҷуфти идеалии волидайни худ, бисёр одамон, аз наврасӣ сар карда, ба муносибатҳои шахвонӣ, зинокорӣ худ «ғарқ» шуда, солҳои дароз онро идома медиҳанд [174, с.11].

Вақте ки модару падар ошкоро низоъ мекунанд, барои ғолиб омадан тамоми воситаҳои истифода мебаранд, беҳбудӣ ва ҳолати оромии фарзандашонро фаромӯш мекунанд. Баъзан онҳо фарзанди худро ҳамчун силоҳ истифода мебаранд, ки хатои бузург аст. Бо ибораи дигар, дар оилаи нопурра муносибати ғайриадекватӣ бо кӯдак метавонад шаклҳои зерин дошта бошад [174, с.16]:

- фарзанде, ки шавҳарро иваз мекунад. Модар аз кӯдак таваччуҳи доимӣ ва ғамхорӣ талаб мекунад, мехоҳад ҳамеша дар назди кӯдак

бошад, аз ҳаёти шахсии ӯ огоҳ бошад, кӯшиш мекунад, ки муносибатҳои ӯро бо ҳамсолон назорат кунад;

- гиперопека (парастории аз ҳад зиёд) ва симбиоз (робитаи мутақобила ва пайвастагии ниҳоят зич дар раванди ҳаёт). Дар ин ҳолат модар бо ҳар роҳ кӯшиш мекунад, ки кӯдакро ба худ наздик нигоҳ дорад, мустақилияти ӯро маҳдуд созад. Амалҳои мазкур аз ҷониби модар бинобар сабаби тарси аз даст додани фарзанд дар оянда сурат мегирад. Модар бешуурона қобилиятҳои фарзандашро нодида мегирад, гӯё барои ӯ зиндагӣ кардан меҳаҳад, медонад, ки чӣ беҳтар ва чӣ гуна аст. Албатта, чунин рафтор кӯдакро дар ҳама самтҳои рушдаш ба қафо тела медиҳад;

- назорати таълимӣ тавассути нописандӣ. Ин шакли муносибати номувофиқ бо кӯдак тавассути маҳрум сохтани кӯдак аз муҳаббати волидайнӣ роҳандозӣ мегардад. Албатта, кӯдакро нодида мегиранд, хоҳишу ҳиссиётҳои кӯдак беарзишу беқадр карда мешаванд;

- назорати таълимӣ бо истифода аз ҳисси гунаҳкорӣ кӯдакон. Волидон рӯз ба рӯз ба фарзанд мегӯянд, ки ӯ «ношукр», худхоҳ аст ва танҳо дар бораи ҳудаш фикр мекунад. Тарс, ки дар ин замина дар наврас ба вучуд меояд, ба рушди минбаъдаи ӯ, пеш аз ҳама, мустақилият монеъ мешавад;

- изолятсия (чудошавӣ). Ин шакл дар набудани қарорҳои умумии оилавӣ зоҳир мешавад. Аз ин ҷо, кӯдак дар оянда беш аз пеш танҳоиро афзалтар мешуморад; онҳо кӯшиш меkunанд, эмотсия ва азсаргузарониҳои таассуротҳои худро ба волидайн нишон надиханд.

Яке аз воқунишҳое, ки бо талоқ дар наврас алоқаманд аст, ҳолати шок ва бовар накардан ба ҳодисаи руҳдода мебошад. Ҳолати мазкур вақте рӯй медиҳад, ки кӯдак умқи пурраи мушкilotро намефаҳмад ва ба воқеаи рӯйдода бовар намекунад. Сабаби ин гуна воқунишҳо он аст, онҳо баҳсу мунозираи волидони худро надидаанд ва аз мушкilotу муноқишаҳо огоҳ набуданд. Барои кӯдакон ин боиси аз даст додани ҳисси беҳатарӣ ва муҳаббат гардида метавонад.

Аксуламали дигар тарс, изтироб ва номуайяни дар бораи оянда аст. Кӯдакон намедонанд, ки чӣ тавр бо волидайн ҷудошуда муошират хоҳанд кард, оё онҳо умуман муошират мекунанд, оё ӯ онҳоро дӯст медорад ва бо онҳо вақт мегузаронад ва ё не.

Наврасон инчунин метавонанд нисбати он волидоне, ки аз нигоҳи онҳо (наврас) сабабгори ҷудошавии оила шудааст, хашм ва нафрат пайдо кунанд ва ё нисбат ба ҳардуи онҳо ин гуна вокунишҳоро равона созанд. Наврас метавонад падар ё модари худро дар тарки оила айбдор кунад, изҳор кунад, ки аз онҳо нафрат дорад, ҳеҷ гоҳ онҳоро намебахшад ва ғайра. Чунин омилҳои таъсири ҷудошавии волидон ба шахсияти наврас мавҷуданд: рафтори волидон, фазо дар оила, азсаргузарониҳои таассуротҳои волидайн, мавҷудият ё набудани ғамхорӣ нисбат ба кӯдак, сабабҳои вайроншавии оила ва дараҷаи ҷудошавии оила иштирок дар муноқишаи байни падару модар, масъалаи васоят.

Наврасоне, ки талоқи волидайнро аз сар гузаронидаанд, нисбат ба наврасоне, ки дар оилаҳои устувор ба воя мерасанд, хатари мушкилоти психикиро бештар азсар мегузаронанд. Гармии муносибатҳо, услуби нигоҳубини волидайн ва фазои оилавӣ аз ҷониби наврасони талоқи волидайнро аз сар нагузаронида мусбат арзёбӣ мешавад [20, с.12].

Ҳолати ҷалби кӯдак ба муноқиша аз тарафи волидон яке аз ҳолатҳои осебпазир маҳсуб меёбад. Бинобар сабабе, ки наврас гоҳ бо модар, гоҳ ба падар бо навбат зиндагӣ мекунад, дохили ин низоъҳо ҳис мекунад. Аммо агар волидайн якҷоя амал кунанд, ҳатто агар наврас бо ҳарду волидайн муносибати наздик дошта бошад ҳам, эҳтимоли ҷалби кӯдакон ба низои онҳо кам нест. Агар раванди талоқ мусоид гузарад, он метавонад ҳам ба волидон ва ҳам ба фарзандон таъсири мусбат расонад ва сатҳи низоъро дар оила коҳиш диҳад.

Мутобиқшавии наврас дар вазъияти ҷудошавии волидайн аз қобилияти мутобиқ шудан ба вазъияти нав таъсир мерасонад – ҳар қадаре ки изтироби волидайн бештар бошад, ҳамон қадар мувозинати

психикии кӯдакон низ ҳалалдор мегардад. Аммо вақте ки талоқ барои харду ҳамсар сабуқӣ меорад, ба фарзандони онҳо низ таъсири мусбат мерасонад. «Талоқ аксаран бо мотам ҳамроҳ мешавад» [71, с.51], мегӯяд Ф. Райс. Дар наврасон ҳисси талафот, ғамгинӣ ва депрессия пайдо мешавад. Пас аз талоқ, бояд ба набудани яке аз волидон одат кард”.

Агар баъди ҷудошавӣ ҳам падар ва ҳам модар имконияти бе мамониат бо фарзандонашон вохӯрӣ дошта бошанд (ба шарте ки таъсири мусбат расонанд), ин ҳолат муфид арзёбӣ мегардад. Албатта, агар яке аз волидайн ба ин гуна вохӯриҳо ба қадри кофӣ омода набошад ё рафтори ношоиста дошта бошад (суханҳои таҳқиромез баён кунад), дар он сурат муоширати ӯ бо кӯдакон бояд қатъиян маҳдуд карда шавад. Дар шароити мусоид, агар ба кӯдакон иҷозат дода шавад, ки волидайни худро дар алоҳидагӣ ҳар вақт, ки мехоҳанд, бубинанд, ин боиси коҳиш ёфтани ҳолатҳои номусоиди эмотсионалӣ мегарданд.

Ҷудо шудани наврас бо яке аз волидайн эҳтимоли гирифтӣ шудан ба мушкилоти психикӣ ва шахсии кӯдакро афзоиш дода, майли амалҳои аутоагрессивӣ, майзадагӣ ва наҷамандӣ, аз даст додани худшиносӣ ва ноҳада гирифтани қобилиятҳои худро зиёд мекунад. Дар наврас низ метавонад нисбати волидайн муносибати манфӣ пайдо шавад ва ба машварати психолог ниёз пайдо кунад. Набудани падар ё модар дар оила ба муайян кардани нақши гендерии наврас таъсир мерасонад. Писарбачаҳое, ки аз ҷониби модар тарбия ёфтаанд, нақши мардонагии худро дар оила ва ҷомеа норавшан дарк мекунанд, ҳангоми муошират бо ҳамсолон ҳисси нобоварию аз сар мегузаронанд, агрессияро кам зоҳир мекунанд ва аз дигарон вобастагӣ доранд. Агар наврасдухтарро падар тарбия кунад, то андозае худро бо ҷинси мард ҳаммонанд мекунад, хусусиятҳои рафтори занонаро қариб, ки аз даст медиҳад ва дар оянда метавонад дар муносибатҳои наздик бо ҷинси муқобил низ мушкилӣ дошта бошад [174, с.96].

Дар байни низоъҳои оилавӣ ва тамоюли наврасон ба ҷинойткорӣ, паст шудани маром ба таҳсил ва сатҳи пасти хоҳиши касбӣ робита вучуд дорад. «Ман»-и наврас дар ҳолати ҷудошавии волидайн осеби саҳт мебинад, хусусан вақте худро дар ҳодисаи руҳдода гунаҳкор меҳисобад ё дар муносибати дигарон ба ҷунин ҳолатҳо дучори мушкилот мегардад. Барои барқарор кардани эҳтироми худ, раҳой аз ихтилофҳои оилавӣ ва мубориза бо фишори онҳо, наврасон аксар вақт ба тамокукашӣ, нӯшидани машрубот ва маводи муҳаддир даст мезананд.

Наврасон пас аз талоқ бо ҷунин мушкилот рӯбарӯ мешаванд:

1. Осеби психологӣ.
2. Стресс ва ихтилофе, ки боиси ҷудошавии оила гардидаанд.
3. Талоқ тағйироти дарозмуддат дар тарзи ҳаёти кӯдакро дар бар мегирад. Кӯдакон бо волидон тарзе муносибатро ба роҳ мемонанд, ки бо ягонтои онҳо қанда нашаванд.

Бисёр омилҳо бо низоъ алоқаманданд. Аз ҷумла баҳсу мунозираҳои тез-тез бо волидон, низоъҳои байни ҳамсарон ва ғайра, ҳамаи ин ба наврасон таъсири манфӣ мерасонад. Аксари наврасон аз оқибатҳои тулонии вазъи пуршиддати оилавӣ пеш аз талоқ ва мушкилоти ҳамроҳ, аз қабилӣ агрессияи волидон нисбат ба ҳамдигар, бад шудани муносибатҳои байни фарзандону волидон ва бетаваҷҷуҳӣ азият мекашанд. Ин мушкилотро стресс пас аз талоқ ва муносибатҳои душвор байни волидон ҳамроҳӣ мекунанд.

Ҳамҷунин, ҷудошавии волидайн ба рафтори ояндаи наврас дар оилаи ҳудаш таъсир мерасонад. Азбаски арзишҳои оилавӣ дар айёми наврасӣ ташаккул меёбанд ва дар натиҷаи талоқ ин арзишҳо дар назари наврас нопадид мешаванд. Наврасони оилаҳои нопурра ҳисси масъулият дар назди оила ва масъулиятҳои худро қамтар доранд.

Илова бар ин, кӯдаконе, ки талоқро аз сар гузаронидаанд, аксар вақт ба издивоҷи бармаҳал ворид мешаванд, зеро онҳо мехоҳанд набудани муносибати эмотсионалиро ҷуброн кунанд, оилаи мустаҳкам

ва хушбахтӣ пайдо кунанд, аммо, чуноне таҳқиқот нишон медиҳад – чунин ҳолат на ҳамеша ба издивоҷи хушбахт оварда мерасонад.

Тибқи натиҷаҳои як пажӯҳиши амрикоӣ талоқи волидайн ба мутобиқшавии иҷтимоии фарзандони онҳо таъсир мерасонад: бо дарназардошти тамоми шароитҳои демографӣ, психологӣ ва иқтисодӣ, фарзандони волидони ҷудошуда нисбат ба фарзандони волидони ҷудонашуда ду маротиба бештар бо мушкилот дучор мешаванд. Масалан:

- байни ҷавонони 18-22 – сола, ки талоқи волидайн худро аз сар гузаронидаанд, 40% ба психолог муроҷиат кардаанд;
- 25% мактабро ҳангоми таҳсил дар синфҳои болоӣ тарк карданд;
- 65% бо падар муносибати бад доштанд;
- 30% бо модарашон муносибати бад доштанд [174, с.97].

Ба гуфтаи И.Кон дар кӯдаконе, ки бе падар ба воя расидаанд, аксар вақт дараҷаи пасти иддао ва дараҷаи баланди изтироб, аломатҳои невротикӣ бештар мушоҳида мешаванд. Наврасписарон дар муошират бо ҳамсолонашон душворӣ мекашанд, онҳо нақшҳои ҳақиқии мардонагиро бо душворӣ меомӯзанд, вале баръакс баъзе хислатҳои мардонагӣ ба монанди дағалию агрессивнокиро бештар зоҳир мекунанд. Аксар вақт кӯдак ба муқобили вобастагии шадид аз модар саркашӣ мекунад ё ғайрифаъол, сушт, ҷисман заиф мешавад [43, с.76]. Писарони наврас дар оилаҳое, ки падарашон онҳоро тарк кардааст, аксар вақт нақши сардори оиларо ба уҳда мегиранд; муноқишаҳо дар чунин оилаҳо назар ба оилаҳое, ки оила бе модар мондааст, камтар рух медиҳад. Духтароне, ки ба чунин вазъият дучор мешаванд, бештар бо модаронашон ҷанҷол мекунанд ва ба таври қобили мулоҳиза худбаҳодиҳии онҳо коҳиш меёбад. Аммо бисёре аз пажӯҳишгарон бар ин назаранд, ки духтарон нисбат ба писарон ба вазъияти талоқи волидонашон осонтар мутобиқ мешаванд.

Дар оилаи нопурра, набудани эътимод ва устуворӣ ба фарогирии иҷтимоӣ метавонад хеле муҳим бошад, зеро касби падар одатан заминаи воқеъ ва рамзи дастгирии иқтисодии оиларо ифода мекунад ва устувории он кафолати эътимод аст. Ҳамин тариқ, наврасони оилаҳои нопурра нисбат ба дигарон аз як сӯ масъултар, қатъӣ ва мустақилтар аз волидайн ҳастанд, вале аз тарафи дигар, онҳо метавонанд барвақттар аз хона дур шаванд, дар ҷустуҷӯи новобаста будан аз волидайн ва мустақил шаванд, ки дар навбати худ боиси муноқишаҳои минбаъдаи оила мегардад.

Таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ дар наврасон. Дар воқеъ, чуноне аз таҳлилҳои болозикр маълум мегардад, талоқ ба наврасон хусусан ба зоҳиршавии ҳолатҳои манфии эмотсионалиии онҳо таъсири амиқ мерасонад ва он дар маҷмӯъ метавонад боиси рӯ овардани наврас ба олами ҷинойткорӣ гардад, зеро дар солҳои аввали баъди ҷудо шудани волидайн наврасон сарфи назар аз дараҷаи ихтилофи оилавӣ ҳолат ва рафторҳои импulsive зиддиҷамъиятӣ, агрессивию оштинопазирӣ ва вобастагӣ мутаассиршавандагиро зоҳир мекунанд. Наврасоне, ки талоқи волидайнро аз сар мегузаронанд, маҷбур мешаванд, ки то ҳадди имкон ба як намуди тамоман дигари муносибат ба онҳо мутобиқ шаванд. Одатан, волидайн бар чунин боваранд, ки онҳо ҳуқуқи даҳлат кардан ба ҳаёти фарзандони худро доранд ва ҳатто дар ҳолатҳои дур будан аз фарзандон онҳоро сарварӣ кунанд. Ба таври ошкоро зухури мутаассиршавандагӣ ва агрессивнокии дар кӯдак дар давраи наврасӣ нисбат ба чунин волидайнӣ ҳаёти онҳоро назораткунанда бешак метавонад боиси афсурдагӣ ва ҳисси нотавонӣ дар эҷоди равобиту судманд бо волидон гардад.

Аксар вақт, ба наврас чунин менамояд, ки нигоҳ доштани оила ва муносибатҳои байни волидон дар дасти онҳост ва тамоми кӯшишро ба харҷ медиҳанд. Наврас ба ин боварии қатъӣ дорад. Баъдан мефаҳмад, ки дар ҷое имкони худро аз будаи зиёд баҳо додааст ва дар натиҷа ҳолати ноумедӣ ӯро фаро мегирад. Худбаҳодиҳии наврас якбора паст шуда,

хоҳиши дӯст доштани худ аз байн меравад. Дар ин вақт агар ба наврас сари вақт кумак расонида нашавад, эҳтимоли баланди гирифтورشавӣ ба ҳолати депрессивии тулонӣ вучуд дорад. Наврасон аз талоқи волидони худ саҳт хашмгину асабӣ мешаванд, тоқатнофарсо азоб мекашанд, худро танҳо ва нотавон ҳис мекунанд. Мувофиқи андешаи бархе табибон ҳолатҳои ишорагардида боиси сар задани дарди сар, вайрон шудани иштиҳо гардида метавонад [174, с.56].

Бояд гуфт, ки ҳангоми талоқи волидайн байни рафтори духтарону писарон тафовути хосса мушоҳида мешавад. Наврасписарон бештар ба стресс таъсирпазиранд ва қобилияти мутамарказият дар онҳо суст мешавад. Онҳо нисбат ба пештара бо ҳамсолони худ бештар дар ҳолати низоъ қарор мегиранд. Ҳамзамон, метавонанд нисбат ба ҳайвони дӯстдоштаи худ агрессия зоҳир кунанд. Наврасписарон дар пайи ҷудошавии волидайн эҳтиёткор мешаванд ва аз ҳар гуна ноқомии ночиз ҳам худдорӣ мекунанд. Илова бар ин, дар онҳо майл ба азсаргузарониҳои саршори эмотсияҳои манфӣ дида мешавад [174, с.111].

Наврасдухтарон ба ҳолати ҷудошавии волидонашон нисбат ба наврасписарон зудтар мутобиқ мешаванд. Наврасдухтарон ҳиссиёти воқеии худро фӯрӯ нишонида, воқамуд мекунанд, ки онҳо калонсол ҳастанд ва ҳама чизро ба таври комил мефаҳманд, аммо аксар вақт ҳиссиёти фӯрӯнишонидашуда баъдтар дар синни балоғатрасӣ аз худ дарак медиҳад. Наврасдухтарон дар ҳолатҳои фрустратсионӣ ба қонъ кардани ниёзҳои дар ин вазъият бавучудода диққати аз ҳад зиёд медиҳанд. Хусусияти фарқкунандаи азсаргузарониҳои ҷудошавии волидони наврасдухтарон нисбати наврасписарон ин шиддати манфии таълимӣ мебошад: тарс ҳангоми баҳодиҳӣ ё санҷиши қобилиятҳо, изтироб ва ғайра.

Волидони кӯдак ҳар қадар зудтар ҷудо шаванд, ҳам наврасписарон ва ҳам наврасдухтарони оилаҳои нопурра ба ояндаи худ ҳамон қадар манфӣ муносибат мекунанд. Дар ин росто, муносибати

наврасе, ки бо модар ва ё падар зиндагӣ мекунад, фарқиятҳои назаррас вучуд доранд.

Муносибати байни модари танҳо ва фарзанди навраси ӯ ба ташаккули хислатҳои номусоиди шахсияти зиддиҷамъиятӣ дар наврас таъсир мерасонад [101, с.52]. Модарон аксар вақт кӯшиш мекунанд дар писарашон он чизеро пайдо кунанд, ки дар собиқ шавҳари худ пайдо карда натавонистанд. Чунин модарон аксар вақт меҳри бепоёни худро ба писарони худ интиқол медиҳанд ва самимона умедворанд, ки онҳо такягоҳи воқеии модаронашон мешаванд. Барои он ки писарашро муддати тулонӣ дар назди ҳудаш нигоҳ дорад, модар аз манипулятсия низ истифода мекунад. Масалан, вай фарзандашро бовар мекунонад, ки ӯ умуман мустақил нест ва бе модараш аслан ягон корро карда наметавонад. Ин гуна муносибат ба изтироб табдил меёбад, аммо наврасписарон ба ин гуна муносибати модар муқовимат карда, ҳамин тариқ зухуроти мардонагии худро дар шакли дағалӣ, партофтани таҳсил, рафтори девиантӣ ва агрессия исбот карданӣ мешаванд [174, с.78].

Муносибати дезадаптивии модар нисбат ба наврас дар вазъияти пас аз чудошавӣ аз таъсири омилҳои психології зерин бармеояд [174, с.102]:

- бегонагӣ;
- мушкилоти кӯдакӣ;
- имкониятҳои амалинашуда;
- рашк нисбат ба ҳамсар;
- ҳамдигарнофаҳмӣ;
- рад кардани модар;
- айбдоркунии модар.

Мавриди зикр аст, ки падар дар оила ҳамеша аз ҷиҳати психологӣ вучуд дорад. Ин маънои онро дорад, ки набудани падар дар оила аз ҷиҳати ҷисмонӣ аён аст, будани падар дар шакли ягон образ ё символ дар шуури кӯдак боқӣ мемонад. Бисёре аз муҳаққиқон пешниҳод

кардаанд, ки робитаи бешуурӣ бо падар ва падаркалон (бобо) метавонад дар давоми чанд насл мушоҳида гардад. Чунин робита ё муттасилии наслҳо, интиқоли байни наслҳо дар падидаҳои «синдроми солгардӣ», ки аз ҷониби Д. Хилгард, А. Шутценбергер «крипт ва арвоҳ», аз ҷониби Н. Абраҳом, М. Терек «вафодории пинҳонӣ ба оила» ҳамчун ҳаммонандкунии худ бо аъзоёни оила ва аз ҷониби И. Бузореми-Надем, дар шакли «афсонаҳои оилавӣ» тасвир ёфтааст [174, с.67].

Ҳамин тавр, метавон чунин ишора намуд, ки падар дар ҳаёти наврасписар ҳамеша вучуд дорад. Муошират бо падар, ба шарте ки пошхӯрии оила бе зӯроварӣ сурат гирифта бошад, бояд ба сифати анъанайи ҳатмӣ баромад кунад. Хусусияти муоширати байни наврас ва падараш дар ҳисси нороҳатӣ ва гунаҳкорӣ таҷассум меёбад, ки падар ҳангоми муошират бо кӯдак онро ҳис мекунад. Ин як лаҳзаи муҳим ва авҷи муоширати наврас бо падар хоҳад буд, зеро муҳаббат ва меҳрубонӣ ба таври комил, махсусан пас аз талоқ, танҳо аз тарафи модар эҳсос гардида истодаасту ҳалос.

Вазъияти талоқ барои наврасдухтарон, ба мисли наврасписарон низ метавонад хеле фоҷиабор бошад, агар онҳо бештар бо падарашон муносибати зич дошта бошанд. Дар робита ба ин, изтиробӣ танҳоӣ ва ҷудошавии иҷтимоӣ шадидтар мешаванд. Аксар вақт наврасдухтарон (ва наврасписароне, ки ба падари худ монанданд) модари худро раҳо намекунанд изтиробӣ шадидро ҳис мекунанд. Тарси умумӣ меафзояд, тарси синни барвақтӣ шиддат мегирад ва эҳтимоли ҳолатҳои неврозҳои изтироб ва неврозҳои истерикӣ низ вучуд доранд, ки дар даврони калонсолӣ дар шакли неврозҳои безобитакунанда зоҳир мешаванд [174, с.78].

Дар қабули психологӣ писар аз ҷониби волидайн, падарон, дар муқоиса бо модарон, набудани майл ба пешвоӣ бартарӣ доранд, зеро онҳо кӯшиш мекунанд, ки бидуни истифодаи зӯрӣ ба илтифот ва эҳтироми қудрати худ бирасанд, дар муқоиса бо модароне, ки дар

ҳолатҳои истисноӣ дар муносибатҳои байнишахсӣ ба худ авторитаризмро «ба манфиати» кӯдак роҳ медиҳанд.

Дар баробари ин, писарон қайд мекунанд, ки модарон ба онҳо муносибати интиқодӣ доранд ва ҳамчун манфиати мусбат аз ҳад зиёд ҳимоят мекунанд, дар ҳоле ки падарон мустақилияти бештар ва мавқеи устувор доранд. Дар модарон, бар хилофи рафтори падарон, майли сарпарастӣ ба ҷойи аввал меояд, зеро модарон бештар ба кӯдакон бо усулҳои индуктивӣ таъсир мерасонанд. Модарон ба ҳар гуна созиш тайёранд ва падарон бо неру ба мақсади худ мерасанд.

Дар асоси адабиёти илмӣ таҳлилшуда метавон қайд намуд, ки давраи наврасӣ давраи муҳимми инкишоф буда, дар ташаккули шахсият нақши хоссаро дорад. Инкишофи пуршиддат ва мавқеи иҷтимоии кӯдак ба монанди «Ман ва ҷомеа» фаъолиятҳои манфиатноки иҷтимоиро таъмин намуда, дар он наврас имконияти ба худ ҷалб намудани таваҷҷуҳ ва ҳамзамон, худро зоҳир кардан пайдо мегардад. Инчунин, наврас дар ин замина арзёбии «Ман»-и худро дар дигарон мебинад ва ҳам ҳис мекунад.

Ин механизми ташаккули мавқеи иҷтимоии наврас нисбат ба ҷомеа буда, мавқеи ибтидоӣ, шартӣ зарурии ботинии инкишофи минбаъдаи фаъолияти ӯро ҳамчун шакли ифодаи шуур, худшиносӣ, худмуайянкунии шахсият, ки муҳимтарин лаҳзаи шомилшавии шахс ба ҷомеа махсуб меравад.

Ҳамзамон, ишора намудан зарур аст, ки ҳангоми талоқи волидайн байни рафтори духтарону писарон тафовути хосса мушоҳида мешавад. Наврасписарон бештар ба стресс таъсирпазиранд ва қобилияти мутамарказият дар онҳо суст мешавад. Онҳо нисбат ба пештара бо ҳамсолони худ бештар дар ҳолати низоъ қарор мегиранд. Ҳамзамон, метавонанд нисбат ба ҳайвони дӯстдоштаи худ агрессия зоҳир кунанд. Наврасписарон дар пайи ҷудошавии волидайн эҳтиёткор мешаванд ва аз ҳар гуна нокомиҳои ночиз ҳам худдорӣ мекунанд. Илова бар ин, дар

онҳо майл ба азсаргузарониҳои саршори эмотсияҳои манфӣ дида мешавад.

Наврасдухтарон ба ҳолати ҷудошавии волидонашон нисбат ба наврасписарон зудтар мутобиқ мешаванд. Наврасдухтарон ҳиссиёти воқеии худро фурӯ нишонида, вонамуд мекунанд, ки онҳо калонсол ҳастанд ва ҳама чизро ба таври комил мефаҳманд, аммо аксар вақт ҳиссиёти фурӯнишонидашуда баъдтар дар синни балоғатрасӣ аз худ дарак медиҳад. Наврасдухтарон дар ҳолатҳои фрустратсионӣ ба қонё кардани ниёзҳои дар ин вазъият бавучудодамадиққати аз ҳад зиёд медиҳанд. Хусусияти фарқкунандаи азсаргузарониҳои ҷудошавии волидони наврасдухтарон нисбати наврасписарон ин шиддати манфии таълимӣ мебошад: тарс ҳангоми баҳодиҳӣ ё санҷиши қобилиятҳо, изтироб ва ғайра.

Дар интиҳо метавон чунин нуқтаҳоро ҳамчун хулосаи боби мазкур ишора намуд:

1. Оила омили асосӣ ва ивазнашавандаи ташаккули шахсияти наврас мебошад.
2. Дар давраи наврасӣ муҳит, вазъи оилавӣ ва шавқу ҳавасҳо хусусияти амалисозии оянда, дарки дурнамои ҳаёти ҳеш ва ниятҳои касбии шахсияти наврасро муайян мекунанд.
3. Қатъи ақди никоҳи волидон дар тамоми ҳаёти ояндаи наврас, инчунин дар ҳолати психологию эмотсионалии ӯ осори ҷуброннопазир мегузорад.
4. Наврасоне, ки талоқи волидайнӣ худро аз сар гузаронидаанд, бештар рафтори девиантиро (истифодаи маводи муҳаддир ва машрубот, тамокукашӣ ва худкушӣ) зоҳир мекунанд.

БОБИ 2. ТАВСИФИ МЕТОДҲОИ ОЗМОИШӢ ВА ТАШКИЛ КАРДАНИ ТАҲҚИҚОТ

2.1. Тавсифи гурӯҳчини таҳқиқот

Дар зербоби мазкур тавсифи гурӯҳчини таҳқиқот ва методҳои таҳқиқотӣ ки дар қисмати амалии кор истифода гардидаанд, оварда шудаанд.

Мақсади таҳқиқоти мо аз омӯзиши таъсири талоқ ба ҳолати эмотсионалии наврасон иборат аст. Дар мувофиқа бо мақсади таҳқиқот озмудашавандагони моро наврасони 14-15 – сола аз оилаҳои нопурра, ки аз ҷониби модарони танҳо тарбия меёбанд, ҳамзамон, наврасони оилаҳои пурра ташкил медиҳанд. Предмети таҳқиқотро бошад, ҳолатҳои эмотсионалии наврасон аз оилаҳои нопурра ва таъсири талоқ ба онҳо ташкил медиҳад.

Масъалаҳои асосие, ки дар рисола мо ба он ҷавоб гардонидем, чунин буданд:

1. Ошкор кардани ҳолатҳои эмотсионалии наврасон дар оилаҳои нопурра.
2. Муайян намудани фарқияти гендерии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасони оилаҳои қатъи никоҳкарда.
3. Таҳлили тафриқавии ҳолатҳои эмотсионалии наврасон аз оилаҳои пурра ва нопурра.

Ҷиҳати омӯзиши наврасони дар оилаи нопурра ва аз ҷониби модари танҳо тарбияёбанда ва наврасони оилаҳои пурра бо мақсади ошкор намудани таъсири талоқ ба ҳолатҳои эмотсионалии онҳо 2 гурӯҳи озмудашавандагон ташкил карда шуд (гурӯҳи асосӣ ва назоратӣ).

Озмудашавандагони мо, ки наврасон ва зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар онҳо (наврасон)-ро ташкил медиҳад, мухтасаран дида мебароем.

Давраи наврасӣ марҳилаи бухронии инкишоёбии психикӣ ба шумор меравад. Гузариши тезутунди психикӣ сабаби аз ҳад зиёд шудани мушкilotу зиддиятҳо мегардад. Аз нуқтаи назари физиологияи синнусолӣ марҳилаҳои бухрониро ҳамчун вайроншавии чараёни инкишофи муътадил ва дар психология бошад, ин аломат ҳамчун ҳиссиёти зиёди кӯдак ба ташаккули таъсиррасонӣ дида баромада мешавад. Марҳилаҳои бухронӣ нисбат ба марҳилаи муътадил дар муддати кӯтоҳ метавонад дигаргуниҳои қатъиро дар инкишофи шахсият ба вуҷуд орад. Чи тавре ки маълум аст, навовариҳои психологии ин синну сол инкишофи бошууруна маҳсуб меёбад [43, с. 83]. Нишондиҳандаи асосии худогоҳии наврас, ҳисси калонсолӣ мебошад. Ҳамин тариқ, наврас худро дар зинаи калонсолӣ гузошта, дар муносибатҳои онҳо шарик будан мехоҳад.

Зимнан, тағйиротҳои муҳимми физиологӣ, психологӣ, ақлӣ, маънавӣ ва инчунин иҷтимоӣ дар ниҳоду сиришти наврасон ба вуҷуд меоянд. Ин тағйиротҳо пеш аз ҳама дар балоғати ҷинсии духтарон ва писарон ба вуҷуд меоянд. Дар баъзе минтақаҳо ибтидои балоғати ҷинсӣ дар духтарон дар синни 11-12 – солагӣ ва писарон дар синни 12-13 – солагӣ мегузарад. Лекин дар дигар минтақаҳо бошад, балоғати ҷинсии духтарон дар синни 13-14 – солагӣ ва писарон дар синни 15-16 – солагӣ мегузарад. Давраи гузариш тӯлонӣ буда, дар духтарон то синни 19 – солагӣ ва дар писарон то синни 21 – солагӣ давом ёфта метавонад.

Бо ибораи дигар, «Дар ин синну сол организми наврасон бо суръати тез ва номутаносиб инкишоф меёбад. Аз як тараф, ҳаҷми бадан, қадкашӣ, аппаратҳои мушакӣ такмил меёбад ва рафти ба устухон мубаддалшавии скелет давом мекунад, ҳаҷми дил ва дигар узвҳои дохилӣ бо суръати тез инкишоф меёбанд. Вале инкишофи сандуқи қафаси сина, устухони кос нисбат ба дигар узвҳо қафо мемонанд. Бинобар ин, инкишофи номутаносиби узвҳо ва ҳучайраҳои асаб ба фаъолияти дил бетаъсир намемонанд. Ҳаҷми дил нисбат ба ҳаҷми диаметри рағҳои

хунгард тезтар инкишоф меёбад ва ин боиси вайроншавии фаъолияти системаи дилу раг шуда, дар шакли дилзанӣ, баландшавии фишори хун, дарди сар, сарчархзанӣ, тез мондашавӣ ва ғайра ифода меёбад» [1-М, с.90].

Тағйиротҳои куллии биологие, ки дар синнусоли наврасӣ ба вучуд меоянд, дар узвҳои дохилӣ, яъне ғадудҳои секрессияи дарунӣ, аз ҷумла ғадудҳои сипаршакл ва ғадудҳои таносули ҷинсӣ ба амал омада, мубодилаи моддаҳоро ба вучуд меоранд. Азбаски системаи эндокринӣ ва системаи асаб бо ҳам алоқаманд аст, вай аз як тараф ба баландшавии пуравчи қувва мусоидат мекунад ва аз тарафи дигар баландшавии хассосият ба таъсиротҳои патогенӣ мушоҳида мешавад. Бинобар ин, мондашавии фикрию ҷисмонӣ, дуру дароз ба асаб фишор овардан, сар задани ҳолатҳои аффекивӣ ва аз сар гузаронидани ҳолатҳои эмотсионалӣ (масалан, тарс, агрессия, ҳисси ранҷурӣ, таҳқир ва ғайра) боиси вайроншавии системаи эндокринӣ аз ҷумла дар духтарон дар вақти муайян боздории ҳайз) ва вайроншавии вазифаи системаи асаб (баландшавии ҳаяҷоннокӣ, ҳолатҳои эмотсионалӣ, мондашавӣ, беҳавсалагӣ, сустшавии механизмҳои нигоҳдоранда, парешонфикрӣ, пастшавии фаъолияти меҳнатӣ, вайроншавии речаи ҳоб) шуда метавонад. Инчунин тағйиротҳои биологӣ аз он сабаб рӯй медиҳанд, ки дар духтарон то саршавии ҳайз ва ё дар ҳолати амали ҳайз асабонишавӣ, тезбахашмӣ, ҳаяҷоннокӣ, пастшавии иштиҳо, дилсардӣ, ноумедӣ ва дигар ҳолатҳои эмотсионалӣ мушоҳида карда мешавад [60, с.183].

Илова бар ин, балоғати ҷинсӣ ва тағйиротҳои куллии биологие, ки дар организми наврасон ба вучуд меоянд ба фаъолияти системаи асаби онҳо таъсир бахшида, боиси инчӣ, зудранҷӣ, тундмизочӣ ва дағалии онҳо мегардад. Масалан, дар зерӣ таъсири ангезандаҳои гуногун ҳолати эмотсионалиӣ наврасон яку якбора хира шуда, дар онҳо эмотсияҳои ғамгинӣ, бетафовутӣ нисбат ба ҳодисаҳои гирду атроф, парешонфикрӣ, беташаббусӣ, мутаассиршавандагӣ, ҳаяҷоннокӣ, вайронкориҳои

қоидаҳои ахлоқӣ ва ғайраҳо ба вуҷуд меоянд. Аз ин нигоҳ чунин ҳолатҳои эмотсионалии наврасонро дар рафти кори таълиму тарбия ба ҳисоб гирифтани зарур аст.

Усулҳои интихоби озмудашавандагон. Бо наврасон анкетаҳои муаллифӣ қаблан гузаронида шуд. Истифодаи анкетаҳои мазкур ҷиҳати муайян намудани муносибати падару модар, давраи ҷудошавӣ ва аъзои оилаи наврасонро имкон фароҳам овард.

Ба сифати меъёри таҳқиқоти интихоби наврасон баромад намуданд:

1. Синну соли наврасон (14-15 – сола) ва таҳсил дар мактаб.
2. Ба гурӯҳи асосӣ ба сифати меъёрҳо баромад мекард:
 - ҷудошавии волидайн то 5 солро ташкил меод;
 - тарбияи наврас аз ҷониби модари танҳо;
 - таҳсил дар мактаб.

Гурӯҳи назоратиро наврасони дар оилаҳои пурра бавоярасанда ташкил меоданд.

Дар таҳқиқот 161 озмудашаванда иштирок доштанд. Наврасон зери омӯзиш ва таҳқиқи психологӣ қарор гирифтанд. Ҳолатҳои психоэмотсионалии наврасон дар шароити гурӯҳӣ ва машғулиятҳои таълимӣ ошкор гардиданд. Ҳамзамон, маълумоти мушоҳидаи дарозмуддати рафтори наврасон дар машғулиятҳои гурӯҳӣ дар доираи барномаҳои таълимӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии ш. Душанбе гузаронида шуд.

Тавсифи гурӯҳчинии таҳқиқот.

Гурӯҳи асосӣ:

- наврасони 14-15 сола, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ таҳсил мекунанд;
- аз ҷониби модари танҳо тарбия мегиранд;
- волидайн расман ҷудо шудаанд;
- муддати ҷудошавии волидон то 5 солро дар мегирад.

Гурӯҳи назоратӣ:

- наврасони 14-15 – сола;

- тарбия дар оилаи пурра (падару модар якҷоя зиндагӣ мекунанд);
- дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ таҳсил мекунанд (нигаред ба ҷадвали №1).

Ҷадвали №1. Таснифи наврасон ба гурӯҳҳо аз рӯи ҷинс

ГУРҶХ	ҶИНС	
	НАВРАСПИСАРОН	НАВРАСДУХТАРОН
Асосӣ	42	34
Назоратӣ	30	29

Тақсимои наврасон аз рӯи ҷинс дар ҷадвали №2 нишон дода шудааст. Ҳамзамон, дар гурӯҳи асосӣ дар маҷмӯъ 76 наврас дар таҳқиқот иштирок намуд. Дар гурӯҳи назоратӣ бошад, дар маҷмӯъ 59 наврас иштирок дошт. Гурӯҳбандии наврасон аз рӯи синну сол дар ҷадвали №2 оварда шудааст.

Ҷадвали №2. Тақсимои наврасон ба гурӯҳҳо аз рӯи синнусол

СИННУ-СОЛ	ГУРҶХ			
	АСОСӢ		НАЗОРАТӢ	
	Писарон	Духтарон	Писарон	Духтарон
14 сола	33	26	20	22
15 сола	9	8	10	7

Бештари наврасони дар таҳқиқоти мо иштироккарда 14-сола буданд (нигаред ба ҷадвали №2).

Ҳаёати оилаи ҷудошуда чунин буд:

- 92% модарони танҳо ва наврасон;
- 8% модар, 2 фарзанд ва ҳешу таборон (модаркалону падаркалон).

Ҳаёати оилаи пурра:

- 88% зану шавҳари дорои 1 фарзанд;
- 12% зану шавҳар, 2 фарзанд ва бобою бибӣ.

Аз рӯи анкетаи гузаронидаи мо нисбати модарон низ маълумот ба даст оварда шуданд ва барои боз ҳам амиқтар ва равшантар намудани мақсади таҳқиқот имкони мусоидро фароҳам овард. Дар ин росто, модарон низ ба ду гурӯҳ – асосию назоратӣ ҷудо карда шуданд. Модарони гурӯҳи асосӣ модароне мебошанд, ки аз шавҳарашон ҷудо шудаанд ва 5 сол мешавад, ки кӯдакро танҳо тарбия карда истодаанд.

Шумораи умумии ин гуна модарон 26 нафарро ташкил медиҳад. Синну соли миёнаи онҳо 36,2 солро дар бар мегирад. Таҷрибаи оиладории онҳо то ҷудошавӣ бошад ба ҳисоби миёна 9,7 солро дар бар мегирад. Шумораи кӯдакон дар оила: аз 1 то 2 фарзанд дар оила (ҷадвали №3).

Ҷадвали №3. Ҳаёти оилаи нопурра

АЪЗОИ ОИЛА	Шумора бо фоиз (%)
Модари танҳо ва 1 фарзанд	6
Модари танҳо, 1 фарзанд ва бобову бибӣ	8
Модари танҳо, 2 ва зиёда аз он фарзанд ва бобову бибӣ	86

Чуноне ки аз ҷадвали №3 дидан мумкин аст, модарони танҳои оилаи нопурра, ки мустақилона 2 ва зиёда аз он кӯдакро тарбия мекунанд, фисади зиёдро, яъне 86%-ро ташкил медиҳанд. Дарачаи маълумотнокии онҳо чунин аст:

- 42% онҳо маълумоти олий ва ё олии нопураро доранд;
- 48% - маълумоти миёна ва миёнаи махсус;
- 10% - маълумоти миёна.

Мавқеи иҷтимоию иқтисодии худро 80% фисади занҳо ҳамчун ҳадди ақали иҷтимоӣ ва 20% ҳамчун зинаи камбизоатӣ ба таври субъективӣ худро баҳогузорӣ мекунанд. Аз рӯйи мавқеи касбӣ бошад, 71% корманд, 29% аз рӯйи ихтисос кор мекунанд.

Гурӯҳи назоратӣ (модарон) – модарони наврасони таҳқиқшуда аз оилаҳои мукамал (ҷадвали №4) ташкил медиҳанд. Шумораи умумии занон – 26 нафар буда, синну соли миёнашон ба 36,9 сол баробар аст. Давомнокии миёнаи издивоҷ 9,3 солро ташкил дод. Шумораи кӯдакон дар оилаҳо: аз 1 то 2 нафар.

Ҷадвали №4. Ҳаёти оилаи пурра

АЪЗОИ ОИЛА	%
Падар, модар ва 1 фарзанд	11
Падар, модар, 1 фарзанд ва бобову бибӣ	11
Падар, модар, 2 ва зиёда фарзанд ва бобову бибӣ	78

Аксарияти оилаҳои пурра (78%) (нигаред ба чадвали №4) дар гурӯҳи назоратӣ зану шавҳари дорои 2 ва зиёда аз он фарзанд доранд. Вазъи иҷтимоии модарон дар оилаҳои пурра чунин аст.

Маълумот:

- 74 фоизи занон маълумоти олӣ ва ё олии нопурра доранд;
- 21 фоиз маълумоти миёна ва миёнаи махсус;
- 5 фоиз маълумоти миёна.

Аз нигоҳи субъективӣ, 87% занони гурӯҳи назоратӣ мақоми иҷтимоию иқтисодии худро ҳамчун ҳадди ақали иҷтимоӣ ва 13% онҳо бошанд, сатҳи камбизоатиро ҳис мекунанд. Аз рӯйи мавқеи касбӣ, 89% коргарон, 11% занҳо аз рӯйи ихтисоси худ кор мекунанд.

Таҳлили коррелятсионӣ ҷиҳати таҳлили тафриқавии гурӯҳи наврасон аз рӯйи ҷинс ва типии оила ташкил ва баргузор гардид. Гурӯҳи якум наврасписарони оилаи нопурра ва гурӯҳи дуюмро бошад, наврасписарон аз оилаҳои пурра ташкил доданд. Гурӯҳи сеюм ин наврасдухатрони оилаи нопурра ва гурӯҳи чорум – наврасдухтарони оилаҳои пурра. Барои омӯзиши алоқаи байниҳамии онҳо, яъне алоқаи байниҳамии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар гурӯҳҳои номбаргардида коэффитсиенти коррелятсияи Пирсон истифода гардид. Аҳаммияти омории коэффитсиенти коррелятсия ҳангоми $p < 0,01$ ва $p < 0,05$ дида баромад шуд. Ҷиҳати таҳқиқи алоқамандиҳо дар маҷмӯъ 35 аломатҳо барои 4 гурӯҳ дар боло ишорагардида ва ду аломатҳои иловагӣ барои гурӯҳҳои якуму сеюм интихоб гардид.

Дар таҳлили коррелятсионӣ чунин ҷанбаҳо ба инобат гирифта шуданд:

Чадвали №5. Ҳолатҳои эмотсионалии таҳқиқшуда дар наврасони зери таъсири талоқ қарордошта

№	Ҳолатҳои эмотсионалӣ
1.	агрессияи ҷисмонӣ;
2.	агрессияи бавосита;
3.	мутаассиршавандагӣ;
4.	негативизм;

Идомаи ҷадвали 5.	
5.	ранҷуршавандагӣ;
6.	шубҳанокӣ;
7.	агрессияи шифохӣ;
8.	ҳисси гунаҳкорӣ;
9.	шоҳиси хусуматомезӣ;
10.	шоҳиси агрессивнокӣ;
11.	вокунишҳои монеагӣ-ҳукмфармоӣ (O-D);
12.	типи вокуниши Вай-ҳимоявӣ (E-D);
13.	типи вокуниши талабӣ-устуворӣ (N-P);
14.	экстрапунитивнокӣ (E);
15.	интрапунитивнокӣ (I);
16.	импунитивнокӣ (M);
17.	нишондиҳандаи CGR;
18.	изтиробии умумӣ дар мактаб;
19.	азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ;
20.	фрустатсия дар комёбрасӣ;
21.	тарс аз худзоҳирнамоӣ;
22.	тарс аз вазъияти санҷиши донишҳо;
23.	тарс аз он, ки бо интизориҳои атрофиён мувофиқ наомадан;
24.	муқобилияти физиологии паст ба стресс;
25.	мушкилот ва тарсҳо дар муносибат бо омӯзгорон;
26.	фрустатсия (ноумедӣ);
27.	умед доштан;
28.	шавқу ҳаваси мусбат аз ҷониби модар;
29.	роҳнамоӣ аз ҷониби модар;
30.	хусумат аз ҷониби модар;
31.	автономнокӣ (мустақилӣ) дар рафтори модар;
32.	нопайдариӣ дар рафтори модар;
33.	давраи муваққатии ҷудошавӣ;
34.	шумораи кӯдакон дар оилаи ҷудошуда;
35.	устувории эмотсионалӣ.

Ҳангоми коркарди маълумотҳои таҳқиқотӣ таҳлили омилҳо бо истифода аз методи ҷанбаи асосӣ истифода шудааст, ки ҳадафи он муайян кардани сохтори ҳолатҳои эмотсионалиии наврасон дар оилаҳои пурра ва нопурра ба шумор меравад. Ҳамзамон, ошкор кардани муносибатҳои байни тағйирёбандаҳо ҷиҳати арзёбии умқи таъсири ин ё он омил ба ҳолати эмотсионалиии наврасон дар гурӯҳҳои гуногун мебошад. Дар натиҷа, омилҳои умумӣ ва сарбории омилҳо ба даст

оварда шуданд ва мувофиқи он омилҳо шарҳ дода шуданд. Барнома барои зергурӯҳҳои махсус, наврасписарону наврасдухтарони гурӯҳҳои асосӣ ва назоратӣ дар алоҳидагӣ гузаронида шуд.

Барои гурӯҳи асосии наврасписарон тағйирёбандаҳои зерин мавриди таҳлили омилӣ қарор гирифтанд:

- «роҳнамоӣ ва нопайдарпайии модари танҳо дар тарбия»;
- «азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ»;
- «тарс аз худзоҳирнамоӣ»;
- «тарс аз мувофиқат накардан ба интизориҳои атрофиён»;
- «муқовимати пасти физиологӣ ба стресс»;
- «хашмгинӣ»;
- «агрессияи шифоӣ»;
- "Типи вокунишҳои ҳимоявии ВАЙ (E-D)";
- "GCR (рафтори стандартӣ дар ҳолатҳои стрессӣ)";
- "ҳисси ноумедӣ ба ояндаи худ";
- «давраи дарозмуддати ҷудошавии падару модар».

Барои наврасписарони гурӯҳи назоратӣ чунин тағйиротҳо хос баромаданд:

- роҳнамоӣ ва рафтори нопайдарпайии модар дар тарбияи кӯдак;
- азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ;
- тарс аз худзоҳирнамоӣ;
- тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён;
- муқовимати пасти физиологӣ ба стресс;
- ранҷуршавандагӣ, агрессияи ҷисмонӣ;
- типи вокуниши муҳофизатии ВАЙ (E-D);
- «GCR» - рафтори стандартӣ дар вазъиятҳои стрессӣ;
- ҳисси ноумедӣ.

Ҳамзамон, дар наврасон чунин усулҳои асосии тарбиявии волидайн ва муносибати наврасон ба он мавриди омӯзиш қарор дода шуд ва онро тариқи ҷадвал ишора мекунем.

ШКАЛА	БАҲОГУЗОРИИ МОДАР АЗ ҶОНИБИ НАВРАСПИСАР	БАҲОГУЗОРИИ МОДАР АЗ ҶОНИБИ НАВРАСДУХТАР
ШАВҚУ ҲАВАС ҲОИ МУСБАТ	Пеш аз ҳама, наврасписарон қабули психологии модари худро дар муносибати нисбатан танқидӣ мебинанд. Наврасон аксар вақт эҳтиёҷ ба кумак ва дастгирии модарро эҳсос мекунанд, дар аксари мавридҳо фикри ӯро қабул мекунанд ва майли бо ӯ розӣ шуданро доранд. Чунин шаклҳои рафтор, ба монанди ҳукмфармой, шубҳанокӣ, тамоюл ба сарварӣ инкор карда мешаванд. Дар баробари ин, наврасписарон аз модари худ конформизми аз ҳад зиёдро ҳатто то тамоюли "бо дигарон рафтан"-ро интизор намешаванд. Танҳо рафтори салоҳиятдор, тарзи дӯстона муошират ва алоқаҳои муқаррарии эмотсионалӣ барои наврас кофӣ нест ва он таваҷҷуҳи мусбатро дода наметавонад.	Муносибати мусбат нисбат ба духтар аз модар, дар асоси қабули психологӣ, аз ҷониби духтарони наврас ҳамчун муносибат нисбат ба кӯдаки хурдсола тавсиф карда мешавад, ки пайваста ба таваҷҷуҳ, ғамхорӣ, кумак ниёз дорад. Чунин модарон аксар вақт аз як сӯ, дар мавриди ихтилоф ва ё ягон мушкилӣ кумак пурсидани духтарони худро қабул мекунад ва сӯи дигар бошад, мустақилияти онҳоро маҳдуд месозанд. Дар баробари ин, духтарон ба омили дилсӯзӣ аҳамият медиҳанд, хусусан, ҳангоме ки модар барои қонъ кардани ҳар гуна хоҳиши духтар талош мекунад.
ХУСУ МАТ	Хусумати модар дар муносибат бо наврасписараш дар агрессивнокӣ ва саҳтгирии аз ҳад зиёд дар муносибатҳои байнишахсӣ зоҳир мешавад. Таваҷҷуҳи модар танҳо ба ҳудаш, худписандӣ ва худисботнамоии аз ҳад зиёд, чун қоида, қабули наврасро истисно мекунад. Ӯро пеш аз ҳама ҳамчун рақиб меҳисобанд, ки барои исботи аҳамияти худ бояд сарқӯб карда шавад. Ҳамин тариқ, сардии эмотсионалӣ нисбат ба наврас пинҳон шуда, аксар вақт ҳамчун худдорӣ, хоксорӣ, риояи одоб ва ҳатто тобеият ба ӯ зоҳир мегардад. Дар баробари ин, метавонад шубҳанокӣ, майл ба танқиди аз ҳад зиёди писар ва дигарон, ки ҳадафи он паст задани писар дар назди атрофиён меҳобад, ишора намуд. Ҳамзамон, фаъолияти мусбат ва масъулият барои тақдири писар пайваста (асосан шифохӣ) зоҳир мегардад.	Хусумати модарро наврасдухтарон ҳамчун муносибати шубҳанок ба муҳити оила ва дурӣ нисбат ба аъзои он (хусусан нисбати наврасон) тавсиф мекунанд. Рафтори шубҳанок ва рад кардани меъёрҳои иҷтимоӣ одатан онҳоро водор мекунад, ки худро ҷудо кунанд ва худро аз дигарон болотар гузоранд.

Идомаи ҷадвали 6.		
АВТОНОМӢ (МУХТОРИЯТ)	Автономии модар ҳамчун диктатор, ки бояд ҳама тобеи ӯ бошанд фаҳмида мешаванд. Ҳамзамон, модар наврасро ҳамчун шахси дорои ҳиссиёту андешаҳову талаботи худ аст, қабул надорад. Гарчанде рафтори авторитари модар ки дар асоси боварӣ ва эҳтиром ва ҳамзамон, шаклҳои қабули саҳтгирӣ асос ёфтааст, маълум мегардад, ки ба модарони автономии дар муносибат бо наврасписарон хос нест. Ҳамчунин, ба гуфтаи писарон, на дилбастагии эмотсионалӣ ва на услуби муоширати дӯстона наметавонад ба ҷудо шудан ва ҷалб нашудани модар ба қори писари худ алоқамандӣ дошта бошад.	Мухторияти модарон ҳама гуна вобастагӣ аз кӯдак, аҳвол ё талаботҳои ӯро истисно мекунад. Ҳар гуна ғамхорӣ ва парасторӣ нисбат ба духтарон низ рад карда мешавад. Ин гуна модаронро наврасон хушмуомила ва серталаб арзёбӣ мекунад. Онҳо амалан наврасонро руҳбаланд намекунад, нисбатан кам ва таъкид медиҳанд ва одатан ба тарбия диққат намедиҳанд.
НОПАӢ ДАР ПАӢӢ (НОМУ ТОБИҚАТӢ)	Ҳати нопайдарпайии тарбиявие, ки аз ҷониби модар гузошта шуд, наврасон ҳамчун як навъ ивазшавии (вобаста ба дараҷаи аҳамияти иттилоотӣ) чунин тамоюлҳои психологӣ ба монанди бартарии қувва ва шӯҳратпарастӣ ва итоаткорӣ (дар шаклҳои мутобиқшуда) нозуқӣ ва фавқулолтизм ва шубҳаи нобоварона баҳогузорӣ мегардад.	Носозгории (нопайдарпайии) амалияи тарбиявии модар аз тарафи наврасдухтар ҳамчун тағйироти шадиди услуб ва усулҳои фаҳмида мешавад, яъне гузариш аз хеле саҳтгирона ба либералӣ ва баръакс, гузариш аз қабули психологии духтар ба радкунии эмотсионалӣ ӯ (наврасдухтар) мебошад.
ДИРЕКТИВӢ	Ба гардани модар ҳисси гунаҳгорӣ бор карда, изҳорот ва пандҳои доимии ӯ, ки «модар барои писараш ҳама ҷизро қурбон мекунад», барои ҳар қоре, ки фарзанд кардаасту мекунаду карда буд, модар масъулияти қомилро ба дӯши худ мегирад. Чунин ба назар мерасад, ки модар вобастагии ибтидоии мақоми худ ва арзёбии дигаронро аз мувофиқати писараш ба "кӯдаки намунавӣ" тасдиқ мекунад ва ба ин васила имкони дигар худзоҳирна моиҳоро истисно мекунад. Модар кӯшиш мекунад, ки рафтори бади писарашро боздорад.	Назорати қатъии модарон, майли ба осонӣ истифода бурдани қудрат дар асоси шӯҳратпарастӣ, танқиди изҳори андешаи духтар мушоҳида мешавад. Модарон бештар ба саҳтгирӣ ва ҷазо таъя мекунад.

2.2. Тавсифи методҳои дар таҳқиқот истифодашуда

Барои ноил шудан ба ҳадаф ва вазифаҳои гузошташуда мо методҳои зеринро мавриди истифода қарор додем, ки ба мақсадҳои гузошташуда мувофиқ мебошанд:

1. Методи суҳбати психологӣ.

2. Методи мушоҳидаи психологӣ.

3. Анкета. Анкетаи таҳиянамудаи мо аз 1 саҳифа иборат буда, 10 саволро дар бар мегирад ва барои гирифтани маълумот дар бораи наврас нигаронида шудааст.

4. Ташҳиси психологӣ бо истифода аз методҳои зерин сурат гирифт:

– саволномаи агрессияи Басс-Дарки;

– методикаи проективии С. Розенсвейг;

– методикаи шкалаи ноумедии Бек;

– тести изтиробии мактабии Филлипс;

– таҳҳиси системаи муносибатҳо дар оила аз нигоҳи наврас (Саволномаи «Наврасон дар бораи волидон»).

5. Методи баҳодиҳии экспертӣ (дар таҳқиқот 7 нафар омӯзгорон – роҳбарони синфҳо ба сифати коршинос иштирок намуданд). Баҳогузориҳои экспертӣ аз рӯйи ҷадвали махсуси тартибдодаи мо амалӣ гардид.

6. Бастаи барномаи оморӣ-компютерии SPSS.

Методҳои мазкурро дар алоҳидагӣ ба таври муфассал дида мебароем.

Саволномаи «Рафтори волидайн ва муносибати наврасон ба он».

Саволномаи мазкур соли 1965 аз ҷониби Е.С. Шефер таҳия шудааст. Ин саволнома мақсадгузорӣ, рафтор ва усулҳои тарбияи волидайн, ҳамзамон, инъикоси хусусиятҳои гуфташуда аз ҷониби наврасонро низ меомӯзад. Ба андешаи Е.С. Шефер методикаи мазкур ба

ҳамтаъсиррасониҳои тарбиявии волидайнро (аз нигоҳи кӯдакон) дар асоси се омилҳои тағйирёбандаи зерин тавсиф менамояд:

- қабулкунӣ – радкунии эмотсионалӣ;
- назорати психологӣ – автономияи психологӣ;
- назорати пинҳонӣ – назорати ошкоро.

Дар ин робита, бояд зикр намуд, ки қабул кардан ҳамчун муносибати мусбат ба кӯдак дар назар дошта мешавад. Аммо, радкунии эмотсионалӣ бошад, ҳамчун муносибати манфӣ (набудани меҳру муҳаббат ва эҳтиром нисбати кӯдак ва ё надодани онҳо) ва ё ҳамчун хусумат дида баромада мешавад.

Мафҳуми назорати психологӣ ҳамчун фишори муайян ва идоракунии дидаю дониста нисбати кӯдакон ва ҳамзамон ҳамчун дараҷаи пайдарпайӣ дар амалинамоии принципҳои тарбиявӣ маънидод мегардад.

Саволномаи мазкур дар Иттиҳоди Шуравӣ ҳам модификатсия ва ҳам мутобиқ карда шудааст. Корҳои мазкур дар соли 1983 аз ҷониби муҳаққиқони шуравӣ З. Матейчик ва П. Ржичан амалӣ гардиданд.

Методи «суҳбати психологӣ». Суҳбат ин методи фаъоли ба даст овардани маълумотҳои зарурӣ дар асоси нутқи шифохӣ ба ҳисоб меравад ва ин намуди метод дар саволҳои шифохӣ асос ёфта, яке аз маҳсулноктарин метод мебошад [50, с.67]. Методи суҳбат ҳангоми мушоҳида дар маҷмӯъ натиҷабахш мебошанд. Пеш аз оғози суҳбат аз аҳволи наврас пурсон шудан лозим аст ва ба он ҷанбаҳо эътибор додан зарур аст, ки ба натиҷаҳои таҳхис таъсир расонида метавонанд: беҳобии шабона, сарбории аз ҳад зиёди таълимӣ, кадом як ҳаяҷони пурқувват ва ғайра.

Суҳбат бо наврасон бояд фаъол ва дар шакли пурсиши мақсаднок баргузор гардад. Набояд бо муқаррар кардани далелҳо маҳдуд шуд, зарур аст, ки ин далелҳо бо мисолҳо исбот карда шаванд. Муваффақияти суҳбат аз бисёр ҷиҳат аз маҳорати психолог дар барқарор намудани

муносибати боваринок бо назардошти синну соли наврасӣ вобастагӣ дорад. Психолог набояд ҷавобҳоро ба озмудашаванда талқин намояд ва он набояд имтиҳонро ба хотир оварад.

Нақшаи намунавии суҳбат:

Маълумоти анкетавӣ. Насаб, ном, номи падар, соли таваллуд, маълумот, ҷойи истиқомати доимӣ ва ҳозираи наврасон муайян мегарданд.

Анамнез. Фаъолияти падару модар, аъзоён ва вазъияти моддии оила. Хусусиятҳои фаъолияти таълимӣ (пешрафт, интизом, низоми омодагӣ ба дарсҳо). Машғулиятҳои варзишӣ (кай ва дар кадом синну сол оғоз кардааст, ба кадом намуди варзиш машғул шудааст, чанд муддат мунтазам шугл варзидааст, ба кадом намудҳои варзиш махсусан шавқ дорад; иштирок дар мусобиқаҳо, ба кадом натиҷаҳо ноил гардидааст; намудҳои хоси варзиш ва бозиҳоро оё ба осонӣ аз худ кардааст). Истеъмоли маводҳои спиртӣ, тамоку ва вокуниши организм ба онҳо.

Хусусиятҳои умумии шахс. Майлу рағбатҳо (мусиқӣ, театр, варзиш, мутолиаи адабиёти бадеӣ ва илмӣ), шавқу ҳавас ба фанҳои назариявӣ: математика, физика, таърих; шавқу ҳавас ба корҳои ҷамъиятӣ, дигар намудҳои фаъолият. Нисбати ҷӣ шавқу ҳаваси равшан ифодаёфтаре зоҳир менамояд. Дар вақти холи бештар ба ҷӣ машғул мешавад. Ҳангоми истироҳат ба ҷӣ машғул шуданро афзалтар медонад: шугли талабкунандаи фаъолияти фикрӣ (масалан: шохмот, ҳалли кроссворд) ё шугли намуди дигар. Ба техника ҳавас дорад ва оё чизеро таъмир карданро дӯст медорад.

Хусусиятҳои фардӣ-психологӣ. Оё аз як намуди кор (машғулият) ба дигараш ба осонӣ мегузарад ва ё чунин гузариш бо душворӣ ба амал меояд. Ташаббус ва эҷодкорӣ нишон медиҳад ё кор карданро аз рӯи намунаи муқарраршуда афзалтар медонад. Пеш аз маърузаҳо, баромадҳо, имтиҳонҳо ба ҳаяҷон меояд; чунин ҳаяҷонҳо дурудароз давом мекунанд ва ё зудгузаранда, пурқувватанд ё сустифодаёфта. Оромии зоҳирӣ ва қатъиятро нигоҳ дошта метавонад. Хобравӣ ва

бедоршавӣ тадриҷӣ аст ва ё зуд; пас аз хоб оё худро бардам ҳис менамояд.

Мушоҳида дар раванди суҳбат. Ҳангоми воридшавии наврас ба тарзи роҳгардӣ, ифодаи чехра, мимикаи ӯ аҳаммият медиҳад. Дар раванди суҳбат зухуроти хоси рафтори наврасро, ки хусусиятҳои характер, соҳаи эмотсионалӣ-иродавӣ ва фаъолияти маърифатӣ (диққат, тафаккур, хушзеҳнӣ ва ғ.)-и ӯро ифода мекунанд, ба инобат гирифта шаванд. Муайян кардан лозим аст, ки оё наврас ба осонӣ ба суҳбат ворид мешавад, ба саволҳо бо мароқ ҷавоб мегӯяд; кӯшиш мекунад пурра ҷавоб гӯяд ё мухтасар; оё барои ҷавоб гирифтани саволро такрор кардан лозим мешавад; ба равонии нутқ, мувофиқӣ ва дақиқии ҷавобҳо, фонди луғавӣ, хусусиятҳои воқунишҳои эмотсионалӣ (худдорӣ, мувозинат) диққат медиҳад; наврас оё худро ором ҳис мекунад ё шиддатнок (басташуда), озод аст ё шармгин; ҳаракатҳои оромона, эҳтиёткорона ё канда-канда ва номураттабанд; нутқаш бурро, зуд, оҳиста, канда-канда; тобиши эмотсионалиии нутқ; мимикаи ифодаёфта, камҳаракат ё сустифодаёфта; ба нуқтаҳои алоҳидаи савол, ба вазъияти атроф аҳаммият медиҳад, саволҳои гузошташударо зуд ва ба хубӣ мефаҳмад; аз ҷавоби як савол ба ҷавоби саволи дигар ба осонӣ мегузарад; оё «дар мондан», тафсилоти барзиёд, ҳозирҷавобӣ, фаросат, зарофатгӯӣ мавҷуд ҳаст; оё сатҳи инкишофи ақл бо дониши бадастовардашуда мувофиқат мекунад.

Мавриди қайд аст, ки «Натиҷаҳои дар асоси суҳбат ва мушоҳида бадастомада дар омӯзиши озмудашавандагон маълумоти муҳим ба шумор мераванд ва метавонанд дар таҳқиқи минбаъдаи озмоишии хусусиятҳои фардии соҳаи руҳӣ-психикии озмудашаванда ба сифати маълумоти ёрирасон истифода шаванд» [50, с.67].

Саволномаи агрессияи Басс-Дарки. Методикаи мазкур барои таҳқиқи дараҷаи зухуроти навъҳои асосии агрессия ва хусумат дар муносибатҳои байнишахсии оилавӣ, дар раванди таълим, инчунин

ошкор намудани тамоюлҳои деструктивӣ (харобиовар), муносибатҳои субъекту объект, ҳиссиётҳои манфӣ ва арзёбӣ истифода мешавад.

Таҳлили натиҷаҳо ба мо имкон медиҳад, ки зухуроти агрессия ва хусуматро аз ҷиҳати сифатӣ ва миқдорӣ тавсиф намоем. Агрессия ҳамчун як хислати шахсият фаҳмида мешавад, ки бо мавҷудияти тамоюлҳои харобиовар, асосан дар соҳаи муносибатҳои субъект-объект тавсиф мегардад. Хусумат ҳамчун воқунише фаҳмида мешавад, ки ҳисси бадбинӣ ва баҳодиҳии манфии одамон ва воқеахоро ба вуҷуд меорад.

Саволнома аз 75 изҳорот иборат аст. Ҷавобҳо аз рӯи 8 шкала баҳогузори карда мешаванд. Муаллифон зухуроти агрессия ва хусуматро фарқ карда, дар асоси он 8 намуди воқунишхоро ҷудо менамоянд, ки онҳо чунинанд [158, с.192]:

1. Агрессияи ҷисмонӣ – ба муқобили одами дигар қор фармудани қувваи ҷисмонӣ.

2. Бавосита – агрессия бавосита ба шахси дигар нигаронида равона шудааст ё не.

3. Мутаассиршавандагӣ – ҳангоми кӯчақтарин ҳаяҷон омода будан ба зохирнамоии ҳисси манфӣ.

4. Бадбинӣ (негативизм) – як шакли рафтори муҳолиф аст, ки аз муқовимати ғайрифайол то муборизаи файол алайҳи урфу одатҳо ва қонунҳои муқарраршуда иборат аст.

5. Раҷуршавандагӣ – ҳасад ва бадбинӣ нисбат ба дигарон барои амалҳои воқеӣ ва ҳаёлий.

6. Шубҳанокӣ – аз нобоварӣ ва то эътиқод ба одамон то ба он дарачае, ки дигарон тарҳрезӣ намудаанд ва зарар мерасонанд.

7. Агрессияи шифохӣ – ифодаи ҳиссиёти манфӣ ҳам дар шакли фарёд, додзани ва ҳам ба воситаи мазмуни ҷавобҳои шифохӣ (дашном, таҳдид) мебошад.

8. Ҳисси гунаҳкорӣ – эътиқоди эҳтимолии субъектро дар бораи он, ки ӯ одами бад аст, қирдори бад дорад.

Шохиси хусумат агрессия низ ҳисоб карда мешаванд.

Шохиси хусумат шкалаҳои 5-уму 6-ум ва шохиси агрессия бошад, дар худ шкалаҳои 1-ум, 3-юм ва 7-умро дар бар мегирад.

Методикаи ташҳиси вокунишҳои фрустратсионии С. Розенштейн. Методикаи мазкур бори нахуст соли 1944 аз ҷониби С. Розенштейн бо номи «Методикаи фрустратсияи тасвирӣ» коркард ва пешниҳод карда шудааст. Мавод-водоркунандаи методика дар он ифода меёбад, ки дар ҳар як расм ду ва ё зиёда аз он одам тасвир ёфтаанд, ки қор ва суҳбаташон то ба охир нарасидааст. Нафарони дар расм овардашуда аз рӯйи ҷинс, синну сол ва дигар тавсифдиҳандаҳо метавонанд тафовут дошта бошанд. Умумият барои ҳамаи расмҳои методикаи мазкур – ин дар ҳолати фрустратсионӣ қарор доштани нафари дар расм овардашуда ба шумор меравад.

Ин методика аз 24 расм иборат аст. Вазъиятҳои дар матн овардашударо метавон шартан ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо намуд [75, с.89]:

1. Вазъиятҳои «монеавӣ». Дар ин вазъиятҳо ягон монеа, шахс ё ашё руҳафтада мекунад, бо ягон сухан ё восита монеаи дигарро эҷод мекунад. Ба ин 16 вазъият, яъне расмҳои 1, 3, 4, 6, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 18, 20, 22, 23 ва 24 дохил мешаванд.

2. Вазъиятҳои «гунаҳкорӣ». Дар мавриди мазкур субъект ҳамчун объекти гунаҳкор баромад мекунад. Ҳамагӣ 8 вазъиятро дар бар мегирад, ки онҳо расмҳои 2, 5, 7, 10, 16, 17, 19 ва 21 мебошанд.

Дар байни гурӯҳҳои ҷудокардашуда алоқамандӣ дида мешавад, зеро сабаби вазъияти гунаҳкорӣ дар монеа ҷойгир шудааст. Баъзан дар раванди ташҳис метавон ба чунин ҳолатҳое вохӯрд, ки озмудашаванда вазъияти гунаҳкориро ҳамчун монеа ё қабул мекунад ва ё баръакс он.

Ҳар як ҷавоб аз рӯйи ду меъёр баҳогузорӣ карда мешавад: самти вокуниш ва типии вокуниш [75, с.90-92].

1. Вокунишҳои *экстрапунитивӣ* – вокуниш ба муҳити зинда ё бечон дар шакли таъкид кардани дараҷаи вазъияти фрустратсионӣ ё дар шакли маҳкум кардани омилҳои берунаи фрустратсионӣ равона

карда мешавад ва ё бо уҳдадории шахсӣ барои ҳалли вазъияти мазкур иваз карда мешавад.

2. Вокунишҳои *интропунитивӣ* – вокуниш аз ҷониби субъект ба худ равона гардидааст, яъне озмудашаванда вазъияти фрустратсиониро ҳамчун вазъияти мусоид барои худ доништа, гуноҳро бар дӯш мегирад ва ё масъулиятро барои ислоҳи вазъити мазкур ба зиммаи худ мегузорад.

3. Вокунишҳои *импунитивӣ* – яъне вазъияти фрустратсионӣ ҳамчун камъятибор ва ё мавҷуд набудани гуноҳи ягон кас ё ҳамчун чизе ҳисобида мешавад, ки худ аз худ ислоҳ мешавад ва субъект бояд танҳо фикр карда, интизор шавад.

Вокунишҳо, дар навбати худ, аз рӯйи типҳояшон фарқ мекунанд:

1. Вокуниши «бо собит кардани монеа» (дар ҷавоби озмудашаванда монеае, ки боиси ҳолати фрустратсия мегардид, бо ҳар роҳ таъкид ва ё ҳамчун як навъ манфиат ва маъноӣ ҷиддидошта тавсиф дода мешавад.

2. Вокуниши «бо қайд кардани ҳимояи худ» (яъне озмудашаванда худ ва «Ман»-и худро ҳимоя менамояд ё касеро гунаҳгор мекунад ва ё ба гуноҳи худ иқдор аст, ки ҳеч кас наметавонад барои ҳолати фрустратсионӣ масъул бошад).

3. Вокуниши «бо қайд кардани қонеъсозии талабот» (амали ҷавобӣ ба ҳалли масъала равона карда шудааст; вокуниш шакли талаб кардани кумакро аз дигарон барои ҳалли масъала мегирад; худ субъект ба ҳалли вазъият саъю кӯшиш мекунад ё чунин мешуморад, ки вақт ва ҷараёнгирии ҳодисаҳо онро ба ислоҳ бурда мерасонанд).

Дар таркиби ин шаш категория нӯҳ омили имконпазир ва ду варианти иловагӣ ҷойгиранд.

Ҳарфҳои Е, I, М барои нишон додани равияи вокуниш истифода мешаванд [75, с.92]:

Е – вокунишҳои экстрапунитив¹; I – интропунитив²; M – импутив.

Типҳои вокунишҳо бо аломатҳои зерин маънидод карда мешаванд.
OD – «ба қайд гирифтани монеаҳо», *ED* – «ба қайд гирифтани худҳимоя»,
NP – «ба қайд гирифтани қонёсозии талабот».

Дар мувофиқа бо чадвал усулҳои баҳодихии ҷавобҳои озмудашаванда оварда шудаанд. Баҳогузорӣ барои коркарди минбаъда ба варакаи бақайдгирӣ дохил карда мешавад. Он ҳисобкунии нишондиҳандаи GCR [76]-ро дар бар мегирад, ки онро метавон «дараҷаи мутобиқшавии иҷтимоӣ» маънидод намуд.

Нишондиҳандаҳои GCR бо роҳи муқоисаи ҳолҳои субъект бо арзишҳои стандартӣ, ки бо ҳисоби омории ба даст оварда шудаанд, ҳисоб карда мешавад. Вазъиятҳое, ки барои тафриқа истифода мешавад, 14 ҳолатро дар бар мегирад. Агар ҷавоби озмудашаванда бо ҷавоби стандартӣ якхела бошанд, он гоҳ дар тарафи чапи протоколи озмудашаванда аломати «+» гузошта мешавад, вақте ки ба сифати ҷавоби стандартӣ ду намуди ҷавобҳо дода мешавад, дар ин маврид кофӣ аст, ки ҳадди ақал яке аз ҷавобҳои озмудашаванда бо ҷавоби стандартӣ мувофиқат кунад.

Дар ин ҳолат низ ҷавоб бо «+» ишора мегардад. Агар ҷавоби озмудашаванда баҳои дучанда диҳад ва яке аз онҳо ба стандарт ҷавобгӯ бошад, ба он 0,5 ҳол дода мешавад. Аммо, агар ҷавоб ба ҷавоби стандартӣ мувофиқат накунад, он гоҳ бо аломати «-» ишора мегардад. Ҳар як аломати «чамъ» як ва аломати «тарҳ» сифр баҳогузорӣ гардида, ҳолҳо чамъбаст карда мешаванд. Сипас, дар асоси

¹ Ин як шакли рафторест, ки дар он шахс ҳолатҳои беруна, одамони дигар ё ашёи бечорро барои нокомӣ, мушкилот ё ноумедӣ айбдор мекунад ва масъулияти худро комилан истисно мекунад.

² Ин як тарзи рафторест, ки дар он шахс қувва ва эмотсияҳои манфии худро дар ҳолати стресс ё депрессия (рӯҳафтода) ба худ равона мекунад. Чунин шахс ба худро айбдор кардан, худро гунаҳкор ҳис кардан майл дошта, барои ҳалли мушкилот масъулиятро ба дӯш мегирад, то ин ки дигарон ва ҳолатҳои берунаро сабабгор наҳисобад.

14 ҳолат (ки 100% ҳисоб карда мешавад), фоизи GCR-и озмудашаванда ҳисоб карда мешавад. Қимати миқдории GCR-ро метавон ҳамчун ченаки мутобиқшавии инфиродии субъект ба муҳити иҷтимоии ӯ баррасӣ намуд.

Профилҳо. Дар басомадҳо зухуроти ҳар яке аз 9 омили ҳисобкунӣ ба профили мураббаъ ворид карда мешаванд. Дар баробари ин, ҳар як омили ҳисобкунӣ, ки ҷавоб бо он баҳогузори карда шудааст, ҳамчун як ҳол ҳисоб карда мешавад. Ҳангоми пур кардани 9 катакчаи профилҳо рақамҳо дар сутунҳо ва сатрҳо ҷамъбаст карда мешаванд. Азбаски миқдори ҳолатҳо 24 мебошад, пас баҳои максималӣ барои ҳар як ҳолат 24 буда метавонад ва дар ин асос, фоизи ҳар як ҷамъи ҳолҳо ҳисоб карда мешавад. Таносуби фоизии E, I, M, OD, ED, NP, ки бо ин ҳисоб карда шудааст, хусусиятҳои воқунишҳои ноумедии субъектро, ки дар шакли миқдорӣ ифода ёфтаанд, инъикос мекунад.

«Тести изтиробии мактабии Филлипс». Тести мазкур барои омӯзиши дараҷа ва хусусияти изтиробии марбут ба мактаб аз 7 то 15 – сола пешбинӣ шудааст [66]. Ин тест аз 58 савол иборат буда, 8 омили изтиробии мактабиро муайян мекунад ва онҳо чунинанд:

1. Изтиробии умумӣ дар мактаб – ҳолати умумии эмотсионалии наврас бо шаклҳои гуногуни шомилшавии ӯ ба ҳаёти мактабӣ алоқаманд аст.

2. Азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ – ҳолати эмотсионалии наврас, ки дар заминаи он робитаҳои иҷтимоии ӯ (пеш аз ҳама бо ҳамсолон) инкишоф меёбанд.

3. Фрустратсияи талаботҳо дар комёбӣ – заминаи номусоиди психикӣ ба наврас имкони талаботи худро ба комёбӣ, ноил шудан ба натиҷаҳои баланд ва ғ. имкон намедихад.

4. Тарс аз худзоҳирнамӣ – азсаргузаронии эмотсионалии манфии ҳолатҳои марбут ба зарурати ифшои худ, худро ба дигарон муаррифӣ кардан ва нишон додани қобилиятҳои худ.

5. Тарс аз вазъияти санчиши дониш – муносибати манфӣ ва азсаргузаронии изтироб дар ҳолатҳои санчиши дониш, дастовардҳо ва қобилиятҳо (хусусан оммавӣ).

6. Тарс аз мувофиқ наомадан бо интизориҳои атрофиён – дар баҳогузориҳои амалу натиҷаҳои худ баҳогузориҳои атрофиёнро афзалтар мешуморад ва аз барои ин гуна баҳогузориҳои атрофиён изтиробро аз сар мегузаронад.

7. Муқовимати пасти физиологӣ ба стресс – хусусиятҳои ташкилиҳои психофизиологӣ, ки мутобиқшавии наврасро ба ҳолатҳои стресс коҳиш медиҳад ва эҳтимолияти воқуниши нокифоя ва харобиоварро ба омили нигаронкунандаи муҳити зист зиёд мекунад.

8. Мушкilot ва тарсу ҳарос дар муносибат бо омӯзгорон – заминаи умумии манфии эмотсионалӣ дар муносибат бо калонсолон дар мактаб, ки муваффақияти наврасро дар таълим коҳиш медиҳад.

Ҳангоми таҳлили натиҷаҳо шумораи умумии ҷавобҳои бо калид мувофиқатнакарда ҳисоб карда мешаванд. Ҳангоми зоҳир шудани дараҷаи изтиробнокӣ «аз 50% болотар будани дараҷаи изтиробнокӣ – дар бораи дараҷаи изтироби баланди кӯдак ва аз 75% боло бошад, дар бораи изтироби беҳад баланди кӯдак далолат мекунад» [66, с.58].

Шкалаи ноумедии Бек. Чадвале, ки зоҳиршавии муносибатҳои манфиро нисбат ба ояндаи субъективӣ дар калонсолон ва наврасон чен мекунад, аз ҷониби А.Бек ва як гурӯҳи ҳамкорони Маркази терапияи когнитивӣ дар Мактаби тиббии Донишгоҳи Пенсилвания (ИМА) таҳия шудааст. «Ҳангоми коркарди шкалаҳо муаллифони концепсияи «Stotland» ба инобат гирифтанд, ки дар доираи он ноумедӣ ҳамчун системаи нақшаҳои маърифатӣ баррасӣ мегардад. Ҳамзамон, аломатҳои умумие, ки тобиши манфии интизориҳо нисбат ба ояндаи наздик ва дури худро дар бар мегирад, дида баромада мешаванд» [117, с.89].

Ҳамзамон, варианти барои наврасон коркардгардидаи тести мазкур аз ҷониби Б.Х. Саидзода [169] дар Тоҷикистон мутобиқ кунонида шудааст.

Наврасони дорои ҳолҳои баланди ноумедӣ, боварӣ доранд, ки:

- 1) дар зиндагиашон ҳама чиз ноумедона мегузарад;
- 2) ҳаргиз дар чизе муваффақ нахоҳанд шуд;
- 3) ба мақсадҳои худ нахоҳанд расид;
- 4) мушкилиҳои онҳо ҳаргиз ҳал нахоҳанд шуд.

Чунин тавсифи ноумедӣ ба ҷузъи сеюми сегонаи манфии модели когнитивии депрессияи Бек мувофиқ аст, ки мувофиқи он ҳолати афсурдагӣ аз рӯйи образи манфии худ, тасвири манфии фаъолияти шахс дар аини замон ва оянда муайян карда мешавад. Ҳамин тариқ, шкалаҳои ноумедии Бек равшанзоҳиршавии муносибати манфии субъектро ба ояндаи худ арзёбӣ мекунад.

Методикаи мазкур аз 20 изҳорот иборат аст. «Ёздаҳ изҳорот ба эмотсияҳои ноумедӣ дахл доранд. Нуҳи дигар ба эмотсияҳои муқобил: умед доштан дахл доранд. Ҳангоми муайян кардани нишондиҳандаи ноумедӣ ҷавобҳо ба изҳороти марбут ба умед баръакс мешаванд» [117, с.90]. Ҳангоми ҷавоб озмудашаванда мувофиқи вариантҳои пешниҳодшудаи ҷавоб бо ҳар як изҳорот розӣ ё норозигии худро баён мекунад:

1. «Комилан нодуруст» (1 ҳол);
2. «Аниқтараш нодуруст» (2 ҳол);
3. «Аниқтараш дуруст» (3 ҳол);
4. «Яқинан, дуруст» (4 ҳол).

Ҳангоми таҳлили натиҷаҳо шумораи умумии ҳолҳо аз рӯйи ҷадвали «умед доштан» ва «ноумедӣ» ҳисоб карда мешавад.

Методикаи Т. Холмс ва Р. Раэ [50, с.67]. Тести мазкур барои муайян намудани «дараҷаи стресс», дараҷаи «устуворӣ ба стресс» ва инчунин барои ташҳиси бемориҳои психосоматикӣ коркард ва пешниҳод

гардидааст. Олимони амрикоӣ Холмс ва Раэ (ИМА) вобастагии бемориҳоро (аз он ҷумла бемориҳои сироятшавӣ ва ҷароҳатбардорӣ) аз ҳолатҳои гуногуни стрессогенӣ ҳаёти бо 5 ҳазор беморон мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор доданд ва ба чунин хулоса омаданд, ки ба бемориҳои психикию ҷисмонӣ тағйиротҳои ҷиддӣ дар ҳаёти инсон руҳмедода боис гардида метавонанд.

Дар асоси таҳқиқотҳои худ онҳо шкалаҳои махсуси ҳодисаҳои муҳимми ҳаётиро тасвир намуданд ва вобаста аз дараҷаи стрессогенӣ ин ҳодисаҳои ҳаёти ба онҳо ҳолҳои муайяно мансуб донистанд. Дар мувофиқа бо таҳқиқоти гузаронидашуда, маълум шуд, ки 150 ҳол маъноӣ эҳтимолияти 50%-и гирифтورشавӣ ба ягон беморию дорад ва ҳангоми 300 ҳол бошад, ин эҳтимолият то 90% эътимодиро дорад [50, с.97].

Нишондод. «Дар аввал рӯйхати ҳодисаҳои ҳаётии стрессогениро пурра хонед. Пас аз он маротибаи дуюм, ҳар як нуқтаро хонда, ба шумораи ҳолҳо эътибор диҳед. Он ҳодисаю воқеаҳое, ки дар 1 соли охир дар Шумо рух дода буданд, ҳамоноширо интиҳоб намоед. Ва ахиран ҳолҳои ба даст овардаатонро ҳисоб кунед.

Коркард ва шарҳи натиҷаҳо. Ҷамъи ҳолҳо маъноӣ зинаи сарбории стрессии одамро зоҳир менамоянд. Бо ибораи дигар, дар бораи изтиробнокӣ хабар дода, ҳамзамон, аз хатар огоҳӣ мекунад. Ҳамин тариқ, бояд ба таври таъҷилӣ ягон қарор ва ё қореро барои бартараф кардани стресс амалӣ намуд. Ҳолҳои мазкур яқвақта ҳам дараҷаи муқобилиятнамоӣ ба стрессро муайян менамоянд. Инро тариқи ҷадвали №7 ишора мекунем.

Ҷадвали №7. Шарҳи натиҷаҳои методикаи Холмс ва Раэ

Ҷамъи ҳолҳои ҳосилшуда	Дараҷаи муқобилиятнамоӣ ба стресс
150-199	Баланд
200-299	Миёна
300 ва аз он боло	Паст (ранҷуршаванда)

Масалан, агар миқдори ҳолҳо аз 300 ҳол зиёдтар бошад, пас ин маъноӣ онро дорад, ки хатар, яъне таҳдиди бемориҳои психосоматикӣ,

ки ба марҳилаи харобшавии асаб наздик аст, вучуд дорад. Шумораи холҳо имкони сохтани манзараи стрессро медиҳанд [50, с.99].

Тавсифи методҳои оморӣ. Барои коркарди математикӣ бастаи оморӣ SPSS 13.0 истифода шудааст. Методологияи коркарди маълумоти оморӣ таҳлили миқдорӣ ва сифатӣ, коркарди математикӣ ва оморӣ: ҳисоб кардани меъёрҳои миёна, муқоисаи меъёрҳои миёна бо истифода аз t-меъёри Студент, гузаронидани коррелятсия ва таҳлили омилҳоро дар бар мегирад.

Барои омӯзиши муносибати байни тағйирёбандаҳо коэффисиенти коррелятсияи Пирсон (r) истифода гардид. Аҳамияти оморӣ коэффисиенти коррелятсия дар $p < 0,01$ ва $p > 0,05$ ба назар гирифта шуд.

Илова бар ин, дар ин кор барои тасдиқи фарзия ва равшан кардани ҳулосаҳои бадастомада дар бораи робитаи байни хусусиятҳои омӯхташудаи наврасон таҳлили омилӣ истифода шудааст, ки имкон медиҳад шумораи зиёди тағйирёбандаҳои марбут ба ҳолатҳои мавҷуда ба шумораи камтари тағйирёбандаҳои мустақили таъсиркунанда кам карда шаванд.

Боби дуюм дар рисола мавқеи марказиро ишғол мекунад, зеро пурра масъалаи интиҳоби озмудашавандагон ва методҳои таҳлили психологиро дар бар мегирад. Барои расидан ба мақсадҳои гузошташуда ва ҳалли вазифаҳои таҳқиқотӣ гурӯҳи озмудашавандагон ва интиҳоби методҳои касбӣ нақши асосиро мебозанд.

Масъалаи интиҳоби озмудашавандагон ҷиҳати мувофиқат кардан бо мақсади таҳқиқот меъёри муайян қабул гардид ва онҳо (дар гурӯҳҳои асосию назоратӣ) чунин буданд:

- наврасоне интиҳоб гардиданд, синну солшон 14-15 – сола буда, ҳамзамон бояд хонандаи мактаб бошанд;
- ҷудошавии волидайнӣ наврас бояд то 5 солро ташкил диҳад.

Ҷиҳати интиҳоб намудани ин озмудашаванда дар асоси меъёрҳои болозикр анкетай муаллифӣ коркард гардид. Анкетай таҳиянамуда аз 1

саҳифа иборат буда, 10 саволро дар бар мегирад ва барои гирифтани маълумот дар бораи наврас нигаронида шудааст.

Дар масъалаи интихоби методҳои касбии таҳлили психологӣ ҳаминро ишора намудан зарур аст, ки дар таҳқиқот дар маҷмӯъ 7 медикаи касбӣ ва ду анкетаи муаллифӣ мавриди истифода қарор гирифт. Ба ин шумора методи баҳодиҳии экспертӣ (дар таҳқиқот 7 нафар омӯзгорон - роҳбарони синфҳо ба сифати коршинос иштирок намуданд)-ро низ метавон ишора намуд, ки аз ҷониби диссертант коркард гардидааст.

Методҳои касбии дар раванди таҳқиқот истифодашуда имкони ба даст овардани маълумотҳои объективро дода тавонистанд, зеро:

- методикаи проективии С. Розенсвейг мутобиқнамоиро наметалабад;

- методикаи шкалаи ноумедии Бек аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ мутобиқ карда шудааст;

- таҷрибаи истифодаи методҳои саволномаи агрессияи Басс-Дарки, тести изтиробии мактабии Филлипс ва таҳлили системаи муносибатҳо дар оила аз нигоҳи наврас (Саволномаи «Наврасон дар бораи волидон») аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ дар қаламрави ҷумҳурии зиёда аз 20 солро дар бар мегирад.

Натиҷаҳои таҳқиқот бо бастаи барномаи омӯӣ-компютерии SPSS ҳисоб карда шуд.

Хулоса, гурӯҳчинии озмудашавандагони таҳқиқот ҷиҳати дар дараҷаи зарурӣ гузаронидани озмоиш имконияти хубро фароҳам овард. Дар зербоби мазкур, дар баробари озмудашавандагони таҳқиқот ҳамчунин омилҳо ва ҳолатҳои манфии эмотсионалие, ки дар зери таъсири талоқ зоҳир мешаванд вобаста ба ҷинсият ишора гардиданд.

БОБИ 3. ТАҲҚИҚИ ЭМПИРИКИИ ТАЪСИРИ ТАЛОҚ БА ЗОҲИРШАВИИ ҲОЛАТҲОИ ЭМОТСИОНАЛИИ НАВРАСОН

3.1. Таҳқиқи ҷанбаҳои ҷинсии таъсири талоқ ба ҳолатҳои эмотсионалии наврасон

Чуноне ки дар зербобҳои боло ишора намуда будем, ҳангоми коркарди маълумотҳои таҳқиқотӣ таҳлили омилҳо бо истифода аз методи ҷанбаи асосӣ истифода шудааст, ки ҳадафи он муайян кардани сохтори ҳолатҳои эмотсионалии наврасон дар оилаҳои пурра ва нопурра ба шумор меравад. Ҳамзамон, ошкор кардани муносибатҳои байни тағйирёбандаҳо чӣ қадар арзёбии умқи таъсири ин ё он омил ба ҳолати эмотсионалии наврасон дар гурӯҳҳои гуногун мебошад. Дар натиҷа, омилҳои умумӣ ва сарбории омилҳо ба даст оварда шуданд ва мувофиқи он омилҳо шарҳ дода шуданд. Барнома барои зергурӯҳҳои махсус, наврасписарону наврасдухтарони гурӯҳҳои асосӣ ва назоратӣ дар алоҳидагӣ гузаронида шуд.

Натиҷаҳои таҳлили омилҳо барои гурӯҳи асосии наврасписарон дар ҷадвали №8 оварда шудаанд.

Ҷадвали №8. Сарбориҳои омилҳои аломатҳо (наврасписарони гурӯҳи асосӣ)³

НИШОНДИҲАНДАҲО	ОМИЛҲО				
	1	2	3	4	5
ВАЙ-типи вокуниши Ҳимоявӣ (E-D)	0,704	-	-	-	-
Муқобилияти пасти физиологӣ ба стресс	0,687	-	-	-	-0,405
Тарс аз худзоҳирнамӣ	0,663	-	-		
Агрессияи шифохӣ	-	-0,689	-		
GCR (рафтори стандартӣ дар вазъиятҳои стрессӣ)		-0,644			
Рафтори нопайдарпайии модар	-	0,545	-	-	-
Тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён			0,638		
Давомнок будани давраи ҷудошавӣ	-	-	0,569	-	-
Роҳнамо будани модар	-	-	-0,469	-	-
Азсаргшударониҳои стресси иҷтимоӣ	-	-	-	-	-0,531
Ранҷуршавандагӣ	-	-	-	-	0,471

³ Аломати «-» маънои $r < 0,400$ ва $r < -0,400$ -ро дорад.

Ҳангоми ба омилҳо чудо кардани ҳолатҳои эмотсионалии наврасписарони оилаи нопурра 5 ҷанбаҳои сохторӣ ошкор карда шуданд (ҷадвали №8).

Омили якум 24,42% дисперсияро фаҳмонид ва мо онро шартан «нобоварӣ ба худ» номидем ва дар он се аломат дохил карда шуданд:

- типии воқуниши ғимоявии ВАЙ (E-D);
- муқовимати пасти физиологӣ ба стресс;
- тарс аз худзоҳирнамоӣ.

Омили дуюм 21,45%-ро аз дисперсияи умумӣ тавсиф медиҳад ва шартан «МАН»-и ғурунишонидашуда» номгузорӣ гардида, дар ин омил низ 3 нишона шомил мешавад ва онҳо чунинанд:

- агрессияи шифохӣ;
- рафтори стандартӣ дар вазъиятҳои стрессӣ;
- рафтори нопайдарпайии модари танҳо дар тарбия.

Дар баробари ин, нишонаҳои ишорагардида, яъне агрессияи шифохӣ, рафтори стандартӣ дар вазъиятҳои стрессӣ ва рафтори нопайдарпайии модари танҳо дар тарбия бо аломати манфӣ ишора шуданд.

Омили сеюм аз дисперсияи умумӣ 18,24%-ро тавсиф намуда, шартан «Пешбинӣ намудани мушкilotи оянда» номгузорӣ гардид ва дар фарқият аз ду омили болозикр як нишона зиёдтарро соҳиб гардид, яъне дар худ 4 нишонаро дар бар мегирад, ки онҳо чунинанд:

- ҳолати ғрустратсионӣ (ноумедӣ);
- ранчуршавандагӣ;
- муқовимати пасти физиологӣ ба стресс;
- азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ.

Аз 4 нишонаи ишорагардида, ду аломаташ аз қабili «муқовимати пасти физиологӣ ба стресс» ва «азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ» аҳаммияти манфиро доранд.

Омили чорум, аз шумораи умумии дисперсия 16,23%-ро тавсиф намуд ва «конформнокӣ» шартан номгузорӣ гардид. Ин омил дар навбати худ чунин аломатҳоро дар бар мегирад:

- агрессияи шифохӣ;
- рафтори стандартӣ дар ҳолатҳои стрессӣ;
- типи вокуниши муҳофизатии ВАЙ (E-D);
- азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ.

Аз шумораи аломатҳои омили зикргардида, «агрессияи шифохӣ» ва «азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ» аҳаммияти манфиро доранд.

Омили панҷум 19,66%-ро аз шумораи умумии дисперсия тавсиф намуда, «конформнокии иҷтимоӣ» номгузорӣ гардид. Ин омил дар навбати худ аз аломатҳои зерин иборат мебошад:

- ранҷуршавандагӣ;
- фрустратсия.

Дар асоси маълумотҳои бадастомада метавон тахмин намуд, ки ба наврасписарони оилаҳои нопурра мутобиқатшавии сушт ба вазъиятҳои стрессӣ хос аст. Яъне, наврасписарони ин гуна оилаҳо дар ҳолатҳои стрессӣ ба душворӣ мутобиқ мешаванд ва барои мутобиқшавӣ ба онҳо вақти иловагӣ лозим мешавад. Дар ҳолати фрустратсионӣ бошад, зоҳиркунии тамоюлҳои агрессивиро ҷиҳати ҳимояи худ афзалтар мешуморад, ки дар натиҷаи он эмотсияҳои манфиро аз сар мегузаронад. Ҳамзамон, бояд зикр намуд, ки муҳлат ва ё давомнокии давраи чудошавии волидон ба ҳолатҳои эмотсионалиини ин гурӯҳи наврасписарон таъсири худро гузоштааст.

Ҳар қадаре ки муҳлат ва ё давомнокии чудошавии волидон давомдор бошад, наврасписарон ҳамон қадар кӯшиши фаъолӣ дар алоқаҳои иҷтимоӣ ва бепарвоиро зоҳир мекунанд. Аммо дар баробари ин, аз баҳогузориини атрофиён вобаста буда, ҳолати эмотсионалиини онҳо вобаста ба ин тағйир меёбад (арзёбии манфии атрофиёнро бештар интизоранд).

Масъалаи дарки оянда аз чониби наврасписарон ба таври алоҳидагӣ ишора намудани онро афзалтар мешуморем. Муносибати манфӣ ба атрофиён бо зоҳиршавии эмотсияҳои манфӣ боис мегардад ва зоҳиршавии эмотсияҳои манфӣ бошад, дар навбати худ ба баланд шудани дараҷаи муносибати манфӣ ба ояндаи наздик ва ояндаи дури худ мусоидат мекунад.

Дар асоси гуфтаҳои мазкур метавон ишора намуд, ки омилҳои дар гурӯҳи наврасписарони оилаҳои нопурра доираи мушкилоти ҳолатҳои эмотсионалии манфии онҳо нисбати худмуайянкунӣ давр мезанад. Яъне мушкилоти асосии онҳо дар азсаргузарониҳои саршори эмотсияҳои манфӣ меҳобад ва дар ҳалли ин эмотсияҳои манфӣ душворӣ мекашанд. Зеро чуноне аз адабиёти соҳавӣ маълум аст, вазифаи худмуайянкунӣ дар муносибатҳои байниҳамдигарӣ дар давраи наврасӣ нақши пешбарро дорад. Дар гурӯҳи таҳқиқотии мо чуноне ки таҳлили омилҳо низ онро нишон доданд, ин масъала ба қадри зарурӣ ғаъолтар гардид. Аз нигоҳи мо ин эҳтимоли хатари рушди дезадаптатсияи иҷтимоию психологиро дар наврасписарони оилаҳои нопурра ба вуҷуд оварда метавонад.

Натиҷаҳои таҳлили омилҳо дар гурӯҳи наврасписарони гурӯҳи назоратӣ. Натиҷаҳои таҳлили омилҳо дар гурӯҳи наврасписарони гурӯҳи назоратӣ дар ҷадвали №9 оварда шудаанд.

Ҷадвали №9. Сарбориҳои омилҳои аломатҳо (наврасписарони гурӯҳи назоратӣ)⁴

НИШОНДИҲАНДАҲО	ОМИЛҲО				
	1	2	3	4	5
Роҳнамо будани модар	-0,843	-	-	-	
Тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён	-	0,818	0,408	-	-
Муқобилияти пасти физиологӣ ба стресс	-	0,577	-	-	-
Рафтори нопайдарпайии модар	-	-0,557	-	-	-
Тарс аз худзоҳирнамоӣ	0,408	-	-0,485		-

⁴ Аломати «-» маънои $r < 0,400$ ва $r < -0,400$ -ро дорад.

Идомаи ҷадвали 9.					
GCR (рафтори стандартӣ дар вазъиятҳои стрессӣ)	-	-	-	0,875	-
Агрессияи шифохӣ	-	-	-	-0,754	-
ВАЙ-типи вокуниши ҷимоявӣ (E-D)	-	-	-0,442	0,459	-
Азсаргузарониҳои стресси иҷтимоӣ	-	-	-	-0,457	-
Ранҷуравандагӣ	-	-	-	-	-0,644

Омилҳои ҳолати эмотсионалии наврасписарони оилаҳои пурра низ ба 5 ҷанбаҳои сохторӣ ҷудо карда шуданд (ҷадвали №9).

Омили якум, аз дисперсияи умумӣ 15,59%-ро тавсиф дода, шартан онро «Бепарвоӣ» номгузорӣ намудем ва дар ин низ 2 аломат дохил мешаванд ва бештар чунин нишондиҳандаҳо авзалият доштанд, ба монанди:

- Роҳнамоӣ дар тарбияи фарзанд аз ҷониби модар;
- Тарс аз худзоҳирнамоӣ;

Роҳнамоӣ дар рафтори модар дар тарбияи фарзанд аҳамияти манфиро касб намудааст.

Омили дуюм, 13, 78% аз дисперсияи умумиро ташкил медиҳад ва шартан изтиробии иҷтимоӣ унвон гирифтааст. Дар навбати худ 4 аломатро дар бар мегирад ва онҳо чунинанд:

- тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён;
- рафтори нопайдарпайии модар дар тарбияи фарзанд;
- фрустратсия (ноумедӣ);
- муқобилияти пасти физиологӣ ба стресс.

Аз ин аломатҳои ишорашуда, ду аломаташ маъноӣ манфиро касб намудаанд, аз қабилӣ: рафтори нопайдарпайии модар дар тарбияи фарзанд ва фрустратсия (ноумедӣ).

Омили сеюм, аз шумораи умумии дисперсия 11,91%-ро тавсиф намуд ва шартан онро «ташаббускори иҷтимоӣ» номидем. Дар ин чунин аломатҳо дохил мешаванд:

- типҳои вокуниши муҳофизатии ВАЙ (E-D);

- тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён;
- тарс аз худзоҳирнамӣ.

Омили чорум, аз шумораи умумии дисперсия 11,27%-ро тавсиф намуд ва «конформноӣ» шартан номгузорӣ гардид. Ин омил дар навбати худ чунин аломатҳоро дар бар мегирад:

- агрессияи шифохӣ;
- рафтори стандартӣ дар ҳолатҳои стрессӣ;
- типи вокуниши муҳофизатии ВАЙ (E-D);
- азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ.

Аз шумораи аломатҳои омили зикргардида, «агрессияи шифохӣ» ва «азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ» аҳаммияти манфиро доранд.

Омили панҷум 9,93%-ро аз шумораи умумии дисперсия тавсиф намуда, «конформнокии иҷтимоӣ» номгузорӣ гардид. Ин омил дар навбати худ аз аломатҳои зерин иборат мебошад:

- ранҷуршавандагӣ;
- фрустратсия (ноумедӣ).

Аломати ноумедӣ дар навбати худ аҳаммияти манфиро касб намуд.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлили омилҳои болозикр метавон чунин ишора намуд, ки наврасписарони оилаҳои пурра дар ҳолатҳои фрустратсионии бо алоқаҳои иҷтимоӣ алоқаманд буда, дар масъалаи баҳогузори атрофиён изтиробро аз сар мегузаронанд. Ҳамзамон, дар ин гурӯҳи наврасписарон, яъне наврасписарони оилаҳои пурра омилҳои чудошуда дар доираи масъалаҳои бепарвоя, изтироби иҷтимоӣ, конформнокии иҷтимоӣ тавҷҳ мебошанд. Дар ин асос метавон гуфт, ки мушкилоти асосии наврасписарони оилаҳои пурра дар ҳалли мушкилоти болозикр меҳобад.

Наврасписарони гурӯҳҳои асосию назоратӣ аз рӯйи бартариҳои ҳолатҳои эмотсионалӣ тафовут доранд. Тафовути асосии наврасписарони оилаҳои нопурра аз пурра дар он ифода меёбад, ки наврасписарони гурӯҳи якум (аз оилаи нопурра) ҳолатҳои эмотсионали

онҳо дар масъалаи худмуайянкунӣ дар муҳити иҷтимоӣ, дар ояндаи наздик ва дури худ монеахоро ба вучуд меорад.

Акнун ҳамин гуна таҳлили омилҳоро дар наврасдухтарони оилаҳои пурра ва нопурра дида мебароем. Дар наврасдухтарон чунин тағйиротҳо мушоҳида шуданд:

- автономнокӣ ва нопайдарпайии модар дар тарбияи фарзанд;
- изтиробии умумӣ дар мактаб;
- тарс аз худзоҳирнамоӣ;
- тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён;
- агрессияи шифохӣ;
- агрессияи ҷисмонӣ;
- мутаассиршавандагӣ;
- экстрапунитивнокӣ (Е);
- GCR (рафтори стандартӣ дар вазъиятҳои стрессӣ);
- фрустратсия (ноумедӣ);
- давомнок будани ҷудошавии волидайн.

Натиҷаҳои таҳлили омилҳо барои зергурӯҳҳои наврасдухтарон аз оилаҳои нопурра дар ҷадвали №10 ба таври муфасссал оварда шудааст.

Ҷадвали №10. Сарбориҳои омилҳои аломатҳо (наврасдухтарони гурӯҳи асосӣ)⁵

НИШОНДИҲАНДАҲО	ОМИЛҲО				
	1	2	3	4	5
Тарс аз худзоҳирнамоӣ	-0,649	-	-	-	-
Давомнок будани давраи ҷудошавӣ	0,646	-		-	-
GCR (рафтори стандартӣ дар вазъиятҳои стрессӣ)		-0,444	-	-	-
Мутаассиршавандагӣ	-	-	0,825	-	-
Агрессияи шифохӣ	-	-	0,787	-	-
Агрессияи ҷисмонӣ	-		0,644		-
Тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён	-		-	0,681	-
Изтиробии умумӣ дар мактаб	-0,404	-	-	0,669	
Автономнокии рафтори модар	-	-	-	0,540	-
Нопайдарпай дар рафтори модар	-	-	-	-	0,651

⁵ Аломати «-» маънои $r < 0,400$ ва $r < -0,400$ -ро дорад.

Дар рафти ба омилҳо чудо кардани ҳолатҳои эмотсионалии наврасдухтарон аз оилаҳои нопурра панҷ ҷанбаҳои сохторӣ ошкор карда шуданд (ҷадвали №10).

Омили якум, 14,44%-ро аз шумораи умумӣ тавсиф мекунад ва мо онро шартан «Риояи расмӣ қоидаҳои ахлоқӣ» номгузорӣ намудем. Омили мазкур дар навбати худ якчанд аломатҳоро дар бар мегирад, ки аз миёни онҳо чунин аломатҳо аҳамияти бештарро нишон доданд, ба монанди:

- давраи ҷудошавии волидайн;
- ҳисси ноумедӣ.

Ҳамзамон, чунин нишондиҳандаҳо ба монанди «дараҷаи изтиробӣ умумӣ дар мактаб» ва «тарс аз худзоҳирнамоӣ» дорои аҳамияти манфӣ мебошанд.

Омили дуюм, 11,40%-ро аз шумораи умумии дисперсия тавсия медиҳад ва мо онро шартан «агрессия» номидем. Ба ин омил 4 нишондиҳанда дохил мешавад ва онҳо чунинанд:

- агрессияи ҷисмонӣ;
- мутаассиршавандагӣ;
- рафтори ғайристандартӣ дар вазъиятҳои стрессӣ;
- агрессияи шифохӣ.

Омили 4-ум, аз шумораи умумии дисперсия 10,72%-ро тавсиф намуда, шартан он «Изтиробӣ байнишахсӣ» ном гирифт. Омили мазкур дар навбати худ чор нишондиҳадаро дар бар гирифт ва онҳо чунинанд:

- автономнокӣ;
- экстропунитивнокӣ (Е);
- тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён;
- изтиробӣ умумӣ дар мактаб;

Ҷанбаи «экстропунитивнокӣ» (Е) маънои манфиро касб намуд.

Аз рӯйи натиҷаи таҳлили омилҳо хусусиятҳои ҳолати эмотсионалии наврасдухтарони оилаҳои нопурра чунинанд: риояи расмӣ қоидаҳои ахлоқӣ, ҳисси фрустратсия, ҳисси гунаҳкорӣ, агрессия,

изтироби байнишахсӣ ва бепарвоӣ. Дар ин росто, метавон ишора намуд, ки нишонаҳои фарқкунандаи наврасдухтарон ҳаяҷони доимии ҳукмфармо, ноустувории эмотсионалӣ бо бартарӣ доштани ҳолати пасти психикӣ, мутаассиршавандагӣ ва бепарвоӣ ба шумор мераванд. Ҳамзамон, дар муносибатҳои байнишахсӣ дараҷаи баланди изтиробро аз сар мегузаронанд. Давраи дарозмуддати ҷудошавӣ ба дарки ояндаи наврасдухтарон таъсири худро мерасонад. Ҳар чӣ қадаре ки волидон муддати дароз ҷудо зиндагӣ кунанд, наврасдухтарон ҳамон қадар нисбати ояндаи наздик ва дури худ тобиши манфиро қабул мекунанд.

Хусусиятҳои усули тарбияи наврасдухтарон аз ҷониби модарони танҳо бегуфтугӯ ба ҳолатҳои эмотсионалиҳои онҳо бе таъсир намерасонад. Аз ҷониби модар зоҳир гардидани таҳаммулпазирӣ ва камталабии бештар ва инчунин диққати зарурӣ надодан ба тарбияи фарзанд боиси дар наврасдухтарон пайдо шудани ҳолати номусоиди эмотсионалӣ мегардад, ки дар навбати худ бо вазъиятҳои гуногуни фаъолияти таълимӣ алоқамандӣ дорад. Ҳамзамон, дар ин раванд наврасдухтарон аз атрофиён танҳо баҳодиҳии манфиро интизор мешаванд [176, с.111].

Дар асоси ин гуна таҳлилҳо мо дар чунин андеша қарор дорем, ки ишораҳои гуфташуда хатари рушди дезадаптатсияи иҷтимоӣ дар наврасдухтарон мегардад.

Дар гурӯҳи назоратии наврасдухтарон дар таҳлили омилҳо чунин тағйирёбандагӣҳо истифода гардиданд:

- автономноки;
- нопайдарпайии модар дар рафти тарбияи фарзанд;
- тарс аз худзоҳирнамоӣ;
- изтироби умумӣ дар мактаб;
- тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён;
- агрессияи ҷисмонӣ;
- мутаассиршавандагӣ;
- агрессияи шифохӣ;
- экстрапунитивноки (Е);

- GCR (рафтори стандартӣ дар ҳолатҳои стрессӣ);
- ноумедӣ.

Натиҷаҳои таҳлили омилҳои гурӯҳи мазкур, яъне наврасдухтарони гурӯҳи назорати дар ҷадвали №11 оварда шудаанд.

Ҷадвали №11. Сарбориҳои омилӣ аломатҳо (наврасдухтарони гурӯҳи назоратӣ)⁶

НИШОНДИҲАНДАҲО	ОМИЛҲО				
	1	2	3	4	5
GCR (рафтори стандартӣ дар вазъиятҳои стрессӣ)	-	0,812	-	-	-
Тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён	-	-0,631	-	-	0,448
Агрессияи ҷисмонӣ	-	0,627	-	-	
Автономнокии рафтори модар	-	-	0,728	-	
Мутаассиршавандагӣ	-	-	0,653	-	
Агрессияи шифоӣ	-	-	0,636	-	
Тарс аз худзоҳирнамӣ	-	0,404	-	-0,579	
Иштироки умумӣ дар мактаб	-	-	-	0,568	
Нопайдариӣ дар рафтори модар	-	-	-	-	

Ҳангоми ба омилҳо ҷудо намудани ҳолатҳои эмотсионалии наврасдухтарони оилаҳои пурра низ 5 ҷанбаи сохторӣ ошкор карда шуданд (ҷадвали №11).

Омили яқум, 25,23%-ро аз шумораи умумии дисперсия тавсиф медиҳад ва шартан номи «самтёбии иҷтимоӣ»-ро гирифт. Ба ин омил 4 нишондиҳанда дохил мешавад:

- GCR (рафтори стандартӣ дар вазъиятҳои стрессӣ);
- тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён;
- агрессияи ҷисмонӣ;
- тарс аз худзоҳирнамӣ.

Аз нишонаҳои номбаргардида, тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён ва тарс аз худзоҳирнамӣ аҳамияти манфиро касб намуданд.

⁶ Аломати «-» маънои $r < 0,400$ и $r < -0,400$ -ро дорад.

Омили дуюм, 14,35%-ро аз дисперсияи умумӣ тавсиф медиҳад ва мо онро шартан «мутаассиршавандагӣ» номгузорӣ намудем. Ин омил дар навбати худ 3 аломатро дар бар гирифт:

- автономнокии рафтори модар;
- мутаассиршавандагӣ;
- агрессияи шифохӣ.

Аз ин шумораи нишонаҳои ишорагардида, танҳо як нишондиҳанда – нишондиҳандаи автономии рафтори модар дар тарбияи фарзанд маънои манфиро касб намуду халос.

Омили сеюм, аз шумораи умумии дисперсия 19,5%-ро тавсиф мекунад ва онро шартан «нобоварӣ ба худ» номгузорӣ намудем. Ба ин омил чунин нишондиҳандаҳо шомил шуданд:

- изтиробии умумӣ дар мактаб;
- тарс аз худзоҳирнамоӣ.

Аз ин нишондиҳандаҳои номбаргардида танҳо яктои он – тарс аз худзоҳирнамоӣ маънои манфиро гирифт.

Омили чорум, аз шумораи умумии дисперсия 21,29%-ро тавсиф намуд ва онро шартан «эктровертӣ» номгузорӣ намудем. Омили мазкур дар навбати худ чунин нишондиҳандаҳоро фаро гирифт:

- тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён;
- экстрапунитивнокӣ (Е);
- нопадариҷа дар раванди тарбияи фарзанд.

Омили панҷум 19,63%-ро аз шумораи умумии дисперсия тавсиф намуда, «конформнокии иҷтимоӣ» номгузорӣ гардид. Ин омил дар навбати худ аз аломатҳои зерин иборат мебошад:

- ранҷуршавандагӣ;
- фрустратсия (ноумедӣ).

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлили омилҳо маълум гардид, ки наврасдухтарони оилаҳои пурра дар доираи чунин мушкилот гурӯҳбандӣ карда мешаванд: самтёбии иҷтимоӣ, экстравертӣ, мутаассиршавандагӣ ва нобоварӣ ба худ.

Наврасдухтарони гурӯҳи назоратӣ мушкилоти бошиддати эмотсионалиеро, ки хоси давраи наврасист, зоҳир мекунад, ҳамзамон, дар тафовут аз наврасдухтарони гурӯҳи асосӣ дар маҷмӯъ вазъияташон мусоидтар мебошад.

Хулоса, наврасдухтарони гурӯҳҳои асосию назоратӣ аз рӯйи омилҳои ҷудонамуда тафовут доранд. Монандӣ миёни наврасдухтарони ҳарду гурӯҳ дар он ифода меёбад, ки онҳо ба дарк ва ҳалли мушкилоти бошиддати ботини алоқамандбуда равона гардидаанд. Тафовут бошад, дар он зоҳир мешавад, ки наврасдухтарони оилаҳои нопурра бошиддати ботинӣ худро тавассути рафтори агрессивӣ амалӣ менамоянд, наврасдухтарони оилаҳои пурра бошанд, ба худназоратнамоӣ ва меъёрӣ саъю кӯшиш мекунад.

3.2. Омӯзиш ва таҳлили робитаи байниҳамдигарии ҳолатҳои эмотсионалии наврасон аз оилаҳои пурра ва нопурра

Ҳангоми таҳлили робитаҳои коррелятсионӣ барои ҳар як гурӯҳ нақшаҳои коррелятсионӣ тартиб дода шуд. Маълумоти ин гуна алоқамандии коррелятсионӣ барои гурӯҳи якум дар ҷадвали №12 оварда шудааст.

Ҷадвали №12. Нишондиҳандаҳои назарраси алоқаҳои коррелятсионӣ дар наврасписарон (гурӯҳи асосӣ)

№	Ҳолатҳои эмотсионалӣ	Нишондиҳандаҳо (рақами тартибии ҳолатҳои эмотсионалӣ)	Бузургии робитаҳои коррелятсионӣ	Дараҷаи назаррас
1.	агрессияи ҷисмонӣ;	3,1	0,631	<0,01'
2.	агрессияи бавосита;	4,3	-0,504	<0,01
3.	мутаассиршавандагӣ;	7,6	0,428	<0,01
4.	негативизм;	10,4	0,398	<0,01
5.	ранҷуршавандагӣ;	10,8	-0,519	<0,01
6.	шубҳанокӣ;	11,10	0,609	<0,01
7.	агрессияи шифоҳӣ;	12,11	0,508	<0,01
8.	ҳисси гунаҳкорӣ;	12,10	0,627	<0,01
9.	шохиси хусуматомезӣ;	13,8	0,455	<0,01
10.	шохиси агрессивнокӣ;	14,8	-0,518	<0,01
11.	вокунишҳои монеагӣ-ҳукмфармой (O-D);	14,10	0,755	<0,01

Идомаи ҷадвали 12.				
12.	типи вокуниши Вай-ҳимоявӣ (E-D);	23,5	-0,398	<0,01
13.	типи вокуниши талабӣ-устуворӣ (N-P);	23,12	-0,362	<0,01
14.	экстрапунитивнокӣ (E);	23,15	0,361	<0,01
15.	интрапунитивнокӣ (I);	23,20	0,511	<0,01
16.	импунитивнокӣ (M);	23,22	0,542	<0,01
17.	нишондиҳандаи CGR;	23,24	0,572	<0,01
18.	изтиробии умумӣ дар мактаб;	34,32	0,485	<0,01
19.	азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ;	35,32	0,564	<0,01
20.	фрустратсия дар комёбрасӣ;	32	0,420	<0,01
21.	тарс аз худзохирнамоӣ;	32	0,707	<0,01
22.	тарс аз вазъияти санҷиши донишҳо;	33	0,515	<0,01
23.	тарс аз он, ки бо интизориҳои атрофиён мувофиқ наомадан;	35	0,443	<0,01
24.	муқобилияти физиологии паст ба стресс;	27,28	-0,480	<0,01
25.	мушкilot ва тарсҳо дар муносибат бо омӯзгорон;	29,25	-0,377	<0,01
26.	фрустратсия (ноумедӣ);	14,11	0,485	<0,01
27.	умед доштан;	22,1	-0,375	<0,01
28.	шавқу ҳаваси мусбат аз ҷониби модар;	22,3	-0,344	<0,01
29.	роҳнамоӣ аз ҷониби модар;	22,7	-0,396	<0,01
30.	хусумат аз ҷониби модар;	22,15	0,667	<0,01
31.	автономнокӣ (мустакилӣ) дар рафтори модар;	22,20	0,488	<0,01
32.	нопайдарпайӣ дар рафтори модар;	11,4	0,346	<0,05
33.	давраи муваққатии ҷудошавӣ;	24,19	0,326	<0,05
34.	шумораи кӯдакон дар оилаи ҷудошуда;	24,22	0,384	<0,05
35.	устувории эмотсионалӣ.	32	0,304	<0,05

Нақшаи коррелятсионии ҳосилшударо, ки дар дараҷаи аҳаммиятнокии $p < 0,01$ ҷудо шудааст, дида мебароем. Ҳангоми таҳлили графаи коррелятсионии гурӯҳи 1-ум (наврасписарони гурӯҳи асосӣ) маълум гардид, ки хусусиятҳо аз рӯи шумораи алоқаҳои мутақобила ($p < 0,01$) инҳоянд: “Шохиси хусумат” – 4 алоқамандӣ, “Ҳисси гунаҳкорӣ” – 6 алоқамандӣ, «Изтиробии умумӣ дар мактаб – 4 алоқамандиро соҳибанд. Ҳамин тариқ, дар маҷмӯъ чунин ҷанбаҳои (хусумат, ҳисси гунаҳкорӣ, фрустратсия ва изтиробии умумӣ дар мактаб) муайян кардан мумкин аст.

Ин робитаҳои мутақобиларо дида мебароем. Шохиси хусумат – ҷуноне дар боло ишора намудем, 4 алоқа дорад.

Ҳамзамон, «Изтироби умумӣ дар мактаб» дар худ 4 алоқаро дар бар мегирад ва онҳо чунинанд: фрустратсия дар комёбшавӣ, тарс аз худифоданамой, тарс аз вазъияти санчиши дониш ва тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён.

Дар асоси маълумоти бадастовардашуда метавон чунин ишора намуд, ки ба наврасписарони аз ҷониби модари танҳо тарбияёфта, чунин ҳолатҳои психоэмотсионалӣ хос мебошанд: саъю кӯшиш ба мустақилия ва новобастагӣ, ҳолати фрустратсионӣ боиси сар задани азсаргузарониҳои таассуротҳои манфии эмотсионалӣ мегарданд (майл ба ҳисси гунаҳкорӣ, тарсончакӣ ва дамдуздӣ).

Ҳамзамон, метавон чунин ишора намуд: дараҷаи баланди хусумат ба зухури агрессияи ҷисмонӣ ($r=0,361$, $p<0,01$), шубҳанокӣ ($r=0,511$, $p<0,01$), ҳисси гунаҳкорӣ ($r<0,0$) ($r=0,4$) ($r=0,2$), агрессивнокӣ ($p<0,01$) таъсир мерасонад.

Дараҷаи баланди устувории эмотсионалӣ бо осонӣ ба муошират оғоз кардан, мутобиқшавӣ, чандирӣ алоқамандӣ дорад ($r=0,631$, $p<0,01$). Ҳар қадаре ҳисси гунаҳкорӣ (ҷанбаи агрессивнокӣ) баланд бошад, ҳамон қадар ошкорбаёнӣ, боварӣ, мутобиқшавӣ, чандирӣ ($r=-0,375$, $p<0,01$), устувории эмотсионалӣ, воқеъбинӣ дар муносибат ба ҳаёт ($r=-0,344$, $p<0,01$), масъулиятшиносӣ ($-0,0$) пасттар мешавад ва баръакс шубҳанокӣ ($r=0,488$, $p<0,01$) ва зухури агрессияи ҷисмонӣ бошад, баландтар мешаванд ($r=0,667$, $p<0,01$).

Муносибатҳо байни ҷузъҳои алоҳидаи изтироб дар мактаб дар гурӯҳи наврасписарон муайян гардиданд. Ҳамин тариқ, дараҷаи баланди изтироби умумӣ дар мактаб бо фрустратсия аз комёбгардӣ ($r=0,485$, $p<0,01$), тарс аз худзоҳирнаамой ($r=0,564$, $p<0,01$) ва тарс аз вазъияти санчиши дониш ($r=0,0$, $0,0$) робитаи мусбӣ доранд. Мушкилот ва тарс дар муносибат бо муаллимон бо азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ ($r=0,515$; $p<0,01$), тарс аз худзоҳирнаамой ($r=0,443$, $p<0,01$), муқовимати пасти физиологӣ ба стресс ($r=0,622$, $p<0,02$) робитаи мутақобила доранд.

Ин метавонад далолаткунандаи он бошад, ки мушкилот дар муносибат бо калонсолон дар наврасписарони оилаҳои ҷудошуда ба пайдоиши азсаргузарониҳои эмотсионалии манфии марбут ба вазъиятҳои мактабӣ мусоидат мекунанд.

Робитаҳои зич байни ҷузъҳои алоҳидаи воқунишҳои фрустратсионӣ ошкор гардиданд. Аксуламали талаботӣ-устуворӣ дар ҳолатҳои фрустратсионӣ зуҳури экстропитивиро коҳиш медиҳад ($r = -0,480$, $p < 0,01$). Интропунитивнокӣ бошад, типӣ воқунишҳои бартаридоштаи монеаҳоро дар ҳолатҳои стрессӣ коҳиш медиҳад ($r = -0,377$, $p < 0,01$), яъне наврасписарон майл ба ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли оқилонаи мушкилоти бавучудомадаро доранд ва дар роҳи ҳалли онҳо мустақилиро зоҳир намуда, аз дигарон кумак наметупурсанд. Тамоюл ба худайбдоркунӣ, азсаргузарониҳои амиқӣ ботинӣ, ки бо зуҳуроти эмотсионалии беруна (I) ҳамроҳ нагардидааст, хангоми r_1 ба r_2 шудан бо ҳолатҳои фрустратсионӣ рафтори ригиднокии наврасонро дар ҳолати стрессӣ (O-D) паст мекунад.

Мебояд ишора намуд, ки муҳаққиқ Якушенко Е.Г. дар рафти таҳқиқоти хеш, ки таҳқиқоти r ба омӯзиши хусусиятҳои психологӣ наврасон равона гардида буд, ҳамин гуна натиҷаҳоро ба даст оварда буд.

Таҳлили коррелятсионии робитаҳои алоҳида дар дараҷаи аҳаммиятнокии $p < 0,05$ робитаи байниҳамдигарии амиқро миёни майл ба ҳисси гунаҳкорӣ доштан, тарсончакӣ, худро кам баҳо додан ва нооромиро нишон дод ($r = 0,346$; $p < 0,05$).

Ҳамзамон, ошкор гардид, ки дараҷаи баланди агрессивнокӣ боиси баланд шудани ранҷуршавандагӣ мегардад ($r = 0,326$, $p < 0,05$).

Робитаи байниҳамӣ инчунин миёни ҳисси ноумедӣ дар муносибат ба ояндаи худ ва давраҳои ҷудошавии волидайн муайян гардид ($r = 0,405$, $p < 0,05$). Бо ибораи дигар, наврасписарони оилаҳои нопурра ба дурнамои ояндаи худ ноумедона менигаранд. Дар баробари ин, давраи

дарозмуддати ҷудошавии волидайн ба баланд шудани агрессивнокии наврасон муосидат мекунад ($r=0,384$, $p<0,05$).

Дар гурӯҳи наврасписарони ин гурӯҳ вобастагӣ миёни муносибати наврасон ба модари танҳо, муносибати системавӣ дар оила ва азсаргузарониҳои эмотсионалӣ ошкор гардид. Ҳар чӣ қадаре ки модар дар тарбияи фарзанд роҳнамоӣ кунад, ҳамон қадар дар наврасписарон ҳисси гунаҳкорӣ баланд мешавад ($r=0,393$, $p<0,05$). Ҳамзамон, робитаи байниҳамдигарии мусбат миёни таваҷҷуҳи мусбат аз ҷониби модар ва дараҷаи умед доштан дар наврасписарон дар муносибат ба ояндаи худ ошкор гардид ($r=0,464$, $p<0,05$).

Ҳамин тариқ, таҳлили коррелятсионӣ робитаи чунин ҳолатҳои эмотсионалиии муҳимро дар оилаҳои нопурра ошкор намуданд, ба монандӣ:

- майл ба ҳисси гунаҳкорӣ;
- дамдуздӣ;
- фрустратсия;
- муносибати мусбат ба мушкилоти эмотсионалӣ;
- изтиробнокӣ;
- хусумат;
- агрессивнокӣ.

Дар асоси ин ҳолатҳои ошкоргардида метавон чунин ишора намуд, ки агар дар наврасписарони оилаҳои нопурра майл ба ҳисси гунаҳкорӣ, дамдуздӣ ва фрустратсионӣ баланд бошад, онҳо ҳамон қадар ба муҳити атроф бо душворӣ мутобиқ мешаванд.

Давомнок будани давраи ҷудошавии волидайн ба идроки наврасписарон ҷиҳати дарки ояндаи худ таъсири манфӣ мерасонанд. Ҳамзамон, усули тарбиявии аз ҷониби модари танҳо истифодашаванда бегуфтугӯ ба ҳолати эмотсионалиии наврасон бе таъсир намемонад. Хусусан, метавон ишора намуд, ки дар баробари муносибати мусбати модар ба фарзанд дар тарбияи онҳо, наврасписарон бо як умед ба ояндаи худ нигаристан майл доранд. Маълумотҳои робитаи коррелятсионӣ

миёни нишондиҳандаҳо барои гурӯҳи 2-юм дар ҷадвали №13 оварда шудааст.

Ҷадвали №13. Нишондиҳандаҳои назарраси робитаҳои коррелятсионӣ (наврасписарони гурӯҳи асосӣ)

№	Ҳолатҳои эмотсионалӣ	Нишондиҳандаҳо	Бузургии робитаҳои коррелятсионӣ	Дараҷаи назаррас
1.	агрессияи ҷисмонӣ;	12,7	0,717	<0,01
2.	агрессияи бавосита;	13,3	0,767	<0,01
3.	мутаассиршавандагӣ;	17,15	0,532	<0,01
4.	негативизм;	18,15	0,509	<0,01
5.	ранҷуршавандагӣ;	21,15	0,483	<0,01
6.	шубҳанокӣ;	24,21	0,900	<0,01
7.	агрессияи шифохӣ;	24,22	0,616	<0,01
8.	ҳисси гунаҳкорӣ;	23,19	0,917	<0,01
9.	шохиси хусуматомезӣ;	36,32	0,532	<0,01
10.	шохиси агрессивнокӣ;	37,1	0,530	<0,01
11.	вокунишҳои монеагӣ-ҳукмфармоӣ (O-D);	38,7	0,545	<0,01
12.	типи вокуниши Вай-ҳимоявӣ (E-D);	39,32	0,481	<0,01
13.	типи вокуниши талабӣ-устуворӣ (N-R);	23,6	-0,593	<0,01
14.	экстрапунитивнокӣ (E);	24,6	-0,538	<0,01
15.	интрапунитивнокӣ (I);	28,25	0,621	<0,01
16.	импунитивнокӣ (M);	37,34	0,678	<0,01
17.	нишондиҳандаи CGR;	32,36	0,572	<0,01
18.	изтиробии умумӣ дар мактаб;	11,3	-0,394	<0,05
19.	азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ;	11,7	-0,403	<0,05
20.	фрустатсия дар комёбрасӣ;	14,1	-0,463	<0,05
21.	тарс аз худзоҳирнамӣ;	14,3	-0,469	<0,05
22.	тарс аз вазъияти санҷиши донишҳо;	14,8	-0,422	<0,05
23.	тарс аз он, ки бо интизориҳои атрофиён мувофиқ наомадан;	14,11	0,409	<0,05
24.	муқобилияти физиологии паст ба стресс;	22,16	0,454	<0,05
25.	мушкilot ва тарсҳо дар муносибат бо омӯзгорон;	22,17	0,454	<0,05
26.	фрустатсия (ноумедӣ);	24,15	0,458	<0,05
27.	умед доштан;	32,13	-0,449	<0,05
28.	шавқу ҳаваси мусбат аз ҷониби модар;	37,7	0,475	<0,05
29.	роҳнамӣ аз ҷониби модар;	37,32	0,389	<0,05
30.	хусумат аз ҷониби модар;	21,8	0,396	<0,05

Идомаи ҷадвали 13.				
31.	автономнокӣ (мустақили) дар рафтори модар;	31,38	-0,388	<0,05
32.	нопайдарпайӣ дар рафтори модар;	31,32	0,448	<0,05
33.	давраи муваққатии ҷудошавӣ;	26,16	0,424	<0,05
34.	шумораи кӯдакон дар оилаи ҷудошуда;	26,20	0,427	<0,05
35.	устувории эмотсионалӣ.	30,31	0,386	<0,05

Коррелятсияи наврасписарони гурӯҳи назоратиро дида мебароем ($p<0,01$). Дар рафти таҳлили сохтори коррелятсионӣ чунин аломатҳо бештар афзалият пайдо карданд, яъне робитаҳо миёни онҳо бештар дида мешавад.

– «мушкилот ва тарс дар муносибат бо омӯзгор» 3 робитаи байниҳамӣ;

– «агрессияи ҷисмонӣ» 3 робитаи байниҳамӣ.

Дар натиҷаи таҳлили коррелятсионии робитаҳои байниҳамии ҷанбаҳои алоҳида чунин алоқаҳо муайян гардид: баланд будани худназоратнамоя ба устувории эмотсионалӣ, истодагарӣ ва воқеъбинона будан дар муносибат ба зиндагӣ ($r=0,767$, $p<0,01$).

Дар гурӯҳи наврасписарон баёни ҷанбаҳои алоҳидаи агрессия коррелятсияи ошкор гардид. Мутаассиршавандагӣ бо агрессияи ҷисмонӣ ($r=0,532$, $p<0,01$), негативизму агрессияи шифохӣ бошад, бо агрессияи ҷисмонӣ алоқамандӣ доранд ($r=0,509$ ва $r=0,483$, $p<0,01$). Дар маҷмӯъ дараҷаи баланди агрессивнокӣ ба зухури агрессияи шифохӣ ($r=0,900$, $p<0,01$) ва ҳисси гунаҳкорӣ ($r=0,616$, $p<0,01$) муосидат мекунад. Коррелятсияи мусбати аҳаммиятнок байни хусумат ва ҳисси ранҷуршавандагӣ ошкор карда шуд ($r=0,917$, $p<0,01$).

Мувофиқи ақидаи муҳаққиқи соҳаи психологияи клиникӣ, муҳаққиқи рус, Е.Г. Якушенко, ки таҳқиқоташ ба масъалаҳои давраи наврасӣ, ҳолатҳои эмотсионалӣ ва оилаҳои пурраю нопурра ва таъсири онҳо ба наврасон равона гардидааст, натиҷаҳои ба ин монандро ба даст овардааст, ки натиҷаҳои муҳаққиқи болозикр натиҷаҳои таҳқиқоти моро пурра мегардонанд.

Робитаи байниҳамӣ миёни ҷузъиётҳои алоҳидаи беҳбудии эмотсионалӣ дар вазъиятҳои мактабӣ ва сифатҳои шахсии наврасписарон муайян гардиданд. Яъне, маълум карда шуд, ки тарс аз санҷиши донишҳо боиси баланд гардидани изтиробии умумӣ дар мактаб мегардад ($r=0,532$, $p<0,01$). Ҳамзамон, тарс аз бо интизориҳои атрофиён мувофиқ наомадан ба муоширати созанда, мутобиқшавӣ, моҳирӣ таъсир мерасонад ($r=0,530$, $p<0,01$). Мушкилот ва тарс аз муносибат бо омӯзгор изтиробии умумӣ дар мактабро баланд мекунад ($r=0,481$, $p<0,01$), фрустратсияи комёбгардӣ ($r=0,678$, $p<0,01$) бошад, ба тарс аз вазъияти санҷиши дониш (36) ($r=0,572$, $p<0,01$) мусоидат мекунад.

Дар гурӯҳи наврасписарон аз оилаи пурра байни муносибати наврасон ба модар (муносибати системавӣ дар оила) ва ҳолатҳои эмотсоналии онҳо вобастагӣ ошкор карда шуд. Маълум гардид, ки зоҳиршавии роҳнамоӣ ва хусумат дар рафтори модар ҳаётдӯстӣ, боваринокии фарзандонро паст мекунад ($r=-0,593$ ва $r=-0,538$ $p<0,01$).

Ҳангоми таҳлили рафтор ва хусусиятҳои эътинонамоии эмотсионалӣ ба ҳолатҳои фрустратсионӣ ошкор карда шуд, ки дараҷаи баланди экстрапунитивнокӣ воқунишҳои монеагӣ-ҳукмфармоиро баланд мекунад ($r=0,621$, $p<0,01$), яъне бо ибораи дигар, майл ба зоҳирнамоии воқунишҳои кушодаи эмотсионалӣ рафтори ригиднокии наврасписаронро ҳангоми бархӯрд бо ноқомӣҳо ва мушкилот баланд мекунад.

Маълумотҳои овардашуда онро нишон медиҳанд, ки дараҷаи баланди фрустратсия бо осонии муошират, мутобиқшавӣ ва моҳирӣ, ($r=-0,463$, $p<0,05$), боҷуръатӣ ($r=-0,422$, $p<0,05$) ва устувории эмотсионалӣ ($r=-0,469$, $p<0,05$), ҳисси гунаҳкорӣ ($r=0,409$, $p<0,05$) алоқамандӣ доранд.

Ҳамзамон, ошкор гардид, ки майл доштан ба ҳисси гунаҳкорӣ устувории эмотсоналиро паст мекунад ($r=-0,394$, $p<0,05$). Дараҷаи баланди ҳисси гунаҳкорӣ ҳамчун ҷузъи агрессия бо агрессияи бавосита ($r=0,454$, $p<0,05$) ва мутаассиршавандагӣ ($r=0,454$, $p<0,05$) мутаносиб аст. Дараҷаи умумии агрессия ба зуҳури агрессияи ҷисмонӣ ($r=0,458$,

$p < 0,05$) таъсир мерасонад. Зинаи умумии изтиробнокӣ дар мактаб дар наврасписарон ба паст шудани худназоратнамоӣ ($r = -0,449$, $p < 0,05$) мусоидат мекунад. «Тарс аз мувофиқ наомадан бо интизориҳои атрофиён» дар наврасписарон бо изтироби умумии мактабӣ алоқамандӣ доранд ($r = 0,389$, $p < 0,05$).

Мавриди тазаккур аст, ки дараҷаи баланди умед доштан ба ояндаи худ бо баланд шудани бочуръатии наврасписарон ($r = 0,396$, $p < 0,01$), дарки модар аз ҷониби наврас ($r = 0,448$, $p < 0,05$) мусоидат мекунад. Ҳамзамон, бо дараҷаи муқобилияти пасти физиологӣ ба стресс муносибати манфиро ($r = -0,388$, $p < 0,05$) дорад.

Аксуламали ғимоявии ВАӢ дар ҳолатҳои фрустратсионӣ бо зухуроти агрессияи бавосита ($r = 0,424$, $p < 0,05$) ва шубҳанокӣ ($r = 0,427$, $p < 0,05$) робитаи мусбат доранд. Бо ибораи дигар, наврасписарони ин гурӯҳ дар баробари устувори пасти стрессӣ доштанашон ҳам ба зоҳир намудани намудҳои фаъоли агрессия майл надоранд. Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки таҳлили коррелятсионӣ ҳолатҳои эмотсионалӣ ва эътиноии эмотсионалии наврасписаронро дар вазъияту ҳолатҳои гуногуни иҷтимоӣ ошкор намуд. Бо ибораи дигар, муҳаққиқ Ҷозилова М.Ҷ. [171] дар рафти таҳқиқоти ҳеш натиҷаҳои монандро (таъсири муносибатҳои оилавӣ ба зоҳиршавии агрессия) ба даст овард, ки натиҷаҳои ҳосилгардидаи моро пурра мегардонад.

Таҳлили робитаҳои коррелятсионӣ онро нишон доданд, ки ҳолатҳои эмотсионалӣ ва бархе хусусиятҳои шахс алоқаи зич доранд. Дар муҳити иҷтимоӣ наврасписарони оилаи пурра ба кушода зоҳир намудани ҳиссиётҳои манфӣю мусбати худ майл доранд. Изтироби умумӣ дар мактаб бо тарс аз санҷиши дониш ва мушкилоти дар муносибат бо омӯзгорон алоқамандӣ дорад.

Дар робита ба ин, таҳлили коррелятсионӣ онро нишон дод, ки дараҷаи мутаносиби ҷузъиётҳои ҳолатҳои эмотсионалӣ ва зухуроти он ба қадри кофӣ баланд маҳсуб меравад.

Кӯшиш кардем, ҳамаи онро дар чадвали зер ҷой диҳем (чадвали №14).

**Чадвали №14. Арзишҳои назарраси алоқаҳои коррелятсионӣ
(наврасписарони гурӯҳи назоратӣ)**

Нишондиҳандаҳо (рақами тартибии ҳолатҳои эмотсионалӣ) дар чадвали №5 оварда шудааст).	Бузургии алоқаҳои коррелятсионӣ	Дарачаи назаррас
7,3	0,507	<0,01
24,16	0,669	<0,01
23,19	0,777	<0,01
23,20	0,919	<0,01
29,34	0,736	<0,01
29,35	0,546	<0,01
28,43	0,517	<0,01
29,27	0,653	<0,01
30,25	0,564	<0,01
31,37	-0,505	<0,01
17,15	0,447	<0,05
18,1	-0,418	<0,05
19,12	-0,471	<0,05
19,17	0,469	<0,05
20,12	-0,388	<0,05
22,15	0,523	<0,05
35,8	-0,463	<0,05
35,32	0,484	<0,05
36,35	0,467	<0,05
26,35	0,398	<0,05
27,10	-0,401	<0,05
30,35	0,425	<0,05
30,6	-0,449	<0,05
23,22	0,402	<0,05

Маълумоти дар чадвали №14 овардашуда тафовути муҳимро дар чадвалҳои коррелятсионии наврасписарони гурӯҳҳои асосию назоратӣ ишора мекунад ва метавон чунин хулосабарорӣ намуд:

1. Матритсаи коррелятсионӣ дар гурӯҳҳои асосию назоратии наврасписарон бештар шиддатнок ба ҳисоб меравад. Аз шумораи умумии робитаҳои байниҳамии коррелятсионии ошкоргардида, бештари онҳо бо 5 нишондиҳандаи асосӣ ба як гурӯҳ шомил мешаванд. Ин

далолаткунандаи он аст, ки чузъёти ҳолатҳои эмотсионалӣ робитаи байниҳамии калонро байни худ доранд.

2. Дар наврасписарони оилаҳои нопурра равшанзоҳиршавии зуҳуроти эмотсионалии онҳо мушоҳида мешавад. Эҳтимол аст, ин соҳаи эмотсионалии равшанзоҳиршавии онҳо бо дезадаптсия ва ҳолати фрустратсионӣ алоқамандӣ дошта бошад. Ҳамзамон, метавон ишора намуд, ки бошиддати ҳаёти эмотсионалӣ, осебпазирии он дар наврасписарони оилаҳои нопурра боиси пайдош ва ё шаклгирии рушди мушкилоти вобаста ба фаъолияти соҳаи эмотсионалӣ гардад.

3. Дар наврасписарони гурӯҳи назоратӣ матритсаи коррелятсионӣ бештар фучур аст ва дар он ду аломат – мушкилот ва тарс аз муносибат бо омӯзгор ва агрессияи ҷисмонӣ ҳукмфармоӣ мекунанд. Дигар аломатҳои соҳаи эмотсионалӣ робитаи суст доранд, ки далолаткунандаи равшанзоҳиршавии хусусиятҳо дар соҳаи эмотсионалӣ мебошад. Дар ин нуқта мо тафовути муҳимро миёнаи наврасписарони гурӯҳи назоратӣ ва асосиро мушоҳида намудем.

Ҳамин тариқ, таҳлили коррелятсионӣ нишон дод, ки миёни наврасписарони оилаҳои нопурра ва пурра як қатор тафовутҳо вучуд доранд ва онҳо чунинанд:

- дар наврасписарони оилаи нопурра соҳаи эмотсионалӣ равшанифодаёфта мебошад;
- тавсифдиҳандаҳои эмотсионалӣ як системаеро ташкил медиҳанд, ки барои шаклгирии ҳаяҷонноки баланд, ноустувории соҳаи эмотсионалӣ замина мегузорад;
- дар асоси ноустувории эмотсионалиашон онҳо бештар канорагир, ноумед (ҳолати фрустратсионӣ) ва изтиробнок мебошанд.

Дар масъалаҳои болозикр наврасписарони оилаҳои пурра ҳолатҳои эмотсионалӣ равшан зоҳир намегарданд: мушкилот ва тарс дар муносибат бо омӯзгорон ва агрессияи ҷисмонӣ.

Маълумоти таносуби байни нишондиҳандаҳои гурӯҳи 3-юм дар ҷадвали №15 нишон дода шудааст.

Ҷадвали №15. Арзишҳои назарраси пайвандҳои коррелятсионӣ
(наврастдустарони гурӯҳи асосӣ)

№	Ҳолатҳои эмотсионалӣ	Нишондиҳандаҳо	Бузургии пайвандҳои коррелятсионӣ	Дараҷаи аҳамиятнокӣ
1.	агрессияи ҷисмонӣ;	11,3	-0,611	<0,01
2.	агрессияи бавосита;	11,4	0,842	<0,01
3.	мутаассиршавандагӣ;	11,9	0,374	<0,01
4.	негативизм;	12,1	-0,440	<0,01
5.	ранҷуршавандагӣ;	14,3	-0,432	<0,01
6.	шубҳанокӣ;	14,4	0,616	<0,01
7.	агрессияи шифохӣ;	14,9	0,360	<0,01
8.	ҳисси гунаҳкорӣ;	14,11	0,520	<0,01
9.	шохиси хусуматомезӣ;	17,15	0,412	<0,01
10.	шохиси агрессивнокӣ;	18,15	0,614	<0,01
11.	вокунишҳои монеагӣ-ҳукмфармоӣ (O-D);	19,15	0,477	<0,01
12.	типи вокуниши Вай-ҳимоявӣ (E-D);	19,17	0,599	<0,01
13.	типи вокуниши талабӣ-устуворӣ (N-P);	19,18	0,519	<0,01
14.	экстрапунитивнокӣ (E);	22,19	0,395	<0,01
15.	интрапунитивнокӣ (I);	24,19	0,489	<0,01
16.	импунитивнокӣ (M);	23,22	0,481	<0,01
17.	нишондиҳандаи CGR;	35,32	0,415	<0,01
18.	изтиробии умумӣ дар мактаб;	26,32	0,769	<0,01
19.	азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ;	26,35	0,462	<0,01
20.	фрустатсия дар комёбрасӣ;	33,19	0,388	<0,01
21.	тарс аз худзоҳирнамӣ;	30,37	0,393	<0,01
22.	тарс аз вазъияти санҷиши донишҳо;	40,19	0,364	<0,01
23.	тарс аз он, ки бо интизориҳои атрофиён мувофиқ наомадан;	36,10	0,362	<0,01
24.	муқобилияти физиологии паст ба стресс;	29,27	0,510	<0,01
25.	мушкилот ва тарсҳо дар муносибат бо омӯзгорон;	26,34	0,384	<0,01
26.	фрустатсия (ноумедӣ);	11,5	-0,350	<0,05
27.	умед доштан;	14,10	0,382	<0,05
28.	шавқу ҳаваси мусбат аз ҷониби модар;	24,10	0,330	<0,05
29.	роҳнамӣ аз ҷониби модар;	23,14	0,350	<0,05
30.	хусумат аз ҷониби модар;	23,4	0,350	<0,05

Идомаи ҷадвали 15.				
31.	автономнокӣ (мустақилӣ) дар рафтори модар;	23,13	-0,380	<0,05
32.	нопайдарпайӣ дар рафтори модар;	26,37	-0,338	<0,05
33.	давраи муваққатии ҷудошавӣ;	33,22	0,382	<0,05
34.	шумораи кӯдакон дар оилаи ҷудошуда;	31,13	0,330	<0,05
35.	устувории эмотсионалӣ.	30,22	-0,350	<0,05

Таносуби бадастомадаро дида мебароем (наврасдухтарони гурӯҳи асосӣ) ($p < 0,01$).

Дар рафти таҳлил нақшаи коррелятсионӣ аз рӯи робитаҳои байниҳамӣ чунин аломатҳо бартарӣ доштанд:

- Ранҷуршавандагӣ – 7 алоқа;
- Агрессияи ҷисмонӣ – 3 алоқа.

Чуноне ишора гардида буд, ранҷуршавандагӣ 7 алоқамандиро дар бар мегирад.

Аломатҳои ишорагардида ифодаи онро мекунанд, ки ҳолати психоэмотсионалии наврасдухтарони оилаи нопурра шиддатнок мебошанд.

Аз таҳлилҳо бармеояд, ки майл ба ҳисси гунаҳкорӣ дар наврасдухтарон боиси паст гардидани истодагарӣ, мустақилӣ ($r = -0,350$, $p < 0,05$), устувории эмотсионалӣ, воқеъбинона будан дар муносибат ба ҳаёт ($r = -0,611$, $p < 0,01$) ва боиси баланд гардидани нооромӣ, ноустуворӣ ($r = 0,842$, $p < 0,01$), ранҷуршавандагӣ, вобаста будан, талабот ба кумак ва диққат ($r = 0,374$, $p < 0,01$) мегардонад. Дар робита ба ин, робитаҳои байниҳамии мусбат низ ошкор карда шуданд ва онҳо чунинанд:

- миёни дараҷаи фрустратсионӣ бо дараҷаи нооромӣ ва ноустуворӣ ($r = 0,616$, $p < 0,01$);
- ранҷуршавандагӣ, вобаста будан, талабот ба кумак ва диққат ($r = 0,360$, $p < 0,01$), майл ба ҳисси гунаҳкорӣ ($r = 0,520$, $p < 0,01$) ва алоқамандии байниҳамии манфӣ бо ноустувории эмотсионалӣ ($r = -0,432$, $p < 0,01$).

Маълумоти овардашуда нишон медиҳад, ки миёни ҷузъиётҳои гуногуни агрессия муносибат ошкор карда шуд ва онҳо чунинанд: муносибат (алоқа) байни мутаассиршавандагӣ, негативизм ва агрессияи ҷисмонӣ (мутаносибан $r=0,412$ ва $r=0,614$; $p<0,01$). Дар баробари ин, ҳисси ранҷуршавандагӣ дар навбати худ боиси баланд гардидани агрессияи ҷисмонӣ, ($r=0,477$, $p<0,01$), мутаассиршавандагӣ ($r=0,599$; $p<0,01$) ва негативизм ($r=0,519$; $p<0,01$) мегардад.

Дараҷаи баланди агрессия ва ҳисси гунаҳкорӣ дар наврасдухтарон бо ҳисси ранҷуршавандагӣ алоқаи мутақобила доранд мутаносибан ($r=0,489$ ва $r=0,395$, $p<0,01$).

Алоқаи мутақобила миёни ҷузъиётҳои ҳолати эмотсионалӣ дар вазъиятҳои мактабӣ низ ошкор гардид. Тарс аз худзоҳирнамоӣ ва тарс аз санҷиши донишҳо дараҷаи умумии изтиробро дар мактаб баланд мебардоранд (мутаносибан $r=0,415$ и $r=0,769$, $p<0,01$). Тарс аз санҷиши дониш боиси баланд гардидани тарс аз худзоҳирнамоӣ мегардад ($r=0,462$, $p<0,01$).

Дарки хусусиятҳои муносибатҳои оилавӣ аз ҷониби наврасдухтарон ва таъсири муайяни он ба ҳолатҳои эмотсионалини онҳо ошкор гардид. Ҳамин тариқ, роҳнамоии модар ба наврасдухтар боиси баланд гардидани ҳисси ранҷуршавандагӣ ($r=0,388$, $p<0,01$) ва ҳисси гунаҳкорӣ ($r=0,382$, $p<0,05$) мегардад.

Ҳамзамон, алоқаи мутақобилаи зич миёни аксуламали ҳимоявии ВАӢ ҳангоми бархӯрд бо вазъиятҳои фрустратсионӣ ва зоҳиршавии хусумат дар рафти тарбияи наврасдухтарон аз ҷониби модарони танҳо ошкор гардид ($r=0,384$, $p<0,01$).

Дараҷаи баланди ҳисси ноумедӣ дар муносибат ба ояндаи худ дар наврасдухтарон бо ҳисси ранҷуршавандагӣ ($r=0,364$, $p<0,01$) ва давмонок будани давраи ҷудошавии волидайн ($r=0,393$, $p<0,01$) алоқаи мутақобила мушоҳида гардид. Эҳтимол аст, ин дар бораи таъсири бардавоми манфии ҷудошавии волидайн ба тасаввуроти наврасдухтарон дар бораи ояндаи худ далолат мекунад.

Ҳамзамон, алоқаи мутақобила миёни ҷузъиётҳои мухталифи эътиноии наврасдухтарон ба вазъиятҳои фрустратсионӣ ошкор гардид. Майл ба интрапунитивнокӣ ҳангоми эътино ба вазъиятҳои стрессӣ боиси пайдошавии майл ба худгунаҳкорнамоӣ, азсаргузарониҳои таассуротҳои амиқи ботинӣ мегардад ва ин дар навбати худ ба самтнигарониши ҳалли оқилонаи мушкилоти бавучудодада мусоидат менамояд ($r=0,510$, $p<0,01$).

Таҳлили алоқаҳои алоҳидаи коррелятсионӣ дар наврасдухтарони оилаҳои нопурраро ($p<0,05$) дида мебароем.

Маълумоти робитаҳои коррелятсионӣ онро нишон медиҳад, ки дараҷаи баланди хусумат бо худназоратнамоии наврасдухтарон таносуби манфӣ ($r=-0,380$, $p<0,05$) ва бо ҳолати фрустратсионӣ ($r=0,350$, $p<0,05$), нооромӣ ва ноустуворӣ ($r=0,350$, $p<0,05$) таносуби мусбатро дорад. Баланд будани агресивнокӣ боиси баланд гардидани канорагирӣ мегардад ($r=0,330$, $p<0,05$).

Дар таносуби зичи манфӣ тарс аз вазъияти санҷиши дониш ва давомнок тарбия ёфтани дар оилаи нопурра қарор дорад ($r=-0,338$, $p<0,05$). Ҳамзамон, устувории эмотсионалӣ ва худназоратнамоӣ бо давомнок будани давраи ҷудошавии волидайн таносуби мусбатро нишон доданд (мутаносибан $r=0,384$ ва $r=0,356$, $p<0,05$).

Ҳисси умед доштан дар муносибат ба ояндаи худ дар наврасдухтарон ба худназораткунӣ мусоидат менамояд ($r=0,330$; $p<0,05$). Дараҷаи баланди ноумедӣ дар муносибат бо ояндаи худ ҳисси гунаҳкорӣ ($r=-0,350$, $p<0,05$) ва воқунишҳои талаботӣ-устуворӣ ба вазъиятҳои стрессиро ($r=-0,385$, $p<0,05$) коҳиш медиҳад.

Тобиши манфии интизориҳо дар бораи ояндаи наздик ва дур тамоюли наврасдухтаронро ба дарёфти роҳи ҳалли оқилонаи ҳолатҳои фрустратсионӣ ба таври назаррас коҳиш медиҳад, аммо дар масъалаи мубориза бо ҳисси гунаҳкорӣ кумакрасон мебошад.

Ҳамин тариқ, таҳлили таносуби ҷузъҳои гуногуни ҳолатҳои эмотсионалӣ ва низоми муносибатҳо дар оилаи наврасдухтарони

оилаҳои ҷудошуда нишон дод, ки устувории эмотсионалӣ ва хушдорӣ ба муддати дароз дар оилаи ҷудошуда робитаи мусбат дорад. Дар асоси маълумоти гирифташуда тахмин кардан мумкин аст, ки наврасдухтарон пас аз ҷудошавии волидайн барои ноил шудан ба ҳолати нисбатан устувори психоэмотсионӣ ба онҳо муддати хеле тулонӣ лозиманд. Гузашта аз ин, хусусиятҳои тарбияи модари танҳо ба рушди шахсият ва рушди эмотсионалии наврасдухтарон таъсири ҷиддӣ мерасонад. Масалан, рафтори роҳнамоии модар ба ташаккули ҳисси гунаҳкорӣ ва ранҷуршавандагии наврасдухтарон мусоидат мекунад. Таҳлили коррелятсионӣ инчунин нишон дод, ки дараҷаи таносуби ҷузъиётҳои ҳолатҳои эмотсионалӣ ба қадри кофӣ баланд мебошанд.

Маълумот дар бораи арзишҳои робитаҳои таносуби байни нишондиҳандаҳои гурӯҳи 4-ум дар ҷадвали №16 оварда шудааст.

Таносуби бадастомадаро дида мебароем (наврасдухтарони оилаҳои пурра) ($p < 0,01$). Дар натиҷаи таҳлили коррелятсионӣ дар гурӯҳи наврасдухтарони оилаҳои пурра байни ҷузъҳои гуногуни ҳолати эмотсионалӣ робитаҳои зерин муқаррар карда шуданд. Дар маҷмӯъ, дараҷаи баланди агрессивнокӣ ба зухури намуди агрессияи бавосита мусоидат мекунад ($r = 0,669$, $p < 0,01$). Дараҷаи баланди хусумат бо шубҳанокӣ (20) ($r = 0,919$, $p < 0,01$) ва ҳисси ранҷуршавандагӣ ($r = 0,777$, $p < 0,01$), инчунин ҳисси гунаҳкорӣ (22) ($r = 0,402$, $p < 0,05$) алоқаманд аст.

Ҳамин тариқ, метавон тахмин кард, ки наврасдухтароне, ки бо ҳарду волидайн зиндагӣ мекунанд, ба зухуроти намудҳои фаъоли агрессия майл надоранд. Мушкилот ва тарсу ҳарос дар муносибат бо омӯзгорон дараҷаи фрустратсиониро аз зарурати ноил шудан ба муваффақият (34) ($r = 0,736$, $p < 0,01$) ва тарс аз вазъи санҷиши дониш ($r = 0,546$, $p < 0,01$) зиёд мекунад.

Дар гурӯҳи наврасдухтарон таносуб байни хусусиятҳои вокуниш ба ҳолатҳои стрессӣ ва хусусиятҳои тарбия дар оилаи мукамал муайян карда шуд. Экстрапунитивнокӣ (Е) дар вокуниш ба ҳолатҳои

фрустратсионӣ бо зухуроти роҳнамоӣ дар рафтори модар нисбат ба наврасдухтараш алоқаманд аст ($r=0,517$, $p<0,01$). Яъне наврасдухтарон дар ҳолатҳои фрустратсионӣ ба ошкоро зохир кардани воқунишҳои эмотсионалии гуногун майл доранд.

Дараҷаи баланди интиқомпазирӣ (интрапунитивнокӣ) дар наврасдухтарон бо навъи воқунишҳои доимӣ ба стресс ($r=0,653$, $p<0,01$) таносуби мусбат дорад. Бо ибораи дигар, тамоюли худайбдоркунӣ, азсаргузаронии таассуротҳои амиқи ботинӣ тамоюли наврасонро ба дарёфти роҳҳои ҳалли оқилонаи мушкилот афзоиш медиҳад. Импунитивнокӣ бо навъи монеа-бартаридоштаи воқунишҳо ба ҳолатҳои стресс ($r=0,564$, $p<0,01$) ва мустақилият дар рафтори модар нисбат ба духтари наврасаш ($r=0,425$, $p<0,05$) алоқаманд аст. Бо ибораи дигар, зухуроти як дараҷаи бепарвоӣ ва бетаваҷҷуҳӣ дар наврасдухтарон боиси пайдошавии рафтори ригиднокии онҳо дар ҳолатҳои стрессӣ ва набудани назорат аз ҷониби модарон алоқамандӣ дорад. Рафтори стандартикунонидашуда (GCR) дар ҳолатҳои стрессии наврасдухтарон тарси қонеъ накардани интизориҳои дигаронро коҳиш медиҳад ($r=-0,505$, $p<0,01$).

Робитаи байниҳамӣ байни хусусиятҳои тарбия дар оилаи пурра ва ҳолати эмотсионалии наврасдухтарон дар ҳолатҳои мактабӣ пайдо шуданд. Ҳамин тариқ, зухуроти номувофиқ дар рафтори модар нисбат ба наврасдухтар тарси духтаронро аз вазъи санҷиши дониш ($r=0,398$, $p<0,05$), инчунин сатҳи мушкилот ва тарс дар муносибат бо омӯзгорон ($r=0,467$, $p<0,05$) зиёд мекунад.

Таҳлили таносуби алоҳидаи азсаргузарониҳои эмотсионалиро (дар дараҷаи $p<0,05$) дида мебароем.

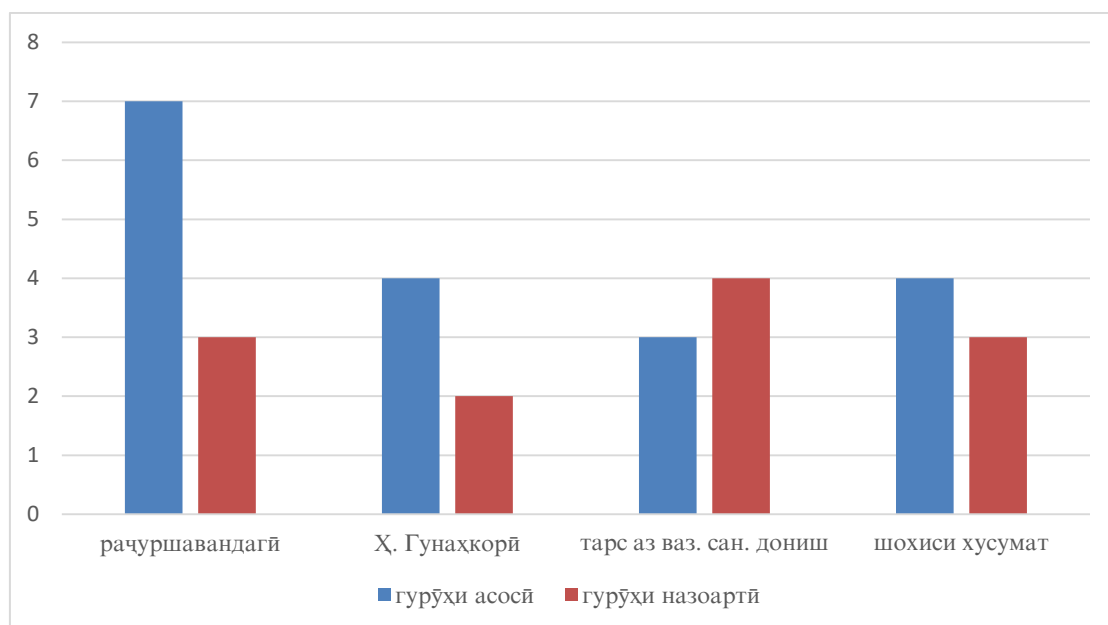
Мутаассиршавандагӣ бо агрессияи ҷисмонӣ мусбӣ алоқаманд аст ($r=0,447$, $p<0,05$). Дар баробари ин, ҳисси ранҷуршавандагӣ ба афзоиши мутассиршавандагӣ ($r=0,469$, $p<0,05$) мусоидат мекунад. Ҳисси

гунаҳкорӣ бо дараҷаи агрессияи ҷисмонӣ таносуби мусбӣ доранд ($r=0,523$, $p<0,05$).

Тарс аз вазъияти санҷиши дониш дар вазъиятҳои мактабӣ дар наврасдухтарон ба зоҳиршавии дараҷаи изтиробнокии умумӣ дар мактаб ($r=-0,484$, $p<0,05$) мусоидат мекунад. Ҳисси ноумедӣ дар муносибат ба ояндаи худ бо хушҳолӣ ва эътимоднокии наврасдухтарон мутаносиби манфӣ дорад ($r=-0,449$, $p<0,05$).

Ҳамин тариқ, таҳлили коррелятсионӣ нишон дод, ки наврасдухтарони оилаи пурра дорои як қатор хусусиятҳои зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалиро доранд. Наврасдухтарон ҳангоми зоҳир намудани агрессия бештар ба намоиши агрессияи бавосита майл доранд. Тарс аз вазъияти санҷиши дониш дар вазъиятҳои мактабӣ ба баланд шудани изтироби умумӣ дар мактаб мусоидат мекунад.

Таҳлили натиҷаҳои болозикрро дар диаграммаи №1 овардаем⁷.

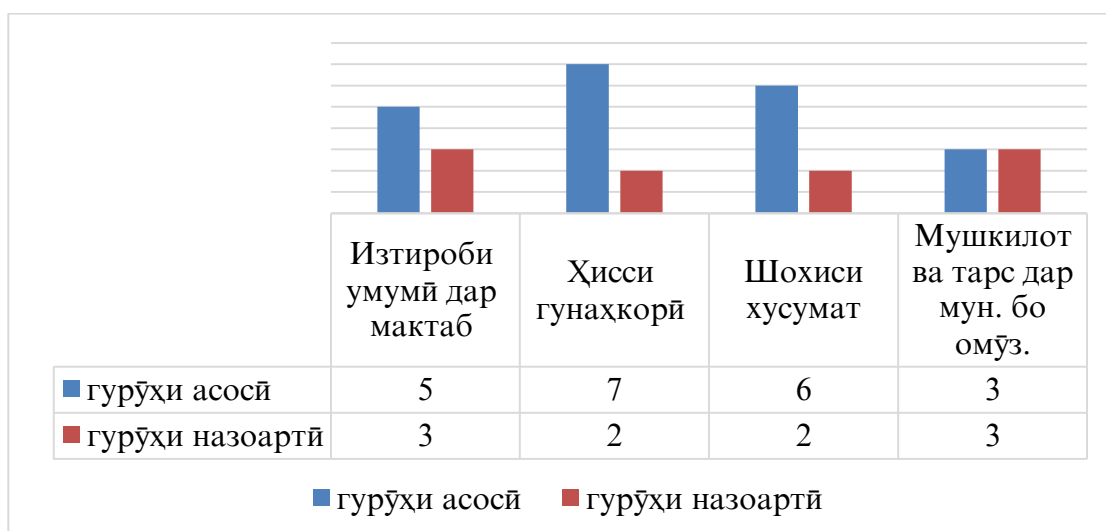
Диаграммаи №1. Таносуби коррелятсионии аломатҳо дар наврасдухтарон

Маълумотҳои дар диаграммаи №1 овардашуда таффовутҳои аҳаммиятноки гурӯҳи наврасдухтарони гурӯҳи асосию назоратиро ифода мекунад, ки онҳо чунинанд:

⁷ Аломати «-» маънои онро дорад, ки коррелятсияи аҳаммиятнок дар гурӯҳи наврасписарон ошкор нагардид.

1. Матритсаи коррелятсионии наврасдухтарони гурӯҳи асосӣ нисбат ба наврасдухтарони оилаҳои пурра шиддатноктар мебошанд. Дар навбати худ бо якчанд аломатҳо бо ҳам робитаи байниҳамӣ доранд, ки онҳоро метавон ҳамчун комплекси «фрустратсионӣ-ҳисси гунаҳкорӣ» шарҳ дод.
2. Матритсаи коррелятсионии гурӯҳи наврасдухтарони назоратӣ бошад, аз 24 робитаҳои коррелятсионӣ 10 робитаҳои зичро фаро гирифта, дар маҷмӯъ 4 нишондиҳандаро фаро мегиранд ва онҳоро метавон ҳамчун «назорати рафтор» номид.
3. Таҳлили тафриқавии матритсаҳои коррелятсионии ду гурӯҳи наврасдухтарон дар бораи зоҳиршавии бошиддати эмотсионалӣ далолат мекунанд.

Ҳамин тариқ, таҳлили коррелятсионӣ онро нишон дод, ки миёни наврасдухтарон аз оилаҳои нопурра ва пурра як қатор тафовутҳо вучуд доранд. Дар наврасдухтарони оилаҳои нопурра ҳолати фрустратсионӣ, майл ба ҳисси гунаҳкорӣ, хусумат ва ҳисси ранҷуршавндагӣ ҳукмфармо аст. Ин гуна тамоюл боиси агрессивнокӣ ва саршори эмотсияҳои манфӣ мегардад. Наврасдухтарони оилаҳои пурра ба вазъиятҳои номусоид майл ба эътиноӣ мувофиқро доранд.

Диаграммаи №2. Таносуби коррелятсионии аломатҳо дар наврасписарон

Дар наврасписарон ин бо азсаргузарониҳои саршори эмотсияҳои манфӣ алоқамандӣ дорад (ҳолати фрустратсионӣ, ҳисси гунаҳкорӣ,

изтиробии умумӣ дар мактаб, тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои дигарон ва ғ.). Дар наврасдухтарон бошад, бо ҳаяҷоннокӣ ва ҳолати фрустатсионӣ вобастагӣ дорад. Дар ин росто, чуноне аз ҷадвали бармеояд, зоҳиршавии эмотсияҳои манфӣ дар оилаҳои нопурра нисбат ба оилаҳои пурра равшан ифода ёфтаанд.

3.3. Таъсири талоқ ба рушди соҳаи эмотсионалии наврасон

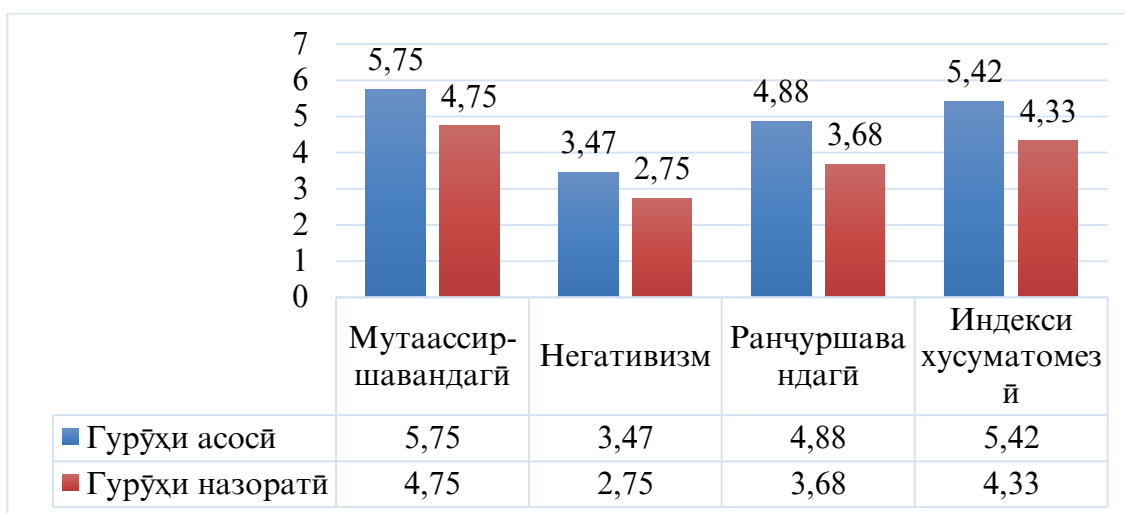
Дар натиҷаи омӯختани ҳолатҳои эмотсионалии наврасон, хусусан типҳои асосии агрессия дар наврасон тариқи истифодаи саволномаи Басс-Дарки муяссар гардид. Ҳамзамон тафовути гендерӣ, яъне тафовут миёни наврасписарон ва наврасдухтарон низ таҳлили муқоисавӣ гузаронида шуд. Маълумоти пурраи таҳлили муқоисавии дараҷаи агрессия дар ҷадвали №16 нишон дода шудааст.

Ҷадвали №16. Зоҳиршавии агрессия дар наврасписарон⁸

Нишондиҳандаҳо	Гурӯҳҳо		Дараҷаи аҳаммиятнокӣ
	Асосӣ	Назоратӣ	
Агрессияи ҷисмонӣ	6,84-31,72	6,43-32,00	
Агрессияи бавосита	5,00-31,69	4,29-1,5	
Мутаасиршавандагӣ	5,75-1,71	4,75-32,01	<0,05
Негативизм	3,47-31,04	2,75-31,37	<0,05
Ранҷуршавандагӣ	4,88-31,86	3,68-32,03	<0,01
Шубҳанокӣ	4,69-2,25	5,04-32,09	
Агрессияи шифоҳӣ	8,18-31,78	7,43-32,97	-
Ҳисси гунаҳкорӣ	5,22-2,20	5,25-32,22	-
Шохиси агрессивнокӣ	4,67-0,69	4,14-31,24	-
Шохиси хусуматомезӣ	5,42-31,52	4,33-31,94	<0,01

Фарқияти назаррас дар арзишҳои миёна дар гурӯҳи наврасписарон дар ҷадвали №16 оварда шудааст.

⁸ Эзоҳ. Аломати «-» маънои онро дорад, ки ҳангоми муқоисаи арзишҳои миёна фарқияти аз ҷиҳати омӯрӣ муҳим муайян нагардид.

Диаграммаи №3. Зоҳиршавии агрессия дар наврасписарон

Муқоисаи дараҷаи зоҳиршавӣ ва самти агрессия дар наврасписарон дар ду гурӯҳ (диаграммаи №3) нишон дод, ки дараҷаи умумии агрессия дар наврасписарони аз оилаҳои ҷудошуда каме баландтар мебошад. Ин бештар дар шкалаҳои мутаассиршавандагӣ ($p+0,05$), негативизм ($p<0,05$) ва ҳисси гунаҳкорӣ ($p<0,01$) зоҳир мегардад. Тафовутҳои аз ҷиҳати омӯри муҳим дар ҷадвали шохиси хусуматомезӣ ($p<0,01$) пайдо шуданд.

Ҳамин тариқ, метавон ишора намуд, ки наврасписарони оилаҳои ҷудошуда дар рафтори худ ба зухуроти агрессияи ошкоро ва ғайриошкоро маъруфанд. Ҳамзамон, ишораҳои мазкурро арзёбии коршиносон-омӯзгорон ва мушоҳидаи дарозмуддати рафтор ва воқеаҳои эмотсионалии онҳо ҳангоми кори гурӯҳӣ ва муошират бо ҳамсолон ва муаллимон тасдиқ мекунанд.

Маълумоти таҳлили муқоисавии дараҷаи агрессия дар наврасдухтарон низ мавриди таҳлили тафриқавӣ қарор гирифт ва он дар ҷадвали №17 оварда шудааст.

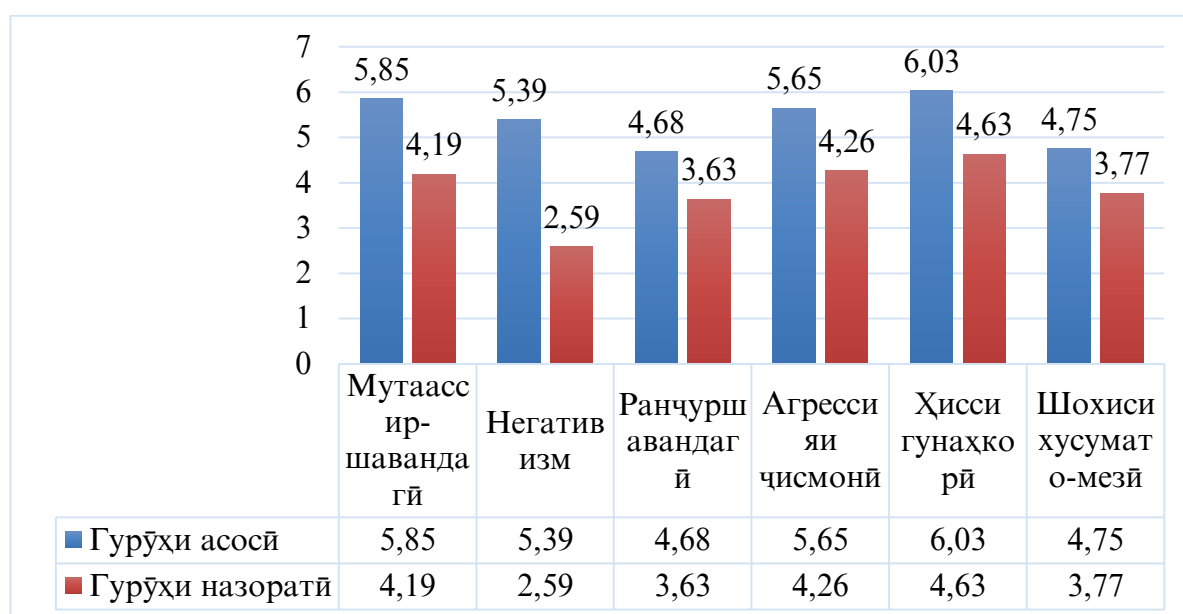
Ҷадвали №17. Зоҳиршавии агрессия дар наврасдухтарон⁹

Нишондиҳандаҳо	Гурӯҳҳо		Дараҷаи аҳамиятнокӣ
	Асосӣ	Назоратӣ	

⁹ Эзоҳ. Аломати «-» маънои онро дорад, ки ҳангоми муқоисаи арзишҳои миёна фарқи аз ҷиҳати омӯри муҳим муайян нагардид.

Идомаи ҷадвали 17.			
Агрессияи ҷисмонӣ	6,84-31,72	6,43-32,00	
Агрессияи бавосита	5,00-31,69	4,29-1,65	
Мутаассиршавандагӣ	5,75-1,71	4,75-32,01	<0,05
Негативизм	3,47-31,04	2,75-31,37	<0,05
Ранчуршавандагӣ	4,88-31,86	3,68-32,03	<0,01
Шубҳанокӣ	4,69-2,25	5,04-32,09	
Агрессияи шифохӣ	8,18-31,78	7,43-32,97	-
Ҳисси гунаҳкорӣ	5,22-2,20	5,25-32,22	-
Шохиси агрессивнокӣ	4,67-0,69	4,14-31,24	-
Шохиси хусуматомезӣ	5,42-31,52	4,33-31,94	<0,01

Тафовути назарраси арзишҳои миёнаи дараҷаи зухуроти агрессия дар наврасдухтаронро метавон дар диаграммаи №4 мушоҳида намуд.

Диаграммаи №4. Зоҳиршавии агрессия дар наврасдухтарон

Дар гурӯҳи наврасдухтарони оилаҳои ҷудошуда маълум гардид, ки дар онҳо дараҷаи агрессияи ҷисмонӣ ($p < 0,05$), мутаассиршавандагӣ ($p < 0,01$) ва хусумат ($p < 0,05$) ба таври назаррас баланд мебошад. Ҳамзамон, негативизм ($p < 0,01$), ранчуршавандагӣ ($p < 0,01$) ва ҳисси гунаҳкорӣ ($p < 0,01$) нисбат ба наврасдухтарони оилаҳои пурра баландтар зоҳир мегардад.

Бояд гуфт, ки дараҷаи ҳисси гунаҳкорӣ нисбат ба ҳама намудҳои агрессия, ки тавассути методикаи дар боло ишорашуда ташхис шудаанд, нисбатан нишондиҳандаи баландро нишон дод. Ин бо он эмотсияҳое, ки наврас дар рафти ҷудошавӣ аз сар мегузаронад, алоқамандӣ дорад. Ин метавонад бо муҳити атроф низ алоқамандӣ дошта бошад, ки тамоюли наврасдухтаронро ба зухуроти агрессияи ҳосилчунини онҳо набуда, яъне

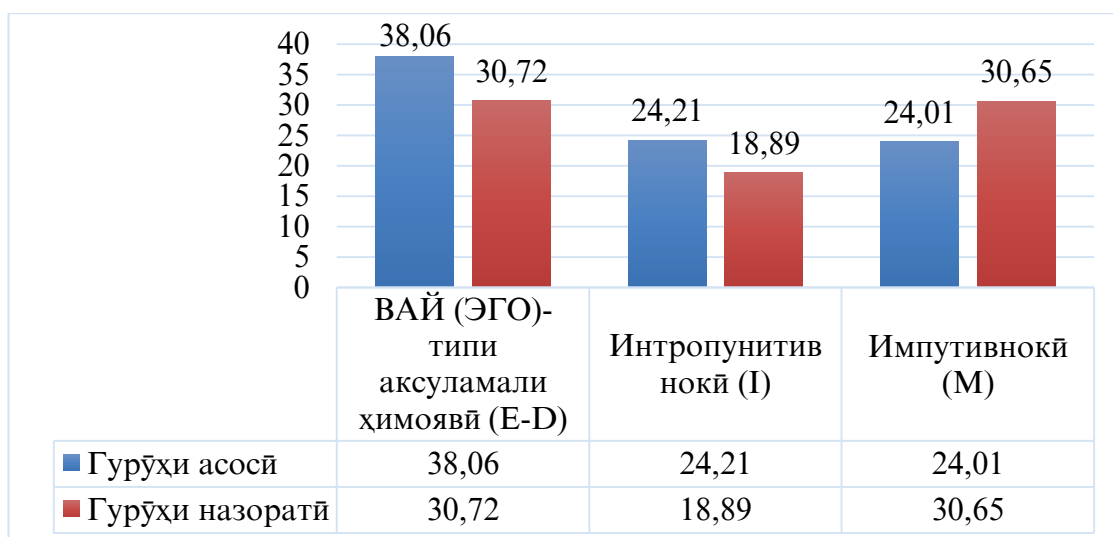
агрессияи ҷисмонӣ тақон диҳад. Яъне дар наврасдухтарони оилаҳои ҷудошуда майл ба ғайриқонуна зоҳир намудани эмотсияҳои манфӣ бо эҳтимолияти агрессияи ҷисмонӣ мушоҳида мешавад.

Таҳлили натиҷаҳои тести расмҳои фрустратсионии С. Розензвейг. Натиҷаҳои таҳлили муқоисавии хусусиятҳои рафтор ва воқунишҳои (воқунишҳо) эмотсионалиии наврасон дар ҳолатҳои фрустратсионӣ (ноумедӣ) бо истифода аз тести расмҳои фрустратсионии С. Розензвейг муайян ва ошкор гардиданд ва онҳо дар ҷадвали №18 оварда шудаанд.

Ҷадвали №18. Дарчаи устуворӣ ба стресс дар наврасписарон¹⁰

Нишондиҳандаҳо	Гурӯҳҳо		Дарчаи назаррас
	Асосӣ	Назоратӣ	
Ақсуламалҳои монеагӣ-ҳукмфармоӣ (O-D)	23,81-9,79	26,40-11,49	-
ВАЙ (ЭГО)-типи воқуниши ҳимоявӣ (E-D)	38,06-37,67	30,72-37,70	<0,05
Типи воқунишҳои зарурӣ (N-P)	42;52-9,36	39,20-11;78	
Экстропунитивнокӣ (E)	51,75-318,98	50,44-13,71	-
Интропунитивнокӣ (I),	24,21-38,76	18,89-9,93	<0,05
Импуитивнокӣ (M)	24,01-312,67	30,65-39,58	<0,05
Нишондиҳандаи CGR	30;92-13,36	32;31-13;74	-

Фарқиатҳои назаррас дар арзишҳои миёна дар гурӯҳи наврасписарон муайян карда шудаанд ва онҳо дар диаграммаи №5 дарҷ гардидаанд.

Диаграммаи №5. Дарчаи устуворӣ ба стресс дар наврасписарон

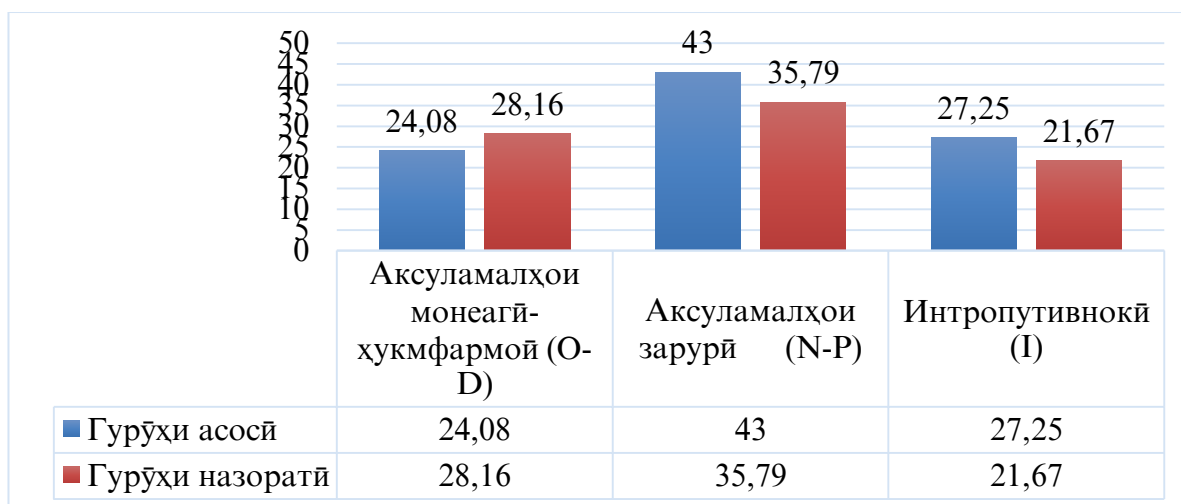
¹⁰ Эзоҳ. Аломати “-” маънои онро дорад, ки ҳангоми муқоисаи арзишҳои миёна фарқиати аз ҷиҳати омӯри муҳим муайян нагардид.

Чуноне ки аз диаграммаи №5 маълумамон мегардад, тафовути назаррас ба даст оварда шудаанд ва ин тафовути назаррасро дар нишондиҳандаҳои миёнаи гурӯҳии зерин метавон мушоҳида намуд:

- ВАЙ (ЭГО)-типи вокуниши ҳимоявӣ (E-D) ($p+0,05$);
- Интропунитивнокӣ (I) ($p<0,05$);
- Импувитивнокӣ (M) ($p<0,05$).

Наврасписарони аз оилаҳои ҷудошуда ҳангоми муҳокимаи ҳолатҳои душвори таҳаюлотӣ дараҷаи пасти устуворӣ ба стрессро нишон доданд. Дар асоси ин метавон ишора намуд, ки ин гурӯҳи наврасписарон хеле ҳассос, ранҷуршаванда ва таъсирпазиранд (E-D). Аҳаммиятнокии паст аз рӯи нишондиҳандаҳои “Интропунитивнокӣ (I)” аз он шаҳодат медиҳанд, ки онҳо ба ҳудайбдоркунӣ, азсаргузарониҳои дарозмуддати ботинии таассуротҳои нокомӣ ва душвориҳо (воқеъ ё ҳаёли) майлдоранд. Дар баробари ин, онҳо эҳтимол кӯшиш мекунанд, ки пайдоиши ҳолатҳои стрессро пешгирӣ кунанд (M).

Ҳамзамон, дар асоси маълумоте, ки дар рафти таҳқиқот ба даст оварда шудааст, метавон гуфт, ки чунин хусусиятҳои рафтор дар ҳолатҳои фрустратсионӣ (ноумедӣ) метавонад мутобиқшавии иҷтимоии наврасписарони оилаҳои ҷудошударо мушкилтар гардонанд. Натиҷаҳои таҳлили муқоисавии арзишҳои миёнаи гурӯҳӣ дар наврасдухтарон дар диаграммаи №6 оварда шудааст.

Диаграммаи №6. Дараҷаи устуворӣ ба стресс дар наврасдухтарон

Ҳангоми таҳлили натиҷаҳои тести мазкур дар гурӯҳи наврасдухтарон тавофутҳои назаррас дар нишондиҳандаҳои зерин ошкор гардиданд:

- “типи вокунишҳои зарурӣ (N-P)” ($p < 0,01$);
- интропунитивнокӣ (I) ($p < 0,05$);
- вокунишҳои монеагӣ-ҳукмфармой (O-D) ($p < 0,05$).

Дар асоси маълумоти бадастомада метавон тахмин кард, ки наврасдухтарони оилаҳои ҷудошуда одатан мушкилоти бавучуд омадаро ҳамчун як чизи додашуда қабул мекунанд, ки пешгирӣ кардан мумкин нест, вале бояд бартараф карда шавад (O-D).

Аммо, дар робита ба ин, онҳо эҳтимолан ба дарёфти роҳи ҳалли оқилонаи мушкилоти пайдошаванда (N-P) нигаронида шудаанд, гарчанде онҳо дар муқоиса бо наврасдухтарони оилаҳои пурра ҷиҳати ҷалби кумак аз одамони гирду атроф (I) кӯшиш намеkunанд. Илова бар ин, зухуроти нишондиҳандаи CGR ба мо имкон медиҳад, ки тамоюли рафтори ғайримуқаррарии наврасдухтарони оилаҳои ҷудошударо дар ҳолатҳои стрессӣ муайян кунем ($c < 0,05$).

Дар маҷмӯъ, дар асоси маълумоти дар рафти тадқиқот бадастомада метавон ишора намуд, ки наврасдухтарони оилаҳои ҷудошуда дар муқоиса бо наврасписарони оилаҳои ҷудошуда ҳангоми дучор шудан бо вазъиятҳои фрустатсионӣ фаъолтар мебошанд.

Таҳлили натиҷаҳои тести изтиробии мактабии Филиппс.

Омӯзиш ва таҳлили ҳолати эмотсионалии наврасон дар муассисаҳои таълимӣ бо истифода аз тести изтиробии мактабии Филиппс омӯзиш ва таҳлил карда шуданд. Натиҷаҳои он дар ҷадвалҳои №19 ва №20 оварда шудааст.

Ҷадвали №19. Дарачаи изтироби мактабӣ дар наврасписарон¹¹

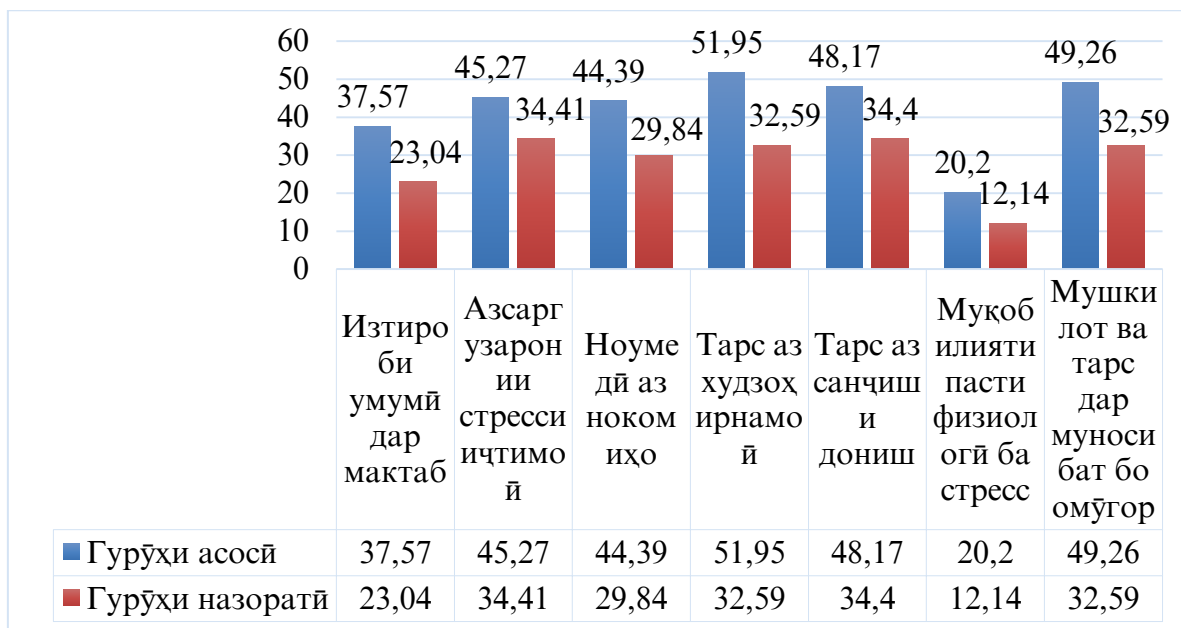
Нишондиҳандаҳо	Гурӯҳҳо		Дарачаи аҳаммиятнокӣ
	Асосӣ	Назоратӣ	
Изтироби умумӣ дар мактаб	37,57-17,37	23,04-313,02	<0,01
Азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ	45,27-32,12	34,41-311,95	<0,05
Ноумедӣ аз маром ба комёбгардӣ	44,39-31,09	29,84-9,92	<0,01
Тарс аз худзохирнамоӣ	51,95-32,41	32,59-21,48	<0,01
Тарс аз санҷиши дониш	48,17-31,45	34,40-321,22	<0,05
Тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён	33,92-32,20	37,14-26,50	
Муқовимати пасти физиологӣ ба стресс	20,20-31,78	12,14-316,63	<0,05
Мушкилот ва тарс дар муносибат бо омӯзгорон	49,26-14,01	32,59-15,71	<0,01

Ҷадвали №20. Дарачаи изтироби мактабӣ дар наврасдухтарон

Нишондиҳандаҳо	Гурӯҳҳо		Дарачаи аҳаммиятнокӣ
	Асосӣ	Назоратӣ	
Изтироби умумӣ дар мактаб	47,46-317,98	21,54-39,56	<0,01
Азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ	32,98-314,18	30,03-14,77	<0,01
Ноумедӣ аз маром ба комёбгардӣ	32,13-311,69	30,42-15,03	<0,01
Тарс аз худзохирнамоӣ	48,76-321,03	37,15-20,54	<0,01
Тарс аз санҷиши дониш	48,49-322,78	28,39-12,41	<0,01
Тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён	57,10-322,05	28,89-312,19	<0,01
Муқовимати пасти физиологӣ ба стресс	43,87-23,07	17,04-9;15	<0,01
Мушкилот ва тарс дар муносибат бо омӯзгорон	40,93-313,61	37,04-317,15	<0,01

Тафовути назаррасе, ки ҳангоми муқоисаи арзишҳои миёна дар гурӯҳи наврасписарон муайян ва ошкор карда шудаанд, дар диаграммаи №7 ба таври муфассал оварда шудаанд.

¹¹ Эзоҳ. Аломати “-“ маънои онро дорад, ки ҳангоми муқоисаи арзишҳои миёна фарқияти аз ҷиҳати омӯри муҳим муайян нагардид.

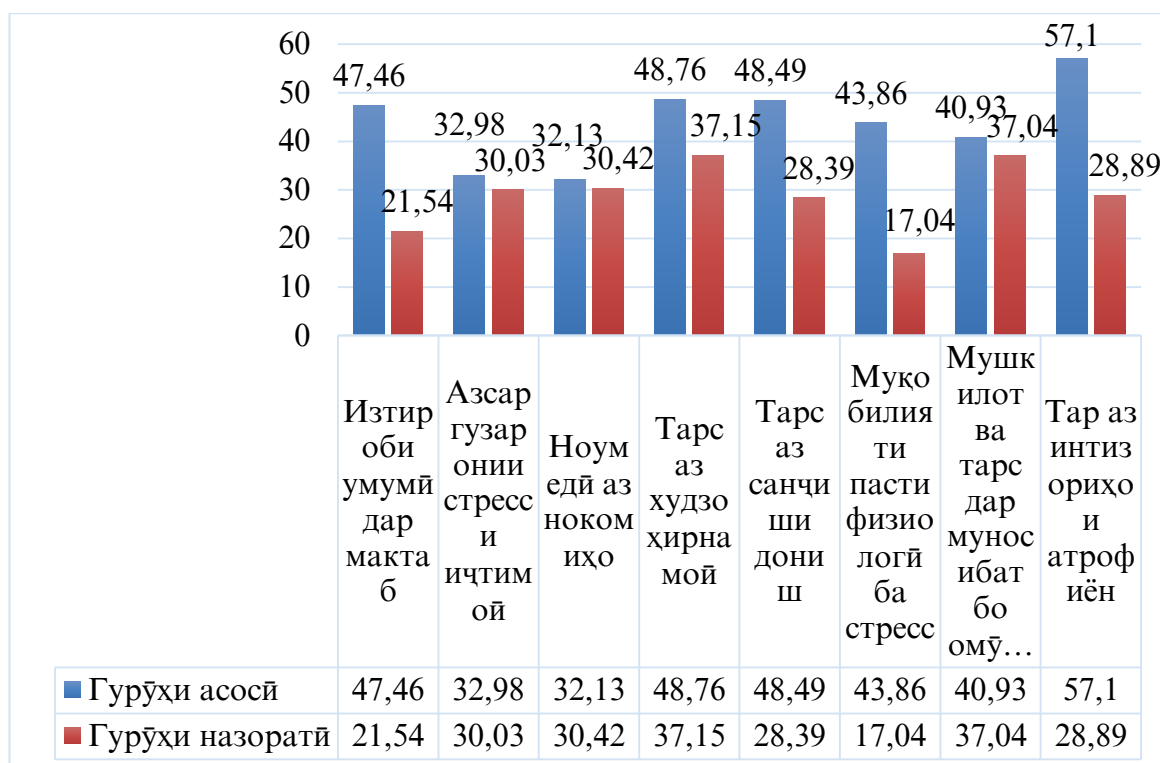

Диаграммаи №7. Дараҷаи изтиробии мактабӣ дар наврасписарон

Наврасписарони оилаҳои ҷудошуда (диаграммаи №7) эҳтимоли зиёд нисбат ба наврасписарони оилаҳои пурра ҳолати умумии эмотсионалии номусоидро, ки бо шаклҳои гуногуни шомилшавии онҳо ба ҳаёти мактабӣ алоқаманданд, аз сар мегузаронанд ($p < 0,01$). Эҳтимол, онҳо дар муносибат бо калонсолон ($p < 0,01$) ва ҳамсолон дар мактаб ($p < 0,05$), инчунин дар ҳолатҳои марбут ба зарурати ошкор кардани худ, нишон додани қобилиятҳои худ ($p < 0,01$) ва ҳангоми санҷиши дониш ($p < 0,05$) майл ба азсаргузарониҳои эмотсияҳои манфиро доранд ($p < 0,05$).

Дар ин асос, метавон тахмин кард, ки онҳо дар амалисозии эҳтиёҷоти худ ҷиҳати қомеъбрасӣ ва ноил шудан ба натиҷаҳои баланд дар фаъолияти таълимӣ ба мушкилот дучор мешаванд ($p < 0,01$). Ҳамин тариқ, эҳтимоли зиёд вуҷуд дорад, ки наврасписарони оилаҳои ҷудошуда дар шароити мактабӣ бинобар сабаби аз худ боварӣ надоштан (аз рӯйи мушоҳида ва фикру мулоҳизаҳои омӯзгорон) эмотсияҳои манфиро аз сар мегузаронанд (изтироб ва тарс) ва ин дар навбати худ метавонад ба мутобиқшавии иҷтимоӣ ва психологӣ таъсири манфӣ расонад.

Ҳамин гуна натиҷаҳо дар гурӯҳи наврасдухтарон аз рӯйи ҳамаи шкалаҳои тести изтиробии мактаби Филлипс тафовути назаррас ошкор гардид. Натиҷаҳои он дар диаграммаи №8 ишора шудаанд.

Диаграммаи №8. Дараҷаи изтироби мактабӣ дар наврасдухтарон

Маълумоти бадастомада (диаграммаи №8) нишон медиҳад, ки наврасдухтарони ин гурӯҳ эҳтимолияти бештари муҳити мактабро дар маҷмӯъ нисбат ба наврасдухтарони оилаҳои пурра на он қадар мусоид мешуморанд ($p < 0,01$).

Эҳтимол меравад, ки наврасдухтарони оилаҳои ҷудошуда дар вазъиятҳои мактабӣ ҳангоми санҷиши дониши онҳо ($p < 0,01$), инчунин дар ҳолатҳое, ки зарурати худзохирнамоӣ, нишон додани қобилиятҳои худ (махсусан дар ҷомеа) доранд, изтиробро аз сар мегузаронанд ($p < 0,01$).

Дар баробари ин, ин гурӯҳи наврасдухтарон ба арзёбии амалҳои худ, баҳодиҳии худро ба амалҳо ва фикрҳои худ ба дигарон равона созанд ва аз баҳоҳои дигарон нигаронӣ мекунанд ($p < 0,01$). Онҳо инчунин эҳтимол дорад, ки аз муҳити иҷтимоии худ интизориҳои баҳодиҳии манфӣ ($p < 0,01$) дошта бошанд. Дар ин асос метавон ишора намуд, ки дараҷаи баланди изтироби мактабӣ дар наврасдухтарони оилаҳои ҷудошуда метавонад ба рушди зухуроти воқуниши харобиовар ба омили нигаронкундаи муҳити мактаб мусоидат намояд.

Таҳлили натиҷаҳои тести Бек. Натиҷаҳои омӯзиши муносибат ба ояндаи онҳо дар байни наврасон миёни оилаҳои пурра ва нопурра бо истифода аз саволномаи Бек гузаронида шуд ва онҳо дар ҷадвалҳои №21 ва №22 оварда шудаанд.

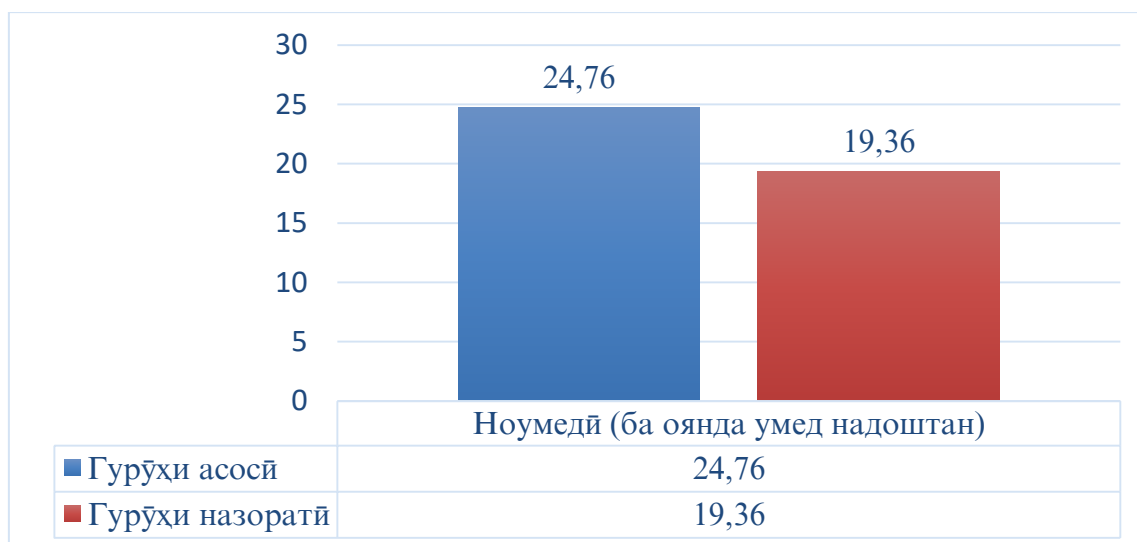
Ҷадвали №21. Муносибат ба оянда дар наврасписарон

Нишондиҳандаҳо	Гурӯҳҳо		Дараҷаи аҳаммиятнокӣ
	Асосӣ	Назоратӣ	
Умед ба оянда	26,96-4,28	26,79-34,40	-
Ноумедӣ (ба оянда умед надоштан)	24,76-34,94	19,36-3,81	<0,01

Ҷадвали №22. Муносибат ба оянда дар наврасдухтарон

Нишондиҳандаҳо	Гурӯҳҳо		Дараҷаи аҳаммиятнокӣ
	Асосӣ	Назоратӣ	
Умед ба оянда	26,96-4,28	26,79-34,40	-
Ноумедӣ (ба оянда умед надоштан)	24,76-34,94	19,36-3,81	<0,01

Тафовутҳои назаррасе, ки ҳангоми муқоисаи арзишҳои миёна дар гурӯҳҳои наврасписарон ошкор карда шуданд, дар диаграммаи №9 оварда шудаанд.

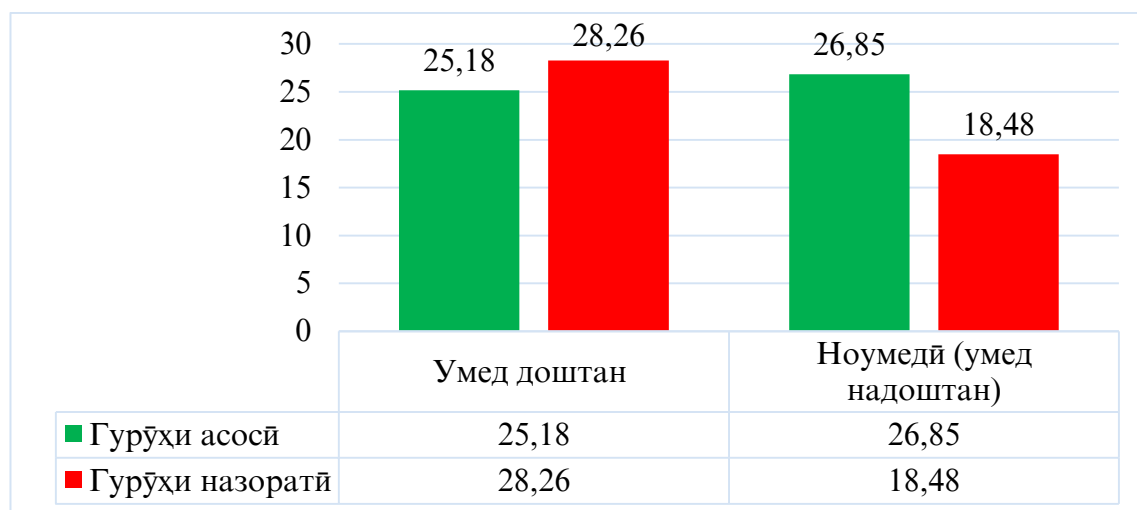

Диаграммаи №9. Муносибати наврасписарон ба оянда

Аз маълумоти дар диаграммаи №9 овардашуда маълум мегардад, ки наврасписарони оилаҳои нопурра нисбат ба наврасписарони оилаҳои

пурра нисбати ояндаи худ тасаввуроти манфиро доранд ($p < 0,01$). Эҳтимол аст, набудани яке аз волидайн ба идроки наврасон ҷиҳати дарки ояндаи худ муносибати пессимистонаро диҳад.

Натиҷаҳои муқоисаи фарқиятҳои бозғайимии арзишҳои миёнаи азсаргузарониҳо нисбати ояндаи худ дар гурӯҳи наврасдухтарон дар диаграммаи №10 ишора шудаанд.

Диаграммаи №10. Муносибати наврасдухтарон ба оянда

Наврасдухтарони оилаҳои нопурра (диаграммаи №10) аз рӯи нишондиҳандаи «Умед доштан» баҳои аз миёна пасттарро ($p < 0,01$) гирифтанд ва аз рӯи нишондиҳандаи «Умед надоштан» бошад, аз миёна баландтарро соҳиб гардиданд ($p < 0,01$). Ҳамин тариқ, духтарони 14-15-сола, ки танҳо аз ҷониби модар тарбия ёфтаанд, назар ба духтарони оилаҳои пурра нисбат ба ояндаи наздик ва дури худ бештар ноумедиро аз сар мегузаронанд. Далели мазкур ташвишовар аст, зеро наврасон дар ин синну сол афзалиятҳоро барои ояндаи худ муайян намуда, интиҳоби касбиро амалӣ мекунанд. Дар ин гуна ҳолатҳои ноумедӣ чӣ гуна ду кори бузургро ба анҷом расонида метавонанд?!

Таҳлили натиҷаҳои анкетаи «Арзёбии эксперти». Дар рафти истифодаи арзёбии эксперти, ки ба сифати коршиносон омӯзгорон иштирок доштанд, ҳолатҳои эмотсионалии наврасонро баҳогузорӣ намуданд. Натиҷаҳои он дар ҷадвалҳои №23 ва №24 инъикос ёфтаанд. Тафовутҳои назаррас дар байни писарон ва духтарон аз

оилаҳои гуногун ба даст оварда шуданд.

Ҷадвали №23. Арзёбии эксперти нисбати наврасписарон¹²

Нишондиҳандаҳо	Гурӯҳҳо		Дарачаи аҳаммиятно кӣ
	Асосӣ	Назоратӣ	
Шавку ҳавас ба гирифтани дониш ва ба таълим	1,75-30,78	2,43-0,69	<0,01
Фаъоли дар таълим	1,77-30,68	2,25-30,75	<0,01
Шавку ҳавасҳои мақсаднок ва устувор	1,58-0;75	2,54-0,57	<0,01
Улфатпазир	2;16-0;88	1,61-0,87	<0,01
Боинтизомӣ дар мактаб	2,02-30,81	1,89-0;78	-
Масъулиятнок	2,18-30,65'	2,11-0,39	
Худтанқиднамоӣ (майл ба худтахлилнамоии амалҳои худ)	2,37-0;72	2,25-30,84	-
Худтаъминкунӣ ва мустақил	1,51-0,75	2,36-0,87	<0,01
Тобиши номусоиди эмотсионалӣ (бартарӣ доштани эмотсияҳои манфӣ)	2,12-30,70	1,29-0,60,	<0,01
Изтироб дар ҳолатҳои стрессӣ (корҳои санҷишӣ, ҷавобҳои шифохӣ)	2,33-0;78	1,46-30,50	<0,01
Дар муносибат бо ҳамсинфони ихтилофнок	1;37+0,58	2,32+0,7.7	<0,01
Дар муносибат бо омӯзгорони ихтилофнок	1,30-30,59	2,21-30,78	<0,01
Зохиркунии шакли рафтори зиддиҷамъиятӣ (дуздӣ, истифодаи нушокиҳои спиртӣ)	1,23-30,42	1,61-30,78	<0,01

Ҷадвали №24. Арзёбии эксперти нисбати наврасдухтарон¹³

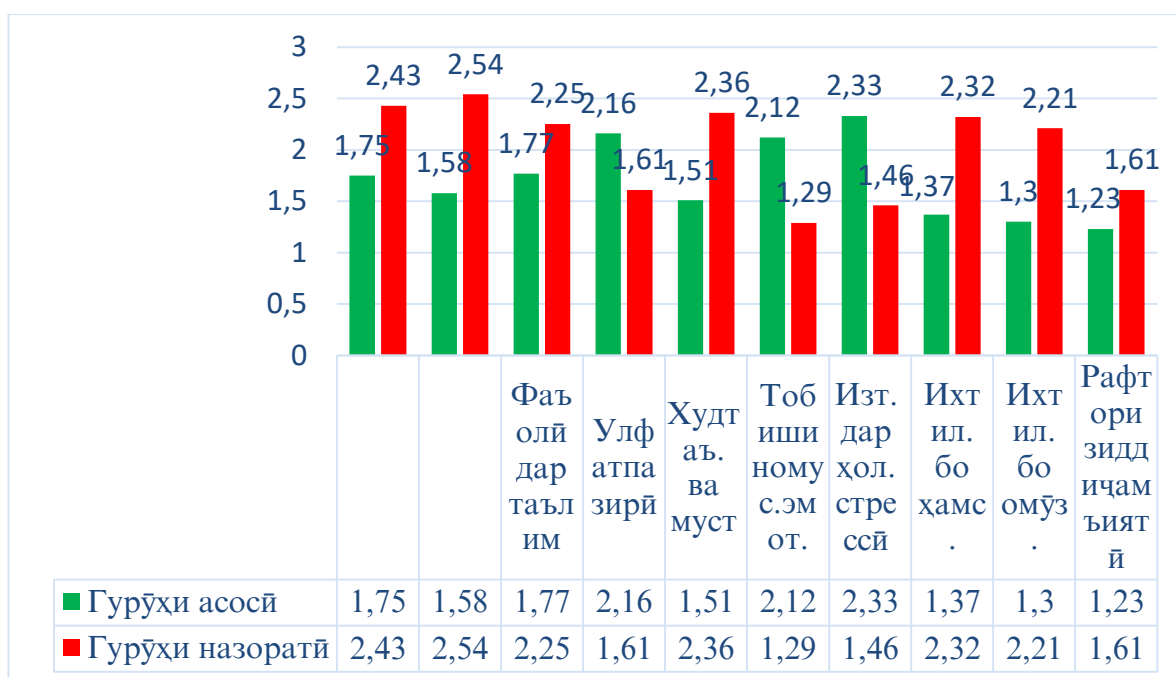
Нишондиҳандаҳо	Гурӯҳҳо		Дарачаи аҳаммиятнок ӣ
	Асосӣ	Назоратӣ	
Шавку ҳавас ба гирифтани дониш ва ба таълим	2,05+0,74	2,37030,79	-
Фаъоли дар таълим	1,81-30,66	2,52030,70	<0,01
Шавку ҳавасҳои мақсаднок ва устувор	1,6730,78	2,48+0,58	<0,01
Улфатпазир	2,28-30,81	1,81030,78	<0,05
Боинтизомӣ дар мактаб	2,11-30,66	2,35030,69	
Масъулиятнок	1,77+0,70	2,04-30,75	

¹² Эзоҳ. Аломати “-“ маънои онро дорад, ки ҳангоми муқоисаи арзишҳои миёна фарқиати аз ҷиҳати омӯри муҳим муайян нагардид.

¹³ Эзоҳ. Аломати “-“ маънои онро дорад, ки ҳангоми муқоисаи арзишҳои миёна фарқиати аз ҷиҳати омӯри муҳим муайян нагардид.

Идомаи ҷадвали 24.				
Худтанкиднамой (майл ба худтаҳлилномаи амалҳои худ)	1,65-30,66	2,15-0,77	<0,01	
Худтаъминкунӣ ва мустақил	1,63-30,77	2,37-0,83	<0,01	
Тобиши номусоиди эмотсионалӣ (бартарӣ доштани эмотсияҳои манфӣ)	2,28-0,84	1,70-30,82	<0,01	
Изтироб дар ҳолатҳои стрессӣ (корҳои санҷишӣ, ҷавобҳои шифохӣ)	2,40+0,70	1,63-30,74	<0,01	
Дар муносибат бо ҳамсинфони ихтилофнок	2,14-30,66	1,37-30,68	<0,01	
Дар муносибат бо омӯзгорони ихтилофнок	1,91-30,83	1,59-30,74	-	
Зохиркунии шакли рафтори зиддичамбиятӣ (дуздӣ, истифодаи нӯшокиҳои спиртӣ)	1,58-30,56	1,59+0,50	-	

Натиҷаҳои таҳлили тафриқавии эътимоднок дар гурӯҳи наврасписарон дар диаграммаи №11 оварда шудаанд.

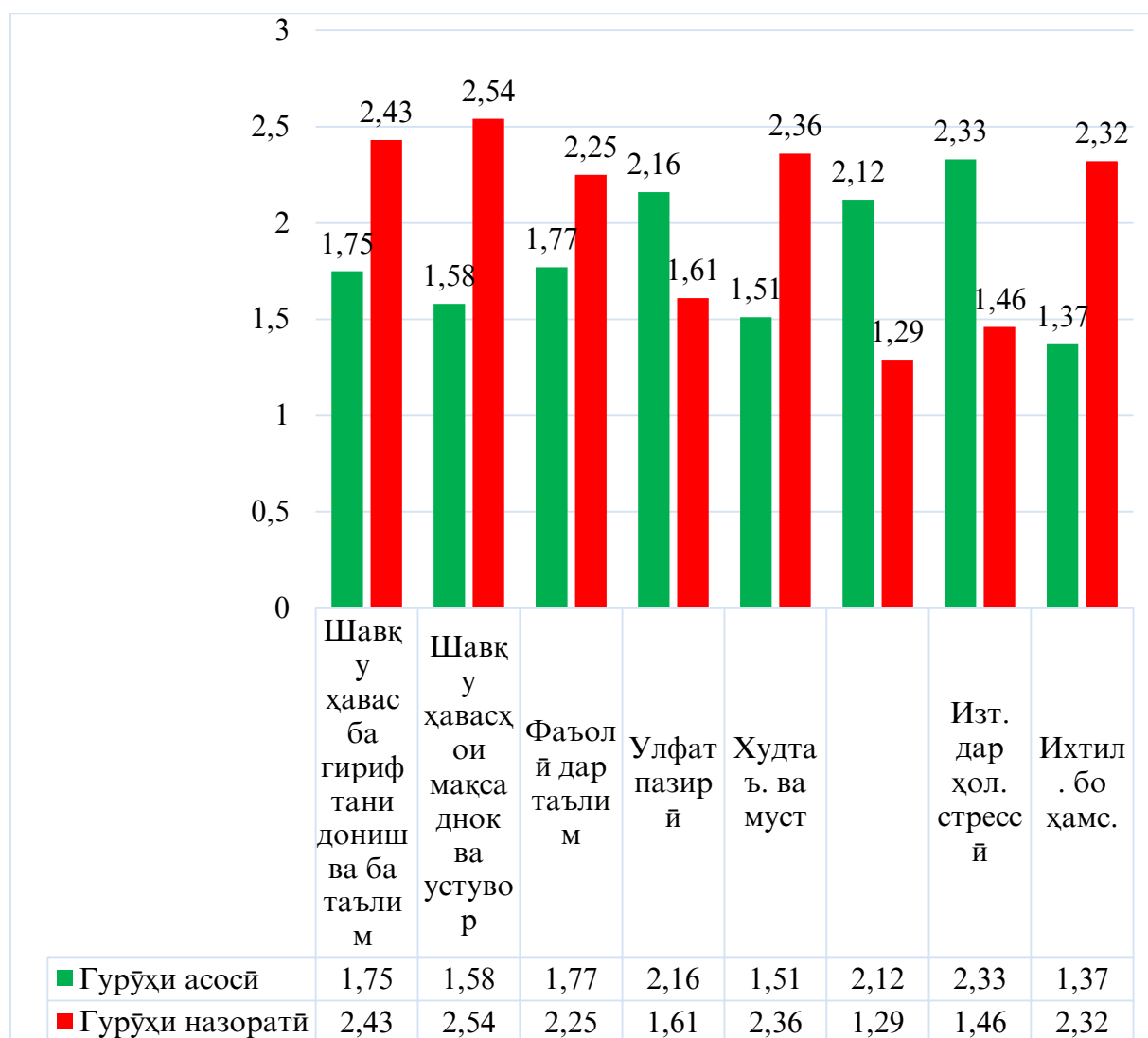
Диаграммаи №11. Арзёбии экспертии наврасписарон

Дар асоси маълумоти дар диаграммаи №11 овардашуда наврасписарони оилаҳои нопурра ба назари омӯзгор, бо паст будани шавқу завқи омӯзиш ва азхудкунии дониш ($p < 0,01$), дар раванди таълим кам фаъол будан ($p < 0,01$), худтаъминкунӣ ва мустақилият нисбат ба наврасписарон ($s < 01$) аз оилаҳои пурра ($s < 0,01$) фарқ мекунанд. Ҳангоми муошират онҳо майл надоранд, ки дар дохили мактаб муносибати

мустаҳкам пайдо кунанд ($p < 0,01$). Экспертон-муаллимон қайд мекунанд, ки онҳо умуман тобиши баланди номусоиди эмотсионалӣ доранд ($p < 0,01$), инчунин изтироб дар ҳолатҳои марбут ба санҷиши дониш ($p < 0,01$) низ мушоҳида мешаванд. Гузашта аз ин, наврасписароне, ки аз ҷониби модарони танҳо тарбия шудаанд, дар муносибат бо омӯзгорон ва ҳамсолон ба низоъ камтар майл доранд ($p < 0,01$).

Тарбия дар оилаи нопурра ба саъю кӯшиши донишазхудкунӣ ва ҳолатҳои эмотсионалии наврасписарон таъсири манфӣ мерасонад.

Натиҷаҳои таҳлили тафриқавии эътимодноки арзёбии эксперти дар гурӯҳи наврасдухтарон низ чунин буд ва дар диаграммаи №12 ишора мешаванд.

Диаграммаи №12. Арзёбии экспертии наврасдухтарон

Наврасдухтарони оилаҳои нопурра (диаграммаи №12) баҳои аз миёна пасттарро аз рӯйи чунин нишондиҳандаҳо ба мисли «Фаъолӣ дар муҳити таълимӣ» ($P<0,01$), «Шавқу ҳавасҳои мақсаднок ва устувор» ($P<0,01$), «Худтаъминкунӣ ва мустақилӣ» ($P<0,01$) гирифтанд. Дар баробари ин, аз рӯйи нишондиҳандаҳои мазкур баҳои аз миёна болоро нисбат ба наврасдухтарони оилаҳои пурра соҳиб шуданд, ба монанди: «Утфатпазирӣ» ($P<0,05$), «тобиши номусоиди эмотсионалӣ» ($p+0,01$), «Изтироб дар ҳолатҳои стрессӣ» ($p<0,01$) ва «Ихтилоф дар муносибат бо ҳамсолон» ($p<0,01$).

Ҳамин тариқ, дар асоси арзёбии экспертии омӯзгорон метавон тахмин кард, ки тарбияи модари танҳо ҳолати психосоматикӣ ва психоэмотсионалиини ӯ ба ташаккули шиддати психикӣ дар духтарон, ки дар муноқишаҳо, изтироб дар ҳолатҳои санҷиши дониш ва ғ. зоҳир мешавад, мусоидат мекунад.

Дар маҷмӯъ, омӯзиши ҳолатҳои эмотсионалиини наврасон дар оилаҳои пурра ва нопурра нишон дод, ки соҳаи эмотсионалиини наврасони оилаҳои нопурра то чӣ андоза осебпазиранд. Ҳамзамон, таҳқиқот имкон дод, ки доираи васеи тафовут дар нишондиҳандаҳои дар ин соҳа омӯхташуда муайян карда шавад. Дар наврасони оилаҳои нопурра дараҷаи баланди агрессия, фрустратсия, изтироби бештар дар мактаб, муқовимати паст ба стресс ва нисбати ояндаи худ нигоҳи пессимистона доштан мушоҳида мешаванд.

Чунин тафовутҳои ҷинсӣ дар вазъи эмотсионалиини наврасони оилаҳои нопурра ошкор карда шуданд: духтарон ба зухуроти намудҳои фаъоли агрессия (ҷисмонӣ) ва ҳисси гунаҳкорӣ майл доранд, дар ҳоле ки писарон бештар ба агрессияи ботинӣ ва пинҳонӣ майл доранд. Дар воқуниш ба стресс, писарон одатан воқунишҳои муҳофизатии “ВАЙ” нишон медиҳанд, дар ҳоле ки духтарон одатан воқунишҳои талаботӣ-устувorro нишон медиҳанд. Дар сурати умуман баланд будани дараҷаи изтироб миёни наврасони оилаҳои нопурра, он дар шаклҳои гуногун дар

писарон ва духтарон зоҳир мешавад: писарон дар муошират бо калонсолон дар мактаб душворӣ мекашанд, онҳо дар барқарор кардани робитаҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла бо ҳамсолон бештар мушкилӣ доранд. Духтарон ҳангоми санҷиши оммавии дониши худ ва ҳангоми қабули қарор изҳори ташвиш мекунанд.

Хулоса, маълумоти ҳосилгардида, аз он шаҳодат медиҳанд, ки духтарони аз ҷониби модарони танҳо тарбияёфта, майл ба зоҳиркунии агрессияи ҷисмониро доранд. Дар писарони оилаҳои нопурра бошад, хусусиятҳои воқуниши эмотсионалӣ метавонад боиси ихтилоли вобастагӣ ва психосоматикӣ, инчунин дигар шаклҳои рафтори аутоагрессивӣ гардад.

Дар боби 3 маълумоти бадастомада тавсиф ва таҳлил гардида, хусусиятҳои зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасдухтарон ва наврасписарони оилаҳои ҷудошуда ва оилаҳои пурра дар зерӣ таъсири талоқи волидайн муайян карда шуда, фарқиати ин наврасон ва наврасони оилаҳои пурра нишон дода шудааст. Оид ба хусусиятҳои ҳолати психоэмотсионалӣ ва мушкилоте, ки онҳо пас аз пошхӯрии оила бештар дучор меоянд, низ таҳқиқот гузаронида шуд. Таҳқиқоти гузаронидашуда нишон медиҳад, ки наврасони оилаҳои ҷудошуда дар вазъи шахсӣ, эмотсионалӣ ва рафтори худ як қатор хусусиятҳои муҳимми фарқкунандаро доранд.

Наврасписарони оилаҳои ҷудошуда аз наврасписарони оилаҳои пурра бо хусусиятҳои равшани ҳолатҳои эмотсионалӣ дар як қатор соҳаҳои муҳимми ҳаёт фарқ мекунанд. Онҳо зухуроти агрессияи пинҳонии ботинӣ, дараҷаи баланди изтироб дар соҳаи мактабро нишон медиҳанд, махсусан дар ҳолатҳои марбут ба зарурати ифшои худ, зоҳирнамоии қобилиятҳои худ. Наврасони ин гурӯҳ ба ояндаи худ ноумедона муносибат мекунанд ва бо дараҷаи пасти муқовимат ба стресс тавсиф мешаванд. Дар ҳолатҳои ноумедӣ, онҳо азсаргузаронии

таассуроти манфии эмотсионалиро доранд (онҳо ба ҳудайбдоркунӣ ва азсаргузарониҳои саршори эмотсияҳои манфии ботинӣ майл доранд).

Мушкилот дар муносибатҳои байнишахсӣ ҳам бо калонсолон ва ҳам бо ҳамсолонро доранд. Хусусиятҳои муайяншуда дар гурӯҳи наврасписарони оилаи ҷудошуда метавонанд ба комплекси аломатҳои «эмотсионалӣ-рафторӣ» муттаҳид шаванд, ки дар он нишонаҳо дар шакли зиёд шудани изтироб, воқунишҳои рафтори нокифоя, баланд шудани дараҷаи номуайянии нисбат ба оянда ва ғайра зоҳир гарданд.

Зухуроти эмотсионалии зикргардида метавонанд шаҳодати қобилияти пасти мутобиқшавии ин наврасон ба шароитҳои тағйирёбанда бошад (таҳаммулпазирии пасти фрустратсионӣ), ки боиси рушди носозгории иҷтимоӣ-психологӣ мегардад. Ҳамзамон, хусусиятҳои муайяншудаи наврасон дар соҳаи эмотсионалии онҳо метавонанд ҳатар эҷод кунанд, яъне боиси пайдоиши ихтилоли невротикӣ гардад. Аломатҳои ошкоршудаи як ҷузъи номусоиди эмотсионалӣ дар робита бо калонсолон (муносибати онҳо ба калонсолон бо изтироб, номуайянии дар қабул, дастгирӣ тавсиф карда мешавад) метавонад ҷудошавии наврасписарон аз ҷаҳони калонсолон, набудани эътимоди заруриро ба калонсолон ба вучуд орад. Ҳамзамон, метавонад муносибатҳои ин наврасонро на танҳо дар доираи оила, балки берун аз доираи оилаи мушкил гардонад ва ба ин васила рушди шахсии онҳоро ба самти номувофиқ равона созад.

Вазъи эмотсионалии наврасдухтароне, ки дар оилаи волиаӣ аз ҳам ҷудошуда тарбия ёфтаанд, бо бартарии намудҳои ғайриагрессия, ҳисси ранҷуршавандагӣ гунаҳкорӣ, ҳолати фрустратсионӣ ҳолати ҳаяҷони доимӣ, изтироби байнишахсӣ, ноустувории эмотсионалӣ бо бартарии табиӣ хира, азсаргузаронии эмотсияҳои манфӣ дар вазъияти таълимӣ ва баҳогузориҳои манфӣ нисбати пешравиҳои ояндаи худ тавсиф карда мешаванд.

Ин гуна ҳолатҳои манфии эмотсионалии болозикр дар наврасдухтарони оилаҳои ҷудошуда бошиддати ботинии психоэмотсионалиро ба вуҷуд оварда, метавонанд боиси ихтилоли эмотсионалӣ-рафторӣ (инкишофи муносибатҳои харобиовар, зиёдшавии рафторҳои зиддичамъиятӣ) ва дар ниҳоят дезадаптатсияи иҷтимоию психологӣ гардад. Ҳолати фрустратсионӣ дар наврасдухтарон аз оилаҳои ҷудошуда назар ба наврасписарон аҳаммияти бештар дорад. Дар ҳолатҳои фрустратсионӣ наврасдухтарон ба қонеъ кардани ниёзҳои дар ин вазъият бавуҷудодада диққати аз ҳад зиёд медиҳанд. Дар баробари ин, онҳо майл надоранд, ки дар кӯшиши ҳалли вазъиятҳои душвор, ки метавонад боиси пайдо шудани ихтилоли неврозӣ дар наврасдухтарон гардад, аз дигарон кумак пурсанд.

Ҳолатҳои эмотсионалии ҳам наврасдухтарон ва ҳам наврасписарони оилаҳои ҷудошуда вобастагӣ аз гурӯҳ, ниёз ба дастгирии дигарон, мустақилияти камтар, эътимод надоштан ба худ ва пешгӯии мушкilotро дар бар мегирад. Ин хусусиятҳо барои ташаккули ноустувории шахсӣ, паст шудани рушди малакаҳои муошират, салоҳият дар муоширати байнишахсӣ бо ҳамсолону калонсолон шароит фароҳам меоранд.

Наврасписарон ва наврасдухтарони аз волидон ҷудошуда бархилофи ҳамсолони худ аз оилаҳои пурра шавқу ҳаваси мушаххас надоранд. Ин имкон медиҳад тахмин кунем, ки камбудии дар ташаккули системаи арзишӣ-маромнокӣ, дараҷаи ғайриадекватии иддао дар наврасони оилаҳои ҷудошуда вуҷуд доранд.

Дар маҷмӯъ, ин маълумот аз он шаҳодат медиҳанд, ки наврасдухтарони аз ҷониби модарони танҳо дар шароити номусоиди муҳити зист тарбияёфта, метавонанд майли психопатикиро инкишоф диҳанд. Дар наврасписарони оилаҳои ҷудошуда, вижагиҳои воқунишҳои эмотсионалӣ ва рафторӣ метавонанд боиси ихтилоли вобастагӣ ва психосоматикӣ, инчунин дигар шаклҳои рафтори аутоагрессивӣ гарданд.

Шароити тарбия дар оилаи нопурра, аз ҳам чудошуда (муносибати нобаробар ва номутаносибии модарон нисбат ба писарон ва муносибати дуҷонибаи модарон нисбат ба духтарон), таҷрибаи психотравматикӣ дар натиҷаи чудошавии волидон ва хусусиятҳои шахсӣ хатари инкишофи аломатҳои невротикӣ ва психопатӣ дар наврасони ҳарду чинсро ба вуҷуд меорад.

Дар интиҳо бояд ишора намуд, ки дар маҷмӯъ, омӯзиши ҳолатҳои эмотсионалии наврасон дар оилаҳои пурра ва нопурра то чӣ андоза вазъи эмотсионалии наврасони дар оилаҳои нопурра осебпазиро, нишон дод. Ҳамзамон, таҳқиқот имкон дод, ки доираи васеи тафовут дар нишондиҳандаҳои дар ин соҳа омӯхташуда муайян карда шавад. Дар наврасони оилаҳои нопурра дараҷаи баланди агрессия, фрустратсия, изтиробӣ бештар дар мактаб, муқовимати паст ба стресс ва нисбати ояндаи худ нигоҳи пессимистона доштан мушоҳида мешаванд.

Ҳамзамон, маълумоти ҳосилгардида, аз он шаҳодат медиҳанд, ки духтарони аз ҷониби модарони танҳо тарбияёфта, майл ба зоҳиркунии агрессияи ҷисмониро доранд. Дар писарони оилаҳои нопурра бошад, хусусиятҳои воқуниши эмотсионалӣ метавонад боиси ихтилоли вобастагӣ ва психосоматикӣ, инчунин дигар шаклҳои рафтори аутоагрессивӣ гардад.

Ишораи тасдиқи фарзияҳои таҳқиқотӣ дар хулосаи боби сеюм мувофиқи мақсад шуморида шуд. Дар воқеъ, фарзияи умумӣ тасдиқи худро ёфт, яъне дар рафти таҳқиқот муайян гардид, ки ба наврасоне, ки талоқи волидайнро аз сар гузаронидаанд, шиддати баландтари зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалии манфӣ хос аст.

Ҳамзамон, тасдиқи фарзияҳои ҷузъӣ низ тасдиқи худро ёфтанд, ки онҳоро ҳамчун нуқтаҳои муҳимми боби сеюм ишора мекунем. Онҳо чунинад:

Аз натиҷаҳои таҳқиқот маълум гардид, ки фарзияи якум тасдиқи худро ёфт, дар воқеъ рушди гуногуни соҳаи эмотсионалии наврасон вобаста ба муҳити оилавӣ мушоҳида гардид.

Таҳқиқот нишон дод, ки ба наврасони аз оилаҳои ҷудошуда дар тафовут аз наврасони оилаҳои пурра дараҷаи баландтари изтиробнокӣ, агресивнокӣ ва баангезишӣ хос мебошад ва ишораҳо маънои тасдиқи ёфтани фарзияи дуюмро дорад.

Мувофиқи натиҷаҳои таҳқиқот наврасоне, ки дар оилаҳои пурра тарбия ёфтаанд, нисбат ба наврони оилаҳои нопурра дараҷаи баландтари устуворӣ ба фрустратсияро доранд, ки нишондиҳандаи тасдиқи фарзияи чӯзӣ таҳқиқот мебошад.

Фарзияи чӯзӣ таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалии наврасон хусусияти ҷинсидошта дар наврасписарон ҷанбаи эмотсионалӣ–рафторӣ ва дар наврасдухтарон бошад, ҷанбаи эмотсионалӣ–маърифатӣ он афзалият дорад, дар рафти таҳқиқот тасдиқи худро ёфт.

Хулоса, фарзияи умумӣ, ки дар асоси он фарзияҳои чӯзӣ гузошта шуда буданд, ҳамаи онҳо дар раванди таҳқиқот тасдиқи худро ёфтанд.

ХУЛОСА

Дар рисола масъалаи таъсири талоқ ба наврасписарон ва наврасдухтарон мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Дар хулосаи боби якум чунин нуктаҳо муҳим маҳсуб меёбанд: Оила омили асосӣ ва ивазнашавандаи ташаккули шахсияти наврас мебошад.

1. Дар давраи наврасӣ муҳит, вазъи оилавӣ ва шавқу ҳавасҳо хусусияти амалисозии оянда, дарки дурнамои ҳаёти хеш ва ниятҳои касбии шахсияти наврасро муайян мекунанд.

2. Чудошавии волидон дар тамоми ҳаёти ояндаи наврас, инчунин дар ҳолати психологию эмотсионалии ӯ осори чуброннопазир мегузорад.

Дар хулосаи боби дуюм дар рисола мавқеи марказиро масъалаи интихоби озмудашавандагон ва методҳои таҳлили психологӣ ташкил меод. Масъалаи интихоби озмудашавандагон ҷиҳати мувофиқат кардан бо мақсади таҳқиқот меёри муайян қабул гардид ва онҳо (дар гурӯҳҳои асосию назоратӣ) чунин буданд: наврасоне интихоб гардиданд, синну солшон 14-15 – сола буда, ҳамзамон бояд хонандаи мактаб бошанд; чудошавии волидайнӣ наврас бояд то 5 – солро ташкил диҳад.

Ҷиҳати интихоб намудани ин озмудашаванда дар асоси меёриҳои болозикр анкетаи муаллифӣ коркард гардид.

Методҳои касбии дар раванди таҳқиқот истифодашуда имкони ба даст овардани маълумоти объектӣ ро дода тавонистанд, зеро:

- методикаи проективии С. Розенсвейг мутобиқнамоиро наметалабад;

- методикаи шкалаи ноумедии Бек аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ мутобиқ карда шудааст;

- таҷрибаи истифодаи методҳои саволномаи агрессияи Басс-Дарки, тести изтиробии мактабии Филлипс ва таҳлили системаи муносибатҳо дар оила аз нигоҳи наврас (Саволномаи «Наврасон дар бораи волидон») аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ дар қаламрави ҷумҳурии зиёда аз 20 солро дар бар мегирад.

Дар боби 3 маълумоти бадастомада тавсиф ва таҳлил гардида, хусусиятҳои зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасдухтарон ва наврасписарони оилаҳои ҷудошуда ва оилаҳои пурра дар зерӣ таъсири талоқи волидайн муайян карда шуда, фарқияти ин наврасон ва наврасони оилаҳои мукамал нишон дода шудааст. Оид ба хусусиятҳои ҳолати психоэмотсионалӣ ва мушкилоте, ки онҳо пас аз пошхӯрии оила бештар дучор меоянд, низ омӯхта шуд.

Тадақиқоти гузаронидашуда нишон медиҳад, ки наврасони оилаҳои ҷудошуда дар вазъи шахсӣ, эмотсионалӣ ва рафтори худ як қатор хусусиятҳои муҳими фарқкунандаро доранд.

Наврасписарони оилаҳои ҷудошуда аз наврасписарони оилаҳои пурра бо хусусиятҳои равшани ҳолатҳои эмотсионалӣ дар як қатор соҳаҳои муҳимми ҳаёт фарқ мекунанд. Онҳо зухуроти агрессияи пинҳонии ботинӣ, дараҷаи баланди изтироб дар соҳаи мактабро нишон медиҳанд, махсусан дар ҳолатҳои марбут ба зарурати ифшои худ, намоиши қобилиятҳои худ. Наврасони ин гурӯҳ ба ояндаи худ ноумедона муносибат мекунанд ва бо дараҷаи пасти муқовимат ба стресс тавсиф мешаванд. Дар ҳолатҳои ноумедӣ, онҳо азсаргузаронии таассуроти манфии эмотсионалиро доранд (онҳо ба ҳудайбдоркунӣ ва азсаргузарониҳои саршори эмотсияҳои манфии ботинӣ майл доранд).

Мушкилот дар муносибатҳои байнишахсӣ ҳам бо калонсолон ва ҳам бо ҳамсолонро доранд. Хусусиятҳои муайяншуда дар гурӯҳи наврасписарони оилаи ҷудошуда метавонанд ба комплекси аломатҳои «эмотсионалӣ-рафторӣ» муттаҳид шаванд, ки дар он нишонаҳо дар шакли зиёд шудани изтироб, воқунишҳои рафтори нокифоя, баланд шудани дараҷаи номуайянии нисбат ба оянда ва ғайра зоҳир гарданд.

Зухуроти эмотсионалиии зикргардида метавонанд қобилияти пасти мутобиқшавии ин наврасон ба шароитҳои тағйирёбандаро нишон диҳанд (тахаммулпазирии пасти фрустратсионӣ), ки боиси рушди носозгории иҷтимоӣ-психологӣ мегардад. Ҳамзамон, хусусиятҳои

муайяншудаи наврасон дар соҳаи эмотсионалии онҳо метавонанд хатар эҷод кунанд, яъне боиси пайдоиши ихтилоли невротикӣ гардад. Аломатҳои ошкоршудаи як ҷузъи номусоиди эмотсионалӣ дар робита бо калонсолон (муносибати онҳо ба калонсолон бо изтироб, номуайяний дар қабул, дастгирӣ тавсиф карда мешавад) метавонад ҷудошавии наврасписарон аз ҷаҳони калонсолон, набудани эътимоди заруриро ба калонсолон ба вуҷуд орад. Ҳамзамон, метавонад муносибатҳои ин наврасонро на танҳо дар доираи оила, балки берун аз доираи оилааш мушкил гардонад ва ба ин васила рушди шахсии онҳоро ба самти номувофиқ равона созад.

Вазъи эмотсионалии наврасдухтарони дар оилаи аз ҳам ҷудошуда тарбияёфта, бо бартарии намудҳои фаъоли агрессия, ҳисси ранҷуршавандагӣ гунаҳкорӣ, ҳолати фрустратсионӣ ҳолати ҳаяҷони доимӣ, изтироби байнишахсӣ, ноустувории эмотсионалӣ бо бартарии таъби хира, азсаргузаронии эмотсияҳои манфӣ дар вазъияти таълимӣ ва баҳогузори манфӣ нисбати пешравиҳои ояндаи худ тавсиф карда мешаванд.

Ин гуна ҳолатҳои манфии эмотсионалии болозикр дар наврасдухтарони оилаҳои ҷудошуда бошиддати ботинии психоэмотсионалиро ба вуҷуд оварда, метавонанд боиси ихтилоли эмотсионалӣ-рафторӣ (инкишофи муносибатҳои харобиовар, зиёдшавии рафторҳои зиддичамбиятӣ) ва дар ниҳоят дезадаптатсияи иҷтимоӣ психологӣ гардад. Ҳолати фрустратсионӣ дар наврасдухтарон аз оилаҳои ҷудошуда назар ба наврасписарон аҳаммияти дигарро дорад. Дар ҳолатҳои фрустратсионӣ наврасдухтарон ба қонё кардани ниёзҳои дар ин вазъият бавуҷудода дикқати аз ҳад зиёд медиҳанд. Дар баробари ин, онҳо дар ҳалли вазъиятҳои душвор, ки метавонад боиси ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ дар наврасдухтарон гардад, аз дигарон кумак намерсанд.

Ҳолатҳои эмотсионалии ҳам наврасдухтарон ва ҳам наврасписарони оилаҳои ҷудошуда вобастагӣ аз гурӯҳ, ниёз ба дастгирии дигарон, мустақилияти камтар, эътимод надостан ба худ ва пешгӯии мушкilotро дар бар мегирад. Ин хусусиятҳо барои ташаккули ноустувории шахсӣ, паст шудани рушди малакаҳои муошират, салоҳият дар муоширати байнишахсӣ бо ҳамсолону калонсолон шароит фароҳам меоранд.

Наврасписарон ва наврасдухтарони оилаҳои ҷудошуда бархилофи ҳамсолони худ аз оилаҳои пурра шавқу ҳаваси мушаххас надоранд. Дар ин асос, метавон ишора намуд, ки камбудӣҳо дар ташаккули системаи арзишӣ-маромнокӣ, дараҷаи ғайриадекватии иддао дар наврасони оилаҳои ҷудошуда вучуд доранд.

Дар маҷмӯъ, ин маълумот аз он шаҳодат медиҳанд, ки наврасдухтарони аз ҷониби модарони танҳо дар шароити номусоиди муҳити зист тарбияёфта, метавонанд майли психопатиро инкишоф диҳанд. Дар наврасписарони оилаҳои ҷудошуда, вижагиҳои воқунишҳои эмотсионалӣ ва рафторӣ метавонанд боиси ихтилоли вобастагӣ ва психосоматикӣ, инчунин дигар шаклҳои рафтори аутоагрессивӣ гарданд.

Шароити тарбия дар оилаи нопурра аз ҳам ҷудошуда (муносибати нобаробар ва номутаносибии модарон нисбат ба писарон ва муносибати дучонибаи модарон нисбат ба духтарон), таҷрибаи психотравматикӣ дар натиҷаи ҷудошавии волидон ва хусусиятҳои шахсӣ хатари инкишофи аломатҳои невротикӣ ва психопатӣ дар наврасони ҳарду ҷинсро ба вучуд меорад.

Дар асоси ҳулосаҳои рисола, ҳамзамон, ҷиҳати расидан ба мақсадҳои гузашташудаи рисолаи илмӣ маҷмуи воситаҳои ташҳиси психологӣ барои омӯзиш ва таҳқиқи таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалии наврасон мавриди истифода қарор дода шуданд, ки мувофиқи мақсад шуморида мешавад ва натиҷаи заруриро ҳосил карда тавонист. Ҳамзамон, дар раванди таҳқиқот он методикаҳое

мавриди истифода қарор гирифтанд, ки аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ мутобиқ карда шудаанд ва аз ҷониби муаллиф анкетаро махсус таҳия ва коркард гардид.

Натиҷаҳои таҳқиқи таъсири талоқ ба зохиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасони оилаҳои нопурра ба даст оварда шуданд ва дар рисола пурра дарҷ гардиданд. Таҳлили тафриқавӣ ҷиҳати таъсири талоқ ба зохиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасони оилаҳои пурра ва нопурра гузаронида шуд. Маълумотҳои бадастомада имкон медиҳад, ки тасаввурот дар бобати тағйиротҳои миқдорию сифатии дар маҷмӯъ ҳолатҳои психикӣ аниқ карда шаванд.

Таҳқиқи таъсири талоқ ба зохиршавии ҳолатҳои эмотсионалини наврасони оилаҳои пурраю нопурра дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии ш. Душанбе ташкил ва баргузор гардид. Корҳои дар доираи таҳқиқоти диссертатсионӣ анҷомдодашуда, имкон доданд, ки фарзияи гузошташуда исботи худро ёбад. Ҳамин тариқ, ошкор ва исбот карда шуд, ки наврасони дар оилаи ҷудошуда тарбияёфта ҳолатҳои эмотсионалини махсусро доранд, бештар онҳо ҳолатҳои эмотсионалини манфиро аз сар мегузаронанд ва дар воқеъ аз наврасони оилаи пурра тафовут доранд. Дар наврасписарони оилаҳои нопурра дар фарқият аз наврасдухтарони оилаҳои нопурра бештар тамоюли азсаргузаронии мушкилотҳои психологӣ ҷой дорад.

Минтақаи хатарнок хусусиятҳои соҳаи эмотсионалини наврасон маҳсуб меравад. Муносибати байнишахсӣ миёни модари танҳо ва кӯдак хусусиятҳои зохиршавии ҳолатҳои эмотсионалини наврасонро дар оилаи ҷудошуда муайян месозад.

Муносибати дисҳормоналию нопайдарпайии модар ба писарон дар оилаи ҷудошуда боиси инкишофи ҳисси гунаҳкорӣ мегардад. Тарбияи амбивалентнокӣ, ки дар серталаб набудан ва диққати зарурӣ надодани модар ба духтари худ боиси дар наврасдухтарон пайдошавии ҳисси ранҷуршавандагӣ, гунаҳкорӣ ва канорагирӣ мегардад.

Натиҷаҳои эмпирикии аз рисолаи илмӣ ҳосилгардида хусусан ба хусусиятҳои зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалии наврасон дар натиҷаи таъсири талоқ мутаносиб аст. Ҳамзамон, бархе мушкилоти модари танҳоро низ фаро мегирад, ки барои корҳои роҳнамоии психологӣ, психотерапия, машварти психологӣ аъзои оила бо мақсади баланд бардоштани дараҷаи мутобикшавии наврасону модари танҳо манфиатнок махсуб меравад.

Дар маҷмӯъ метавон чунин нуқтаҳои асосиро ба сифати хулосаи ниҳой пешниҳод намуд:

1. Мушкилоти бештари модарони танҳоро пас аз ҷудошавии оила шартан метавон дар се шакл ишора намуд: иҷтимоӣ, психологӣ ва ҷисмӣ. Миёни мушкилоти психологӣ модари танҳо бартарӣ пайдо кардани ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ (тарс аз оянда, ҳисси танҳой, ранҷуршавандагӣ гунаҳкорӣ)-ро метавон мушоҳида намуд. Мушкилоти иҷтимоӣ бошанд, дар навбати худ вазъияти номусоиди модии оилавӣ, машғулшавии баланди касбиро ташкил медиҳанд. Ин гуна душвории зикргардида мушкилоти мутобикшавии модарро пас аз пошхӯрии оила мураккаб мегардонад ва дар навбати худ ба тарбияи фарзандон таъсири манфӣ мерасонад. [М-3]

2. Хусусияти муносибати модари танҳо бо кӯдакони наврас ба шаклгирӣ ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ таъсир мерасонад. Ҷанбаи аҳамиятнок дар муносибати «модар-писар», ки ба инкишофи соҳаи эмотсионалӣ дар наврасписарон манфӣ инъикос меёбад, ин муносибати дисҳормонӣ нопайдарпайии модар ба писарон мебошад. Дар наврасдухтарон бошад, тарбияи амбивалентнокӣ, ки дар диққати зарурӣ надодани модар ба раванди тарбиявӣ инъикос меёбад, мушоҳида мегардад. [М-1]

3. Рафтори дисҳормоникӣ нопайдарпайии модар ба писарон дар оилаи нопурра боиси дар сатҳи баланд пайдо шудани ҳисси гунаҳкорӣ мегардад. Тарбияи амбивалентнокӣ, ки дар диққати зарурӣ надодани

модар ва серталаб набудани модар нисбати духтараш таҷассум меёбад, боиси пайдоиши ҳисси гунаҳкорӣ, ранҷуршавандагӣ ва канорагирӣ дар онҳо (наврасдухтарон) мегарданд. [М-2]

4. Хусусиятҳои фаъолияти рӯзмарра ва инкишофро дар оилаҳои нопурра омилҳои бардавоми осебпазир ташкил медиҳанд, ки дар навбати худ ба вайроншавиҳои мутобиқшавӣ ва паст будани ҳолати фрустратсионӣ-таҳаммулпазирӣ мегардад. [М-6]

5. Давраҳои баъди ҷудошавии оила ба дарки субъективии ояндаи наврасон таъсири манфӣ мерасонанд. Чи қадаре ки ҷудошавии барвақтар гузарад, кӯдак ҳамон қадар ояндаи наздик ва дури хешро манфӣ арзёбӣ мекунад. Ин гуна таъсироти манфӣ ҳам дар наврасписарон ва ҳам дар наврасдухтарон мушоҳида мешаванд. [М-3]

6. Таҳқиқи хусусиятҳои эътинонамоии наврасон ба вазъияти фрустратсионӣ тафовути аҳаммиятнокро дар рафтори ҳам наврасписарон ва ҳам наврасдухтарон нишон дод. Дар наврасписарон оилаи нопурра дар пасманзари дараҷаи пасти муқобилиятнамоӣ ба стресс майл ба эҳтиёткорӣ, пешгирии инкишофи вазъиятҳои негативӣ, баланд шудани дараҷаи хусумат дар рафтор, паст гардидани фаъолияти беруна ҳангоми рӯ ба рӯ шудан бо вазъиятҳои ногувор, майл ба ҳудайбдоркунӣ, азсаргузарониҳои саршори эмотсияҳои манфӣ зоҳир мешаванд. [М-5]

Дар наврасдухтарон бошад, майл ба ҳудайбдоркунӣ боиси баланд гардидани самтнигарониш ба ҷустуҷӯи мустақилонаи роҳи ҳалли мақбули мушкилоти сарзада мегардад. Дар ҳолатҳои ноумедӣ, наврасдухтарон ба қонё кардани ниёзҳои вазъиятӣ аҳаммияти аз ҳад зиёд медиҳанд ва дар ҳалли вазъиятҳои душвор ба дигарон барои кӯмак муроҷиат карданро қобили қабул намедонанд.

7. Наврасписарон майл ба зоҳиркунии агрессияи пинҳонии ботинӣ, дараҷаи баланди изтиробнокӣ, хусусан дар вазъиятҳои, ки ҳудошкорнамоӣ ва намоиши имконоти шахсӣ зарурат пеш меояд, зоҳир

мекунанд. Наврасдухтарон бо намуди агрессияи фаъол, ҳолати ҳаяҷоннокии доимӣ, устувориҳои эмотсионалӣ бо бартарӣ доштани табиҳира тавсиф дода мешаванд. Тавсифдиҳандаи фарқкунандаи наврастухтарон бошиддати ботинии манфӣ – азсаргузарониҳои таассуротҳо дар раванди фаъолияти таълимӣ мебошад, яъне: изтиробу тарс ҳангоми баҳогузориҳои қобилиятҳо, имконот ва санҷиши дониши онҳо.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Бо дар назардошти натиҷаҳои аз таҳқиқоти ҷамъбастшуда бадастомада чунин пешниҳоду тавсияҳоро ҷиҳати рушди шахсияти комили наврасон дар муассисаҳои таълимӣ ва муҳити оилавӣ муҳим ва зарур мешуморем.

1. Дар сохтори шахсияти наврасписарони оилаҳои ҷудошуда чунин ҷанбаҳое, ки бо ҳолатҳои эмотсионалии онҳо алоқамандӣ доранд, зоҳир мешаванд: нобоварӣ ба худ, ҳисси бефарқӣ, пессимистӣ, вобастагии зиёд аз баҳодихию андешаҳои атрофиён, талабот ба дастгириҳо ва мустақилияти кам. Наврасдухтарон дар навбати худ бошиддати психикиро аз сар мегузаронанд. Дар рафтори худ ба андешаҳои гурӯҳӣ така мекунанд, ба дастгириҳои атрофиён ниёз доранд, дар интиҳоби роҳу рафтори шахсии худ душворӣ мекашанд. Вобаста ба ин омӯзгорон бояд тафовутро байни наврасписарон ва наврасдухтарон дида тавонанд ва вобаста ба онҳо раҳёфти фардиро ба роҳ монанд. Ҳамзамон, барои модар ва ё падаре, ки наврасдухтар ва ё наврасписарро тарбия мекунад, барои омӯзгорон ва психологони мактаб ба инобат гирифтани зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ бо дар назардошти хусусиятҳои ҷинсӣ дар наврасон ба манфиати кори педагогӣ, психологӣ ва тарбияи оилавӣ мегардад.

2. Наврасписарони оилаҳои ҷудошуда ҳам дар мутобиқати иҷтимоӣ ҳам дар рушди шахсӣ душворӣ доранд. Онҳо бештар изтиробнок, ҳисси бефарқӣ, ба зоҳиркунии намудҳои фаъоли агрессия майл надоранд. Дар наврасдухтарон бошад, хусусан оилаҳои ҷудошуда мушкилоти бошиддати ботинӣ мушоҳида мешавад, ба монандӣ: мутаассиршавандагӣ, агрессивнокӣ, изтиробнокӣ, фрустратсия. Модарон ва омӯзгоронро зарур аст, ки дар муҳити таълимӣ ин гуна ҳолатҳоро ба инобат гирифта,

чиҳати мутобиқшавии онҳо бо дар назардошти ин гуна ҳолатҳо мусоидат намоянд. Зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалии зикргардида дар наврасон дарки нокомии иҷтимоии худ (тарс аз муносибати байниҳамӣ бо атрофиён) боис мегардад, ки дар маҷмӯъ ҳамаи ин ҳолатҳоро ҳангоми кор бо наврасон ба инобат гирифтани зарур аст.

3. Ҳолатҳои эмотсионалии муайяншуда боиси дар наврасписарон дарк аз нокомии иҷтимоии худ (тарс аз муносибатҳои байниҳамдигари бо муҳити иҷтимоӣ) мегардад ва ба инобат гирифтани ҳолати мазкур дар рафти ташкили ёрии психологӣ ба наврасони оилаҳои ҷудошуда ба манфиати кор буда метавонад.

Рӯйхати адабиёт:

Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ

1. Концепсияи рушди оила Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон [аз 30 декабри соли 2015, № 801](#) тасдиқ шудааст.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» [Матн]. Душанбе, аз 22 июли соли 2013. – №1004.
3. Концепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10.02.2016 №66).
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила” (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2013, № 3, мод. 197).
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» [Матн]. Душанбе, аз 20.06.2024. – №2049.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимояи ҳуқуқи кӯдак» [Матн]. Душанбе, аз 18 марти соли 2015. – №1196.
7. Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз 13 ноябри 1998 сол, №682).

Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ

8. Абдурашитов, Н.Ф. Модель работы психолога по гармонизации детско-родительских отношений у подростков-правонарушителей: Методическое пособие / Н.Ф. Абдурашитов. – Душанбе: Ирфон, 2015 – 132 с.
9. Абдурашитов, Н.Ф., Баймуродова, Х.К. Нақши модар дар раванди бозтарбияномаи наврасон: Воситаи таълимӣ / Н.Ф. Абдурашитов, Х.К. Баймуродова. – Душанбе: «Сифат», 2014. – 104 с.
10. Аккерман, Н. Роль семьи в появлении расстройств у детей // Семейная психотерапия. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 202 с.

11. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. - Изд. 2-е. - М.: Независимая фирма «Класс», 1999. -208с.
12. Алмазов, Б.Н. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних: Учебное пособие / Б.Н. Алмазов. – Свердловск: Изд-во Урал, ун-та, 1986. – 150 с.
13. Амонов Н. Қ. Тафаккур: Ташхис ва инкишофи он /Н.Қ. Амонов [Текст]. - Душанбе, 2014.-176с.
14. Антонов А.И. Судьба семьи в России XXI века. Размышления о семейной политике, о возможности противодействия упадку семьи и депопуляции /А.И. Антонов, С.А. Сорокин. Судьба семьи в России XXI века. Размышления о семейной политике, о возможности противодействия упадку семьи и депопуляции. - М.: Издательский дом «Грааль», 2000. -С. 14.
15. Атаханов, Р. Педагогическая психология. Психология обучения: Учебное пособие для студентов специальностей «Психология» и «Педагогика и психология» / Р. Атаханов. – Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2009. – 260 с.
16. Бандура, А., Уолтерс, Р. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений: Учебное пособие / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М.: ЦПП, 1999. – 536 с.
17. Беличева, С.А. Сложный мир подростка / С.А. Беличева. -М.: Свердловск: Сред. кн. изд-во, 1984.
18. Березин СВ., Лисецкий К.С., Серебрякова М.Е. Подростковый наркотизм: семейные предпосылки. - Самара: Самарский университет,2001. -50с.
19. Берковиц, Л. Агрессия: Причины, последствия и контроль: Учебное
20. Бойко В.В. Социально-защищенные и незащищенные семьи в изменяющейся России /В.В. Бойко, К.М. Оганян, О.И. Копытенкова. - СПб.: Сударыня, 1999. — 157с.Валлон А. Психическое развитие ребенка. — СПб.: Питер, 2001. — 223с.

21. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. СПб., 2001. С.23
22. Вассерман Л.И., Горьковая И.А., Ромицына Е.Е. Психологическая методика «Подростки о родителях» и ее практическое применение. — СПб.: ФАРМиндекс, 2000. — С.64, С.85.
23. Вассерман Л.И., Горьковая И.А., Ромицына Е.Е. Родители глазами подростка: психологическая диагностика в медико-педагогической практике. Учеб. пособие. - СПб.: Речь, 2004. - С.89.
24. Видра Д.О: Помощь разведенным родителям и их детям. — М.: Академия, 2000. — 224с.
25. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений М.: Изд-во МГУ, 1976. 458 с.
26. Выготский Л.С. Педология подростка // Собр. соч.: В 6 Т. М.: Издательство: Педагогика, 1984. Т.4. - 432 с.
27. Гарднер Р.А. Психотерапия детских проблем. - СПб.: Речь, 2002. - С.221.
28. Геращенко Л.Л. Семья в круговороте развода, или как избежать конфликтов. - М.: Мир.Книги, 2004. - 132с.
29. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. — М.: МГУ, 1987. — 175 с.
30. Голод СИ. Семья и брак: историко-социологический анализ. - СПб.: Петрополис, 1998. - 264с.
31. Гурко Т.А. Программа социальной» работы с неполными семьями. - М.: Класс, 1992. -С. 14.
32. Давлатов, М. Оила ва рушди шахсияти фарзандон: Учебное пособие / М. Давлатов. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 224 с.
33. Драгунова Л.А. Проблемы современной семьи.- М.:Педагогика, 2002
34. Захаров, А.И. Происхождение детских неврозов: Учебное пособие / А.И. Захаров. – М., 2000.
35. Изотова Е. И. Эмоциональная сфера ребенка. СПб. 2004. 288 с.

36. Ильин П. И. Эмоции и чувства. СПб. 2004. 751 с.
37. Исаев Д.Н: Детская медицинская психология. Психологическая педиатрия. — СПб.: Реуь, 2004. — 384с.
38. Кент М. Стратегия развода: О чем вам не расскажет ваш адвокат /М. Кент; пер. с англ. А.Н. Степановой. — СПб.: Лениздат, 1993. - С.89.
39. Кингма Д.Р. Как пережить расставание. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. - 223с.
40. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведение: Учебное пособие для вузов. -М.: ТЦ Сфера.2001.
41. Ковалев В.В. Психиатрия детского возраста (руководство для врачей). - М.: Медицина, 1979. - 608с.
42. Комилова, М.Д., Расулов, С.Х., Каримзода, М.И. Девианталогия: Воситаи таълимӣ / М.Д Комилова, С.Х. Расулов, М.И. Каримзода. — Душанбе, 2021. — 85 с.
43. Кон И.С. Психология юношеского возраста. [Текст] И.С. Кон – М.: Просвещение, 1979, - 175 с.
44. Конвей Дж. Взрослые дети разводов. - Красноярск: Поликом, 2002. - 264с.
45. Кондрашенко, В.Т. Девиантное поведение у подростков: социально - психологические и психиатрические аспекты: Учебное пособие / В.Т. Кондрашенко. – Минск: Беларусь, 1988. – 206 с.
46. Копейко, Я.Ю. Гендерные аспекты агрессивности: Учебное пособие / Я.Ю. Копейко. – СПб.: Алетейя, 2005. – 217 с.
47. Коренева Е.Н. Если в семье конфликт... - Ярославль: Академия Холдинг, 2001. - 193с.
48. Қодиров, Қ.Б., Давлатов, М., Расулов, С.Х. Вожаномай тафсирии истилохоти психологӣ ва педагогӣ: Воситаи таълимӣ / Қ.Б. Қодиров, М. Давлатов, С.Х. Расулов. – Душанбе, 2008.
49. Лангмейер Й., Матейчик З. Психическая депривация в детском возрасте. Прага: Авиценум, 1984. 335 с.

50. Латифзода, С. З. Асосҳои таҳхиси психологӣ: воситаи таълимӣ-методӣ / С. З. Латифзода, Г. Ю. Баротова. – Душанбе: ДМТ, ДДОТ ба номи С. Айни, 2023. – 186 с.
51. Лебедев О.Е., Чепурных Е.Е., Майоров А.Н., Золотухина В.И. Дети улицы. Образование и социальная адаптация безнадзорных детей. Доклад /Под. ред. А.Н. Майорова. - М.: Интеллект-Центр; 2002. - 192с.
52. Лебединский, В.В., Баенская, Е.Р., Никольская, О.С., Либлинг, М.М. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция: Учебное пособие / В.В. Лебединский, Е.Р. Баенская, О.С. Никольская, М.М. Либлинг. – М.: Педагогика, 1990. – 196 с.
53. Левис Ш., Левис Ш. Ребенок и стресс. - СПб.: Питер, 1997. — 127с.
54. Личко, А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков: Учебное пособие / А.Е. Личко. – Л.: ЛГУ, 1983. – 517 с.
55. Логушко Т.В. Как пережить развод. — СПб.: Питер, 2002. — 192с.
56. Маджидова Б. Народные традиции и обычаи как средство формирования нравственных качеств детей в семьях. Душанбе, 2004. - С. 211.
57. Мамайчук И.И. Психологическая помощь детям с проблемами в развитии. - СПб.: Речь, 2001. - 147с:
58. Маслоу А. Самоактуализация // В кн.: Психология личности. -М., 1982.-260с.
59. Мид М. Культура и мир детства: - м., 1988. (II. Взросление на Самоа)
60. Мустафоқуллов Т., Назруллоева М., Асосҳои психологияи синнусоӣ ва педагогӣ. [Текст] Т. Мустафоқулов и др. – Қўлоб: 1993 – 360 с.
61. Мясищев В.Н., Яковлева Е.К. Психотерапия отношений. – СПб.: Невский Архетип, 2018. – 348 с.
62. Набойкина Е.Л. Сказки и игры с «особым» ребенком. - СПб.: Речь, 2006.

63. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. [Текст] Л.Ф. Обухова – М., Педагогическая общество России, 1999, - 442 с.
64. Особенности психологической реакции детей на развод родителей / под ред. Т. В. Корнеевой. М., 2002.
65. Паренс, Г. Агрессия наших детей: Учебное пособие / Г. Паренс. – М.: Издательский Дом «Форум», 1997. – 160 с.
66. Практикум по возрастной психологии / под. ред Л.А. Голевой, Е.Ф. Рыбалко. -2-е изд.-СПб, 2006.
67. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. М.-Воронеж, 2000. 304 с.
68. Психиатрия детского и подросткового возраста: Рук-во для врачей /Под ред. К.Гиллберга, Л. Хеллгрена; русс. ред. П.И. Сидорова; пер. со шведа. Ю.А. Маковеевой - М: ГЭОТАР-МЕД, 2004. - 544с.
69. Психическое здоровье детей и подростков. /Под ред. И.В. Дубровина. — Екатеринбург: Деловая книга, 2000. - 258с.
70. Райгородский Д.Я. Психология семьи: учеб. пособие для факультетов психологии, социологии, экономики и журналистики. – Самара: БАХРАХ-М, 2007.
71. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 624 с.
72. Райский, Б.Ф. Условия и причины возникновения и развития отклонений в поведении детей и подростков: Учебное пособие / Б.Ф. Райский. – Волгоград: ВГПИ, 1986. – 88 с.
73. Расулов С.Х. Психологияи эмотсия ва ҳиссиёт: Воситаи таълимӣ / С.Х. Расулов – Душанбе, 2022 – 336 с.
74. Саидзода Б.Х. Тадқиқи хусусиятҳои психологии шахсияти наврасону навҷавонони ба худкушӣ майлдошта (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон). Монография.2022.
75. Саидзода Б.Х., Дадабоева М.С., Латифзода С.З. Маҷмӯаи методҳои лоиҳавии психологӣ. Қисми 1. 2021.

76. Сатир В; Психотерапия семьи; - СПб; Ювента; Л999. - 281с.
77. Сафарова, З.Р. Проблемаҳои психологӣ дар системаи муносибатҳои кӯдакони синни томактабии оилаҳои нопурра [Матн]: монография / З.Р. Сафарова. – Душанбе: ЭР-граф, 2024. – 184 с.
78. Семенова А.В. Если развод неизбежен... пройти через него правильно. - СПб: Невский проспект, 20021 —158с.
79. Симсон Т. П., Модель М. М., Гальперин Л. И. Психоневрология детского возраста. Биомедгиз. М., Л., 1935. 372 стр.
80. Системная семейная психотерапия /Под ред. Э.Г. Эйдемиллера. - СПб.: Питер, 2002. - 368с.
81. Спиваковская А.С. Профилактика детских неврозов (комплексная психологическая коррекция). — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. — 198с.
82. Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой. М., 1995. 376 с.
83. Фрейд, А. Психология Я и защитные механизмы: Учебное пособие / А. Фрейд. – М.: ЦПП, 1993. – 211 с.
84. Хоментаскас Г.Т. Семья глазами ребенка. Москва, Педагогика, 1989.
85. Цветкова Н.А. Теория и технология психосоциальной работы с женщинами: Учебное пособие. - Псков: ПГПИ, 2005. - 159с.
86. Целуйко В. М. Психология неблагополучной семьи. М., 2004. 272 с.
87. Шарипова М.Ё. Хусусиятҳои этнофарҳангии тасвири субъективии ҳаёти шахс: Монография. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 234с.
88. Шнейдер Л.Б. Психология, семейных отношений. Курс лекций. - М.: Апрель-Пресс, Эксмо-Пресс, 2000. - 301с.
89. Штернберг Р. Дж. Интеллект, приносящий успех /Пер. с англ. СИ. Ананина. - Мн.: Попурри, 2000. - 368с.

90. Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учебное пособие для врачей и психологов. - СПб.: Речь, 2005. – СПб. С.15.
91. Якобсон П. М. Эмоциональная жизнь школьника. М.: Просвещение, 1996. 54 с.

Мақолаҳо ва маърузаҳо

92. Абдурашитов, Н.Ф. Проблемы проявления агрессивного поведения у трудных подростков [Текст] / Н.Ф. Абдурашитов // Республиканская научно-методическая конференция «Развитие психологии на современном этапе», посвященная «Году образования и технической культуры» [На таджикском языке]. Душанбе, 2010. – С. 132-140.
93. Амато Пол Р. Последствия родительского развода для самоуверенности взрослых детей // Семейный журнал. - 2002. - № 9. - С. 201-213.
94. Анциферова Л.И. Некоторые теоретические проблемы психологии личности // Вопросы психологии. 1978.-№1. -С.37-50
95. Арсеньев А.С. Подросток глазами фтлософа. Философский очерк // Развития личности.2013. №2. -С.110-184.
96. Архангельский В.Н. Взаимоотношения в современной российской семье /В.Н. Архангельский //Народонаселение. Ежеквартальный научный журнал. - М.: Изд-во ИСЭПН, 2002. - № 2. - С.50-52
97. Балкунова Н.П. О собенности взаимоотношений подростка и родителей // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. XIV междунар. науч.-практ. конф. Часть II. – Новосибирск: СибАК, 2012.
98. Башина В. М., Пивоварова Г. Н. Синдром аутизма у детей// Журн. невропатол. и психиатр. — 1970. — Т. 70, вып. 6. — С. 941-943.
99. Белякова В.А., Развод родителей как фактор психологической драматизации ребенка - В сборнике: [Научное сообщество](#)

[студентов](#) сборник материалов XI Международной студенческой научно-практической конференции. 2016. С. 69-70.

100. Бондарская Г.А. Изменение демографического поведения российских семей за 100 лет /Г.А. Бондарская //Мир России = Universe of Russia: Социология. Этнология. Культурология.: Науч.-публицист. журнал. - М.: Рос. брокер, дом, 1999. - Т. VIII. - № 4. - С58-70.
101. Видра Д. Развод: трагедия или надежда: По страницам научных трудов Гельмута Фигдора /Д. Видра //Дошкольное воспитание. Научно- методический журнал — М.: Издательский дом «Воспитание дошкольника», 1998. - №12. - С.84-89.
102. Вроно, Е.М., Ратинова, Н.А. О возрастном своеобразии аутоагрессивного поведения у психически здоровых подростков [Текст] / Е.М. Вроно, Н.А. Ратинова // Сравнительно-возрастные исследования в суицидологии. Моск. НИИ психиатрии. – М.: Москва, 1989. – С. 38-46.
103. Гаврилицына О.А. Чувство вины у работающей женщины /О.А. Гаврилицына /Фопросы психологии. Научный журнал Российской академии образования. — М.: Изд-во Акад. пед. наук, 1998. - №4. - С. 56- 59.
104. Гирин С.Л. О взаимосвязи семейных отношений и подростковой преступности /С.Л. Гирин //Семья в новых социально-экономических условиях. Том.2: Материалы Международной научно-практической конференции: 2-10 октября 1997 г. /Иод ред. проф. З.Х. Саралиевой. - Н.Новгород: Изд-во ННГУ, 1998. - Т.2 - С. 68-70.
105. Грабко Г.А., Влияние ситуации развода родителей на психическое состояние подростка - В сборнике: психологическая безопасность личности в поликультурной среде жизнедеятельности сборник научных трудов по материалам III-й ежегодной научно-практической конференции преподавателей, студентов и молодых

- ученых Северокавказского федерального университета «Университетская наука - региону». Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Северокавказский федеральный университет». 2015. С. 97-100.
106. Гуденкова Е.А. Психокоррекционная работа с детьми /Е.А. Руденкова
 107. Далгатов М.М., Джабраилова М.М. Эмоциональное развития подростков в неполных и смешанных семьях. [Текст] / М.М. Далгатов, М.М. Джабраилова // Известия ДГПУ, №3, 2014. С. 18-22.
 108. Дементьева И. Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье // Соц. исслед. 2001. № 11. С. 108-118.
 109. Джабраилова М. М., Далгатов М. М. Особенности проявления тревожности и агрессивности у подростков из неполных и смешанных семей // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Психолого-педагогические науки. 2018. Т. 12. № 4. С. 21-25. DOI: 10.31161/1995-0659-2018-12-4-21-25
 110. Дмитриева Т.Б. Социальная психиатрия в детско-подростковом возрасте клиническая реальность нашего времени // Российский психиатрический журнал. -1999. -№3. -С.9-14.
 111. Драгунова, Т.В. Проблема конфликта в подростковом возрасте [Текст] / Т.В. Драгунова // Вопросы психологии. 1972. – №2 – С. 18-26.
 112. Дружинин В.Н. Интеллект и продуктивность деятельности: модель «интеллектуального диапазона». Психологический журнал. Т.19, 2, 1998.
 113. Зайтметов, Ҳ.А. Рафтори агрессивӣ аз дидгоҳи ёддиҳии иҷтимоӣ ва когнитивӣ” [Матн] / Ҳ.А. Зайтметов // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. 2022. – №2 (38). Душанбе, 2022. С. 36-40

114. Закаблук А.Г. Возрастные особенности прогнозирования школьником своих эмоциональных состояний: Автореф. дис. ... канд. наук. Л., 1986.
115. Закирова В.М: Развод и насилие в семье — феномены семейного неблагополучия /В. М. Закирова //Социологические исследования. Ежемесячный, научный и общественно-политический журнал Российской Академии наук. - М.: Наука, 2002. - №12. -С.131-133.
116. Ивашкина Ю.Ю. Типы семей в системе социального обслуживания [Захира электроннй: http://homekid.ru/content/docs/izdaniya/serealnui_sbornik/vse-vupyski/v2/63-73.pdf].
117. Казарян М.Ю., Сайфугалиева А.И. Вопросы эмоционального состояния детей в неполных семьях. //Психологические проблемы современной российской семьи. Часть 2: Тезисы II всероссийской научной конференции (25-27 октября 2005 г.). В 3-х частях. /Под общ. ред. д.пс.н. В.К. Шабельникова и к.пс.н. А.Г. Лидерса. - М.: Изд-во НУ, 2005. - С.137-139.
118. Королева С.А. Психологические особенности образа себя и образа родителей у детей старшего- дошкольного возраста после развода родителей /С.А. Королева //Психологическая наука и образование. Ежеквартальный научно-практический журнал. — М.: Изд-во МГГШУ, 2003. -№4.-С.34-37.
119. Королева Ю.А., Матасов Ю.Т. Личностные ресурсы социально-психологической компетентности подростков в условиях дизонтогенеза // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика. – 2016. – № 4. – С. 301–306.
120. Левитов, Н.Д. Фрустрация как один из видов психических состояний [Текст] / Н.Д. Левитов // Вопросы психологии. 1967. – № 6. – С. 118-129.

121. Лунякова Л.Г. Семьи одиноких матерей - социальное явление и примета времени /Л.Г. Лунякова //Тендерные исследования и тендерное образование в высшей школе. Часть 2: Материалы международной научной конференции 25-26 июня 2002 года. - Иваново: Иван. гос. ун-т, 2002. -С.4-10.
122. Магомедова С.М., Переживание подростками чувства одиночества в ситуации развода родителей - Вестник Дагестанского государственного университета. Серия 2: Гуманитарные науки. 2014. № 4. С. 247-253.
123. Михеева А.Р. Отцы и матери после развода: ответственность, права проблемы. Теоретические материалы к курсу «Социология семьи». /А.Р. Михеева; М-во образования ГФ, Новосиб. гос. ун-т. Экон. фак. Каф. общ. социологии. - Новосибирск: НГУ, 2002. — 27с.
124. Нестеренко И.Е. Исследование психотравмирующих последствий развода родителей для подростков - Актуальные проблемы науки и практики современного общества. 2017. № 2-6. С. 43-49.
125. Остапова А.В. Психологические особенности подросткового возраста [захираи электронй: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-osobennosti-podrostkovogo-vozrasta>].
126. Первова И.Л. Диагностика и лечение детской и подростковой депрессии /И.Л. Первова /Вопросы психологии. Научный журнал Российской академии образования. — М.: Изд-во Акад. пед. наук, 1999. - N 3. - С.107- 109.
127. Прокофьева Л.М. Отцы и их дети после развода /Л.М. Прокофьева, М.- Ф. Валетас //Социологические исследования. Ежемесячный научный и общественно-политический журнал Российской Академии наук. — иф.: Наука, 2002. - № 6. - С.111-115.
128. Пухова Т.И. Развитие представлений о семейных отношениях у детей. Захираи электронй. <http://www.voppsy.ru/issues/1996/962/962014.htm>

129. Сафарова, З.Р. Нақши модар дар оилаи нопурра ва тарбияи фарзанд [Матн] / З.Р. Сафарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. 2017. – №3/7. – С. 190-194.
130. Сафарова, З.Р. Хусусиятҳои психологӣ-педагогии шаклгирии шахсияти кӯдакон дар оилаҳои нопурра [Матн] / З.Р. Сафарова // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. 2015. – №3(64). – С. 14-17.
131. Свон-Джексон Э. Меж двух огней: [О психол. помощи подросткам при разводе; родителей: по страницам; кн.] /Э. Свон-Джексон; подгот. Н. Михайлова //Семья и школа. Ежемес. журнал /Акад. пед; наук РСФСР; - Мl; Л.: изд-во Акад. педагогических: наук РСФСР,20001 - Ж7/8.-С.12-14.
132. Симонов П.В. Эмоциональный мозг. -М.: Наука, 1981.-С.19-23.
133. Смирнова Е.О., Собкин Е.С. Специфика эмоционально-личностной сферы дошкольников в неполных семьях /Фопросы психологии Научный журнал Российской академии образования. - М.: Изд-во Акад. пед. наук, 1999. № 6 — С.18-24.
134. Соловьева А.В., Учет особенностей психологической защиты при взаимодействии с подростками - В сборнике: Социальная психология сегодня: наука и практика Материалы VII Межвузовской научно- практической конференции. Санкт-Петербургский гуманитарный университет профсоюзов. 2012. С. 79-81.
135. Старцева О.А. Педагогическая культура семьи и девиантное поведение [Захира электронӣ: <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskaya-kultura-semi-i-deviantnoe-povedenie>].
136. Сысенко В.А. Роль матери в формировании личности ребенка Ш.А. Сысенко //Народонаселение. Ежеквартальный научный журнал. - М.: РИЦ ИСЭПН, 2002. — N 2. — С.21-24.
137. Теория семейных систем Мюррея Боуэна. Основные понятия, методы и клиническая практика/под редакцией К. Бейкер, А.Я. Варги. Москва, Когито-центр 2005.

138. Терелянская И.В., Особенности эмоциональной сферы подростка в ситуации развода родителей - В сборнике: Одинокие матери в России. В чем проблема? Теоретические подходы и прикладные исследования Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Редколлегия: И.В. Черемисова (отв. ред.), И.В. Терелянская (зам. отв. ред.), И.А. Баракова (отв. секретарь) [и др.]. 2017. С. 147-151.
139. Толмачева С.А., Влияние кризиса семейных отношений на подростка - Наука и образование: проблемы и стратегии развития. 2015. № 1 (1). С. 122-124.
140. Трошина Е.А., Депрессивные состояния в подростковом возрасте - В сборнике: [XVII Вишняковские чтения. Вузовская наука: условия эффективности социально-экономического и культурного развития региона](#) материалы международной научной конференции. 2014. С. 153- 157.
141. Унарова А.А. Последствия влияния развода родителей на психологическое состояние подростка - В сборнике: [Молодой исследователь: вызовы и перспективы](#) сборник статей по материалам XVII междунар. науч.-практ. конф.. 2018. С. 26-30.
142. Федотова Ю.В. Проблема понимания кризиса семьи /Ю.В.Федотова //Социологические исследования. Ежемесячный научный и общественно-политический журнал Российской Академии наук. — М.: Наука, 2003. – №11. - С.129-137.
143. Ферстенберг Ф. Ф., Норд Л. У., Петерсон Дж. Д., Зилл Н. Распад брака и контакты родителей с детьми // СоцИс., 1985. №4.).
144. Фести П., Прокофьева Л. После развода. //Мир России 1997, №4.
145. Фигдор Г. Между иллюзией «развода» и ответственностью за вину /Г. Фигдор //Психологический журнал. Журнал Российской академии наук. — М.: Наука; 1998. - т.19. - №5. - С.88-91.
146. Фомина Л.Ю., Влияние развода родителей на личность подростка. - [Ученые записки Педагогического института СГУ им. Н.Г.](#)

Чернышевского. Серия: Психология. Педагогика. 2008. № 1-2. С. 63-66.

147. Френкель М.В., Особенности развития личности подростка в условиях полной и неполной семей - Педагогический опыт: теория, методика, практика. 2015. Т. 1. № 3 (4). С. 128-132.
148. Харитоновна, Т.И. Проблема детско-родительских отношений в зарубежной и отечественной психологии / Т.И. Харитоновна // Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения. – 2016. – № 54. – С. 53–57.
149. Черепанова А.И., Влияние развода родителей на личность подростка - Сборники конференций НИЦ Социосфера. 2014. № 50. С. 59-60.
150. Шарипова, М.Ё. Рушди шахсияти кӯдак дар оила. Масоили мубрами психологӣ дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон [Матн] / М.Ё. Шарипова // Қисми 2. Психологияи муносибатҳои оилавӣ. Маҷмуи мақолаҳои илмӣ. Душанбе, 2016. – С.86
151. Юлия Соколова. Я расту без папы. Как воспитать ребенка одной. – Москва: Гелеос, 2008. – С. 61.
152. Юнусова Н.М. Солимии оила ва таъсири он ба ҳолати равонии фарзандон [Матн] / Н.М. Юнусова // Паёми пажӯҳишгоҳи рушди маориф. 2020. – №3 (31). С. 125-133
<https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=44450797>

Диссертатсия ва авторефератҳо:

153. Абдурашитов, Н.Ф. Восстановление детско-родительских отношений как механизм формирования готовности к продуктивной социальной включенности подростков-правонарушителей [Текст]: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Абдурашитов Наимчон Фозилович. – Душанбе, 2019. – 192 с.
154. Аликина, Н.В. Возрастные психологические особенности агрессивного поведения несовершеннолетних [Текст]: дис. ... канд.

- психол. наук: 19.00.07 / Аликина Наталья Викторовна. – Киев: Укр. НИИ психологии УССР, 1990. – 100 с.
155. Варга, А.Я. Структура и типы родительских отношений [Текст]: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.01 / Варга Анна Яковлевна. – М., 1986. – 206 с.
 156. Ермолаева, Л. И. Фрустрация как социально-психологический феномен [Текст]: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ермолаева Людмила Ивановна. – М.: Российская академия управления (РАУ). – 1993. – 114 с.
 157. Зеленчукова С.В. Социально-педагогические условия воспитания подростков из неполных семей: На примере России и Германии [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Зеленчукова Светлана Валентиновна. – Москва, 2002. – 178 с.
 158. Исмоилов Ш.Ғ. Таҳқиқи гуманизатсияи иҷтимоию психологии муносибатҳои байнишахсӣ дар синни наврасӣ [Матн]: дис... номз. илмх. психог.: 19.00.05 / Исмоилов Шокирҷон Ғуломович. – Хуҷанд., 2024. – 227 с.
 159. Кадырова, Т.М. Агрессивно-садистические влечения у детей и подростков (Возрастные особенности клиники, закономерности) / Кадырова Т.М. // Автореферат диссертации кандидата медицинских наук. – М., 1987 – 30 с.
 160. Каракулова, З.Ш. Исследование зависимости суицидального поведения личности от системы семейного воспитания / Каракулова З.Ш. // Автореферат диссертации кандидата психологических наук. – Алматы,
 161. Кириленко, И.Н. Влияние семейных отношений на развитие агрессии в подростковом возрасте [Текст]: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Кириленко Ирина Николаевна. – Ставрополь., 2007. – 206 с.
 162. Кондратьев М.Д. Социально-психологические и личностные характеристики интеллектуально успешных подростков [Текст]: дис.

... канд. психол. наук: 19.00.05 / Кондратьев Михаил Дмитриевич. – Москва, 2019. – 178 с.

163. Курбатова, Т.Н. Эмоционально-поведенческие особенности несовершеннолетних правонарушителей / Курбатова Татьяна Николаевна. // Автореферат диссертации кандидата психологических наук. – Л., 1981. – 20 с.
164. Латифзода С.З. Ташхиси коршоямии касбӣ-психологии шахс дар мақомоти корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар мисоли довталабони самти оперативӣ-чустучӯӣ) [Матн]: дисс... доктори фалсафа (PhD) - доктор аз рӯйи ихтисоси 6D050300 - Психология (6D050301- Психологияи умумӣ, психологияи шахсият, таърихи психология). - Душанбе., 2021. -170 с.
165. Маджидова, Б. Народные традиции и обычаи как средство формирования нравственных качеств детей в семье [Текст]: дис. на соис. учён. степ. док. пед. наук: 13.00.01 / Маджидова Бибихафиза. – Душанбе, 2004. – 212 с.
166. Назархудоева, Л.Т. Современная семья в Таджикистане: состояние и проблемы функционирования и развития (Социально – философский анализ) [Текст]: дисс. канд. филос. наук: 09.00.11 / Назархудоева Лола Тошбековна. – Душанбе, 2016.
167. Раҷабов Н.М. Фаҳмиши фалсафӣ – иҷтимоии моҳияти қарафторӣ дар наврасон ва усулҳои пешгирии намудани он [Текст]: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Раҷабов Насимҷон Мирзохудоевич. – Душанбе, 2018. – 187 с.
168. Регуш Л.А. Развитие прогнозирования как познавательная способность личности.: Дис. д-ра псих. наук. -М., -1995. -330с.
169. Саидзода Б.Х. Тадқиқи хусусиятҳои психологии шахсияти наврасону навҷавонони ба ҳудкушӣ майлдошта (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон) [Матн]: дисс... доктори фалсафа (PhD) - доктор аз рӯйи ихтисоси 6D050300 - Психология (6D050301-

Психологияи умумӣ, психологияи шахсият, таърихи психология). - Душанбе., 2019. -170 с.

170. Сафарова, З.Р. Проблемаҳои психологӣ дар системаи муносибатҳои кӯдакони синни томактабии оилаҳои нопурра [Матн]: дис... номз. илмх. психог.: 19.00.05 / Сафарова Заррина Раҷабовна. – Душанбе., 2019. – 197 с.
171. Фозилова М.Ҷ. Таъсири муносибатҳои оилавӣ ба зоҳиршавии агрессия дар синни наврасӣ [Матн]: дисс... доктори фалсафа (PhD) - доктор аз рӯйи ихтисоси 6D050300 - Психология (6D050301- Психологияи умумӣ, психологияи шахсият, таърихи психология). - Хучанд., 2025. -219 с.
172. Шахнозаи С.Т. Гендерно-возрастные особенности субъективной картины жизненного пути личности (на примере таджикской молодежи). Дис. на соис. уч степ. канд. псих. наук: 19.00.01 / Шахнозаи Саъдии Табари. -Душанбе, 2024.
173. Юнусова, Н.М. Детерминирующая роль женщины в процессе формирования нравственных ориентиров личности и семьи, опирающаяся на этнокультурные ценности [Текст]: дис. на соис. уч. степ. док. пед. наук: 13.00.01 / Юнусова Нафисахон Муродовна. – Душанбе, 2013.
174. Якушенко Е.Г. Клинико-психологические особенности подростков разведенных родителей. [Текст]: дис. на соис. уч. степ. канд. псих. наук: 13.00.04 / Якушенко Едена Геннедьевна. – Санкт-Петербург., 2008. -186 с.

Захираҳои электронӣ:

175. <https://www.president.tj/>
176. <http://office.stat.tj/>
177. <https://jumhuriyat.tj/>
178. <https://mmk.tj/>
179. <https://kmt.tj/tg/>

Интишороти муаллиф аз рӯи мавзуи диссертатсия:

I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи фехристи пешниҳоднамудаи КОА – и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъъ расидаанд:

- [1-М] Бобобекзода, М.А. Таҳлили роҳёфтҳои илмӣ омӯзиши инкишофи психофизиологӣ дар синни наврасӣ / М. А. Бобобекзода // Паёми Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. – №3 (32), – 2019. – С.89-95.
- [2-М] Бобобекзода, М.А. Аксуламалҳои психологӣ наврасон ба талоқи волидайн / М. А. Бобобекзода // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. – №3 (57), – 2025. – С.356-363.
- [3-М] Бобобекзода, М.А. Талоқ ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ-психологӣ / М. А. Бобобекзода // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. №2 (50), 2025. – С.98-103.
- [4-М] Шарипова М.Ё., Бобобекзода, М.А. Исследование влияния развода на эмоциональное состояние подростков / М.Ё. Шарипова, М.А. Бобобекзода // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. – №3 (51), – 2025. – С.93-101

II. Маводи дар маҷаллаю нашрияҳои ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ ҷопшуда:

- [5-М] Бобобекзода, М.А. Ҳолатҳои эмотсионалӣ ҳамчун зухуроти психологӣ / А.М. Бобобекзода // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ «Илми тоҷик: имрӯз ва фардои он» бахшида ба рӯзи илми тоҷик ва солҳои рушди иқтисодӣ ва инноватсия». ш. Хучанд, 25 апрели соли 2025.
- [6-М] Бобобекзода, М.А. Хусусиятҳои зоҳиршавӣ ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасон / А.М. Бобобекзода // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ «Илми тоҷик: имрӯз ва фардои он»

бахшида ба рӯзи илми тоҷик ва солҳои рушди иқтисодӣ ва инноватсия». ш. Хучанд, 25 апрели соли 2025.

- [7-М] Бобобекзода, М.А. Исторический взгляд на использование психологических знаний в области семейных отношений / М.А. Бобобекзода // Криминалистика в международном измерении: Материалы всероссийской научно-практической конференции с международным участием, Москва, 21 апреля 2023 года. – М: Московская академия следственного комитета, 2023. – С. 196-201. – EDN KPXZZE.
- [8-М] Махмудов Ш., Бобобекзода, М.А. Худбаҳодиҳӣ ва дараҷаи иддао дар занҳои талоқшуда / Ш. Махмудов, А.М. Бобобекзода // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ «Масъалаҳои ҳушунат ва роҳҳои пешгирии он». ш. Душанбе, 2019. – С. 72-75.

ЗАМИМАҲО

Замимаи №1

Саволномаи «Рафтори волидайн ва муносибати наврасон ба онҳо»

Дастурамал: «Аз Шумо хоҳиш карда мешавад, ки дар асоси таҷрибаи худ, муайян намоед, ки кадоме аз ин муҳокимаҳо ба волидайн Шумо мувофиқат мекунанд. Барои ин ба Шумо зарур аст, то ҳар як муҳокимаро бодикқат хонед.

Агар фикр кунед, ки муҳокима пурра бо принципи тарбиявии падар (ва ё модар) мувофиқат мекунад, пас дар назди муҳокима «Ҳа» нависед. Аммо агар ҳисоб кунед, қисман мувофиқ меояд, пас «қисман» ва агар фикр кунед, ки умуман мувофиқат намекунад, пас «не» нависед.

Падари ман (модари ман)

1. Ба ман зуд-зуд табассум мекунад
2. Мутлақо талаб мекунад, ки ман омӯзам, ки чӣ кор карда метавонам ва чӣ кор карда наметавонам.
3. Нисбати ман сабр надоранд
4. Вақте ки ман меравам, падар (модар) ҳудаш қарор медиҳад, ки ман бояд кай баргардам.
5. Ҳамеша чизеро, ки мегӯяд ё фармон медиҳад, зуд фаромӯш мекунад
6. Вақте ки кайфияти бад дорам, маслиҳат медиҳад, ки ором шавам ё шодӣ кунам.
7. Фикр мекунад, ки ман бояд қоидаҳои зиёде дошта бошам ва онҳоро хатман риоя кунам
8. Доимо аз болои ман ба касе шикоят мекунад
9. Чӣ қадар озодие, ки ба ман лозим аст, медиҳад.
10. Барои як гуноҳ боре ҷазо медиҳад ва дафъаи дигар мебахшад.
11. Ё воқеан якҷоя кор карданро дӯст медорад.
12. Агар ба ман ягон кор таъин кунад, фикр мекунад, ки ман бояд то анҷоми он кор кунам.
13. Аз ҳар кори майда-чуйдаи ман хашмгин мешавад.
14. Бе иҷозати ӯ ба ҳар чое ки хоҳам, рафта метавонам.
15. Вобаста ба кайфиятам аз бисёр ғаъолиятҳо даст мекашам
16. Вақте ки ман ғамгин мешавам, ӯ кӯшиш мекунад, ки маро руҳбаланд кунад

17. Ҳамеша исрор мекунад, ки барои ҳамаи корҳои ношоистаам бояд чазо гирам.
18. Ё ба он чизе, ки маро ба ташвиш меорад ва он чизе ки ман меҳоҳам, чандон таваҷҷуҳ намекунад.
19. Агар меҳостам, ҳар бегоҳ ба ҳар кучое, ки меҳостам, мерафтам.
20. Қоидаҳои муайян дорад, аммо баъзан онҳоро риоя мекунад, баъзан не
21. Ҳамеша фикру ақидаҳо ва назари маро бо фаҳмиш гӯш мекунад
22. Назорат мебарад, то он чизеро ба ман гуфтаанд, иҷро кунам
23. Баъзан ман ҳис мекунам, ки ман дар ӯ нафратро меорам.
24. Ба ман имкон медиҳад, ки қариб ҳама чизеро, ки ба ман маъқул аст, иҷро кунам.
25. Қарорҳои худро мувофиқи хости худ иваз мекунад
26. Аксар вақт маро барои чизе таъриф мекунад
27. Ҳамеша меҳоҳад бидонад, ки ман чӣ кор мекунам ва дар кучо ҳастам.
28. Меҳоҳад дигар шавам, тағйир ёбам.
29. Ба ман имкон медиҳад, ки кори ба ман маъқулро интиҳоб кунам
30. Баъзан маро хеле осон мебахшад ва гоҳе намебахшад.
31. Ё кӯшиш мекунад, ки ошкоро исбот кунад, ки маро дӯст медорад.
32. Ҳамеша назорат мекунад, ки ман дар кӯча ё дар мактаб чӣ кор мекунам
33. Вақте ки ман ягон кори нодуруст мекунам, ӯ пайваста ва дар ҳама ҷо дар бораи он гап мезанад
34. Ба ман озодии зиёд медиҳад. Кам "бояд" ё "набояд"-ро истифода мебарад.
35. Пешакӣ муайян кардан хеле душвор аст, ки ман кори бад ё хуб мекунам ва ё чӣ гуна рафтор мекунам.
36. Фикр мекунад, ки ман бояд дар ҳар як масъала андешаи худро дошта бошам
37. Ҳамеша бодикқат нисбати дӯстони ман назорат мебарад.
38. Вақте ки ман ӯро хафа мекунам ё озор медиҳам, то он даме ки ман гапзаниро сар накунам, ӯ бо ман гап намезанад.
39. Ҳамеша маро ба осонӣ мебахшад
40. Хеле номувофиқ таърифу чазо медиҳад: гоҳ зиёд, гоҳе кам
41. Ҳангоми зарурат ҳамеша барои ман вақт пайдо мекунад
42. Ҳамеша ба ман фармош медиҳад, ки чӣ гуна рафтор кунам
43. Мумкин аст, ки ӯ аслан аз ман нафрат дорад
44. Ман таътили худро мувофиқи хоҳиши худ ба нақша мегирам.

- 45.Баъзан метавонад хафа шавад, аммо баъзан меҳрубон ва миннатдор мешавад.
- 46.Ҳамеша ба ҳама саволҳо ошкоро ҷавоб медиҳад, новобаста аз он ки ман чӣ мепурсам.
- 47.Вай зуд-зуд тафтиш мекунад, ки оё ман ҳама чизро тавре ки ба ман гуфта буд, тоза кардаам.
- 48.Ман ҳис мекунам, ки ӯ ба ман безътиной мекунад.
- 49.Ҳучра ё гӯшаи ман қалъаи ман аст: ман онро тоза карда метавонам ё не, вай дар он ҷо даҳлат намекунад
- 50.Хошиш ва дастурҳои ӯро фаҳмидан хеле душвор аст.

Замимаи №2

Шарҳ ва коркарди методикаи проективии С. Розенсвейг

Намунаҳо. Дар асоси профил се намунаи асосӣ ва як намунаи иловагӣ маълумотҳои ададӣ тартиб дода мешаванд.

1. Намунаи аввал басомади нисбии самтҳои гуногуни ҷавобро новобаста аз намуди он ифода мекунад. Ҷавобҳои экстрапунитӣ, интропунитивӣ ва импунитивӣ бо тартиби коҳишбӣ ҷойгир карда мешаванд. Масалан, басомадҳои $E - 14$, $I - 6$, $M - 4$ чунин қайд карда мешаванд: $E > I > M$.

2. Намунаи дуюм басомади нисбии намудҳои ҷавобҳоро, новобаста аз равиҳои онҳо, ифода мекунад. Аломатҳои ишоратӣ ба монанди мисоли қаблӣ қайд карда мешаванд. Масалан, мо чунин ҳосилҳоро ба даст овардем, $OD - 10$, $ED - 6$, $NP - 8$. Пас, чунин ишора карда мешавад - $OD > NP > ED$.

3. Намунаи сеюм басомади нисбии се омили маъмултаринро, новобаста аз намуд ва равиҳои ҷавоб, ифода мекунад ва чунин ишора карда мешавад, масалан, $E > I > M$.

4. Намунаи чоруми иловагӣ муқоисаи ҷавобҳои E m I -ро дар вазъиятҳои «монеа» ва «айбдоркунӣ» дар бар мегирад. Қамъи ҳолҳои E ва I бо фоиз ҳисоб карда мешавад, инчунин ба 24 асос меёбад, аммо азбаски танҳо 8 ($\frac{8}{24}$) ҳолати дар тест овардашуда имкон медиҳад, ки E ва I ҳисоб карда шавад, пас фоизи максималии чунин ҷавобҳо 33 хоҳад буд.

Таҳлили тамоюлҳо. Озмудашаванда ҳангоми озмоиш метавонад рафтори худро ба таври назаррас тағйир диҳад, яъне аз як намуд ё равиҳои воқунишҳо ба намуди дигар гузарад. Чунин тағйирот барои фаҳмидани воқуниши фрустатсионӣ аҳамияти калон дорад, зеро он муносибати озмудашавандаро ба воқуниши хеш нишон медиҳад. Масалан, озмудашаванда метавонад таҷрибаро бо зоҳир намудани воқунишҳои экстрапитуативӣ оғоз карда, пас аз нух ё даҳ ҳолате, ки ӯ худро ҳамчун гунаҳгор ҳис мекард, аллакай ба ҷавобҳои навӣ интропунитивӣ мегузарад. Таҳлилҳо мавҷудияти чунин тамоюлҳоро ошкор ва табиати онҳоро муайян мекунад.

Равияҳо дар шакли тирча қайд карда мешаванд, ки дар болои сутуни он баҳои рақамии равия нишон дода шудааст, ки бо аломати «+» (равияи мусбат) ё «-» (равияи манфӣ) ишора карда мешавад.

Формулаи ҳисобкунии равияҳо: (а-в): (а+в) мебошад, ки дар он а – шумораи баҳогузори микдорӣ дар нимаи якуми протокол, в - ин баҳогузори микдорӣ дар нимаи дуввуми он мебошад.

Барои он ки равияҳо ҳамчун нишондиҳанда ҳисобида шаванд, он бояд на камтар аз чор ҷавобро дар бар гирад ва ҳадди ақалли он 0.33 ҳолро соҳиб гардад.

Шарҳи натиҷаҳо. Озмудашаванда бошуурона ва ё бешуурона худро ба ҳар як қаҳрамони вазъияти тасвирёфтаи фрустатсионӣ монанд мекунад. Техникаи шарҳдиҳӣ якҷанд марҳиларо дар бар мегирад.

Марҳилаи аввал дар омӯзиши GCR инъикос меёбад, ки ин нишондиҳандаи муҳимми методика ҳисобида мешавад. Ҳамин тариқ, агар озмудашаванда фоизи ками GCR-ро соҳиб шуда бошад, пас метавон чунин тахмин кард, ки вай аксар вақт бо атрофиёнаш дар вазъияти ихтилоф қарор дорад ва ба муҳити иҷтимоии худ ба қадри кофӣ мутобиқ нашудааст.

Марҳилаи дуюмро омӯзиши баҳогузори 6 омили ҷадвали профилбуда дар бар мегирад. Баҳогузориҳое, ки ба равияи вокунишҳо дахл доранд (Е, I, М), дорои қиматҳое мебошанд, ки аз консепсияҳои назариявии фрустатсионӣ сарчашма гирифтаанд.

Ҳамин тавр, масалан, агар мо аз озмудашаванда баҳои муқаррарии М-, Е - хеле баланд, I - хеле пастро мушоҳида намоем, пас дар ин замина гуфтан мумкин аст, ки дар озмудашаванда тарзи рафтори фрустатсионӣ мушоҳида мешавад, аммо ба намуди вокуниши интропунитивӣ хеле кам мароқ зоҳир мекунад. Яъне, тахмин кардан мумкин аст, ки ӯ нисбат ба дигарон дида серталаб аст ва ин метавонад ба ҳайси нишонаи худбаҳоидиҳии номувофиқ баромад кунад.

Баҳогузориҳое, ки ба намудҳои вокунишҳо вобастаанд, маъноҳои мухталифро доранд. Баҳогузори *OD* (навъи вокуниши «бо ислоҳшавӣ дар монеаҳо») нишон медиҳад, ки монеа то кадом дараҷа субъектро ба ҳолати фрустатсионӣ мебарад. Пас, агар мо баҳои баландтари *OD* гирифта бошем, пас ин нишондиҳандаи он аст, ки дар ҳолатҳои фрустатсионӣ дар субъект идеяи монеагӣ аз муқаррарӣ дида бештар ҳукмфармо мебошад. Арзёбии *ED* (навъи вокуниши «ҳимояи худ») маънои шахсияти заиф ва осебпазирро дорад. Аксуламалҳои субъект ба ҳимоя ва ҳифзи «Ман»-и худ нигаронида шудаанд. Баҳогузори *NP* - нишонаи вокуниши мувофиқ, нишондиҳандаи ҳамон дараҷаест, ки субъект метавонад вазъиятҳои фрустатсиониро ҳал кунад.

Марҳилаи сеюми шарҳдиҳӣ омӯзиши равияҳо мебошад. Он метавонад дар фаҳмидани муносибати субъект ба вокуниши худӣ ӯ аҳаммияти калон дошта бошад.

Дар маҷмӯъ, метавон иловатан ишора намуд, ки дар асоси протоколи тадқиқот дар бораи баъзе ҷанбаҳои мутобиқшавии субъект ба муҳити

иҷтимоии ӯ хулоса баровардан мумкин аст. Методикаи мазкур ба ҳеҷ вачҳ барои баровардани хулоса дар бораи сохтори шахсият коркард нагардидааст. Метавон танҳо бо эҳтимолияти бештар гуфт, ки вокуниши эмотсионалии субъектро ба мушкilot ё монеаҳое, ки дар роҳи қонё кардани талаботҳо ва расидан ба ҳадафҳо истодаанд, пешгӯӣ кардан имконпазир аст.

Тадқиқотро метавон ҳам ба тарзи инфиродӣ ва ҳам ба тарзи гурӯҳӣ гузаронид. Вақти гузаронидани тадқиқот маҳдуд аст, яъне 20-30 дақиқаро дар бар мегирад.

Замимаи №3

Мавод-ангезандаи методикаи Холмс ва Раэ

№ РТ	ҲОДИСАҲОИ ҲАЁТӢ	ХОЛҲО
1.	Вафоти ҳамсар (шавҳар)	100
2.	Қудошавӣ	73
3.	Қудошавии оила (расман тариқи мақомоти САҲШ қудо нашудаанд)	65
4.	Маҳбасӣ шудан	63
5.	Вафоти аъзои оилаи наздик	63
6.	Заҳмӣ ва ё бемор шудан	53
7.	Оиладор шудан, тӯй	50
8.	Аз қор озод шудан	47
9.	Оштишавии оила	45
10.	Ба нафақа баромадан	45
11.	Тағйирёбиҳо дар ҳолати саломатии аъзоёни оила	44
12.	Ҳомиладоршавии ҳамсар	40
13.	Мушкilotҳо дар соҳаи шахвоният	39
14.	Тавлиди фарзанд	39
15.	Қойивазкунии қиддӣ дар қор	39
16.	Тағйирёбиҳои молиявӣ	38
17.	Марги дӯсти наздик	37
18.	Тағйирёбиҳо дар самти самтнигарониши касбӣ, ивази қойи қор	36
19.	Зиёд шудани муносибатҳои низоӣ байни ҳамсару шавҳар	35
20.	Қарз барои хариди қалон (масалан, ҳона)	31
21.	Анҷоми муҳлати пардохти қарз, афзоиши қарзҳо.	30
22.	Тағйир ёфтани мансаб, баланд шудани масъулияти хизматӣ	29
23.	Ба ҳаёти мустақилона гусел кардани писар ва ё духтар	29

24.	Мушкилот бо хешу таборони шавҳар (ҳамсар)	29
25.	Комёбиҳо	28
26.	Ҳамсар аз кор озод шуд (ва ё ба кор шуруъ кард)	26
27.	Ибтидо ва интиҳои таҳсил дар муассисаҳои таълимӣ	26
28.	Тағйир ёфтани тарзи ҳаёт	25
29.	Партофтани ягон одати бад	24
30.	Мушкилот бо роҳбарият, ихтилофҳо	23
31.	Ивазшавии шароит ва ё соатҳои корӣ	20
32.	Ивазшавии ҷойи истиқомат	20
33.	Ивазшавии ҷойи таҳсил	20
34.	Иваз намудани он одатҳое, ки бо истироҳату рухсатии меҳнатӣ алоқамандӣ доранд	19
35.	Тағйирёбиҳои одатҳои бо дин алоқамандбуда	19
36.	Тағйир ёфтани фаъолияти иҷтимоӣ	18
37.	Қарз барои харидани чизҳои хурдтар (мошин, ойнаи нилгун)	17
38.	Тағйир додани одатҳое, ки бо ҳоб ва вайроншавии ҳоб алоқамандӣ доранд	16
39.	Тағйир ёфтани шумораи аъзоёни оила, тағйир ёфтани аёдати хешу таборон ва дигар оилаҳо	15
40.	Тағйир додани одатҳое, ки бо хӯрокхӯрӣ алоқамандӣ доранд	15
41.	Рухсатии меҳнатӣ	13
42.	Соли нави мелодӣ, ҷашни Наврӯз, зодрӯз	12
43.	Вайронкунии на он қадар калони тартиботи ҷамъиятӣ (ҷарима барои вайрон кардани ҳаракати нақлиёт дар кӯчаҳо)	11

Анкетаҳои муаллифӣ.

Анкетаи «Арзёбии экспертии хонандагон аз ҷониби омӯзгорон». Аз Шумо эҳтиромона хоҳиш менамоем, ки пурра хонед ва дар зери «Ному насаби хонанда» рақамҳои аз 1 то 3-ро интихоб карда, онро ба доира гиред. Ҳар як рақам чунин маъно дорад:

1 – «НЕ»;

2- «БАЪЗАН»;

3 – «ҲА».

Ҷадвали №6. Анкетаи «Арзёбии экспертии наврасон»

НИШОНДИҲАНДА	ГУРҶҲ				
	Ному насаб	Ному насаб	Ному насаб	Ному насаб	Ному насаб
Хоҳиш дар азхудкунии дониш, шавқу ҳавас ба дарс	1 2 3	1' 2 3	1" 2 3	1' 2 3'	1 2' 3
Фаъоли дар вазъиятҳои дарсӣ	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
Шавқу ҳавасҳои мақсадноку устувор	1 2 3	1 2 3	1 2! 3	1 2 3	h 2 3.!
Малақаҳои коммуникативӣ	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
Бо тартибу низом дар мактаб	12 3	12 3	123	123	1:23
Масъулиятнок	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	12 3
Худтанқиднамо (майл ба худтахлилнамоии амалҳои худ)	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
Худкифоя ва мустақил	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
Манзараи номусоиди эмотсионалӣ (бартарӣ доштани эмотсияҳои манфӣ)	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
Изтироб дар ҳолатҳои стрессӣ (корҳои контролӣ, ҷавобҳои шифоҳӣ)	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
Ихтилофнок дар муносибат бо ҳамсинфон					
Дар муносибат бо омӯзгорон ихтилофнок	1 2 3	123	123	123	123
Зоҳиршавии шакли рафтори зиддиҷамъиятӣ (дуздӣ, истифодаи нӯшокиҳои спиртӣ)	1 2 3	1 2 3	123	1 2 3	1 2 3

Анкета (барои наврасон). Ҳамзамон, аз ҷониби мо анкетаи махсус барои наврасон ҷиҳати гирифтани маълумоти васеътар аз наврас тартиб дода шуд. Анкетаи мазкур аз 10 савол бо варианти ҷавобҳо иборати иборат мебошад ва он чунин аст.

«Аз Шумо эҳтиромона хорҳиш менамоем, ба саволҳои дар анкета овардашуда ҷавоб гардонед. Шумо метавонед ба як савол якчанд варианти ҷавобро пешниҳод кунед».

1. Насаб
2. Ном ва номи падар_____
3. Синну сол
4. Ҷинс
5. Вазъи油лавии волидайнатон:
 - 1) Алоҳида зиндагӣ мекунам
 - 2) Аз ҳам ҷудо шудаам
 - 3) Ҷудо шудани волидайн Шумо:
 - 1-3 мешавад;
 - 3-5 сол мешавад;
 - Ва ё.....
6. Ҳаёати оила дар айни замон:
 - 1) Модар
 - 2) Падар
 - 3) Бобо ва ё бибӣ
 - 4) Дигар хешу таборон (хоҳару додар)
 - 5) Модар ва падарандар (падар ва модарандар)
7. Қомёбии Шумо дар мактаб:
 - 1) Ман бо баҳои 3 меҳонам
 - 2) Ман бо баҳои 4 меҳонам
 - 3) Ман бо баҳои 5 меҳонам
8. Саломатии худатонро чӣ гуна баҳогузорӣ мекунад?
 - 1) Ман солимам

2) Ман бештар вақт бемор мешавам

3) Ва ё.....

9. Пас аз хатми мактаб нақшаҳои Шумо чӣ гуна ҳастанд?

1) Дар коллеҷ таҳсил кардан;

2) Ба Донишгоҳ дохил шудан;

3) Дар хориҷи кишвар таҳсил кардан;

4) Кор кардан

5) Ва ё.....

10. Касби ояндаи худро интихоб намудед:

1) Бале

2) Не

3) Дар интихоб шубҳа мекунам

Замимаи №5

Тести изтиробии мактабии Филлипс

Матни саволнома

1. Худро нигоҳ доштан дар як сатҳ бо ҳасинфҳоям ба ман душвор аст.
2. Вақте ки муаллим мегӯяд, ки маводи азхудкардаатро мепурсам, изтиробнок мешавад?
3. Ба ман кор кардан дар синф ҳамон тавре, ки муаллим мехоҳад, душвор аст.
4. Баъзан ҳоб мебинам, ки муаллим аз сабаби дарсро надоништанам хашмгин мешавад.
5. Маро дар синф мушт зада буданд.
6. Бисёр вақт мехоҳам, ки муаллим ҳангоми фаҳмонидани чизи нав саросемагӣ накунад, то он даме ки маводро хуб нафаҳмам.
7. Ман ҳангоми ҷавоб додан ё иҷрои супориш ба ташвиш меоям.
8. Ман аз сабаби хато накардан, дар синф аз ғап задан эҳтиёт мекунам.

9. Вақте ки маро ба ҷавоб додан даъват мекунанд, зонуҳоям меларзанд?
10. Ҳангоми бозӣ кардан ҳамсинфонам аксар вақт ба ҳоли ман меҳанданд?
11. Ҳолатҳое мешавад, ки назар ба баҳои интизориам баҳои пасттар мегирам?
12. Маро саволи аз синф мондан ташвиш медиҳад.
13. Кӯшиш мекунам аз бозиҳои интиҳобӣ канорагирӣ кунам, зеро чун коида маро интиҳоб намекунанд.
14. Ҳолатҳое мешаванд, ки маро ба тахтаи синф барои ҷавоб додани дарс даъват мекунанд, тамоми баданам меларзанд.
15. Баъзан вақт ҳис мекунам, ки ҳамсинфонам чизҳое меҳостаамро маҳкул намедонанд.
16. Пеш аз оғози иҷрои кор хеле изтиробнок мешавам.
17. Гирифтани баҳоҳое, ки волидонам аз ман интизоранд, бароям душвор аст?
18. Баъзан метарсам, ки дар дарс худро бемор ҳис мекунам
19. Агар ҳангоми ҷавоб додан ба хато роҳ диҳам, ҳамсинфонам ба ҳолам меҳанданд
20. Ба ҳамсинфонам монандам
21. Пас аз анҷом додани кор, ман хавотир мешавам, ки оё онро хуб иҷро кардаам ва ё не?
22. Вақте ки дар синф кор мекунам, боварӣ дорам, ки ҳама чизро хуб дар хотир мегирам.
23. Баъзан ҳоб мебинам, ки дар мактаб ҳастему ба саволи муаллим ҷавоб дода наметавонам
24. Дуруст аст, ки аксари бачаҳо бо ман муносибати дӯстона доранд
25. Ман саҳттар кор мекунам, агар донам, ки натиҷаи корам дар синф бо натиҷаҳои ҳамсинфонам муқоиса карда мешаванд

26. Аксар вақт меҳоҳам, ҳангоми савол додан изтиробро камтар аз сар гузаронам.
27. Баъзан аз ба баҳс ворид шудан метарсам.
28. Вақте ки муаллима вазифаи хонагии маро тафтиш кардан меҳоҳад, тапиши дили ман тезтар мешавад.
29. Вақте ки баҳои хуб мегирам, касе аз дӯстонатон чунин фикр мекунад, ки ман хайрия кардан меҳоҳам.
30. Бо он ҳамсинфонам, ки ба ман бо таваҷҷуҳи махсус муносибат мекунад, худро хуб ҳис мекунам.
31. Чунин ҳолатҳое мешавад, ки баъзе ҳамсинфонам дар синф чизҳое меғӯянд, ки маро асабонӣ мекунад
32. Ба фикри ман он хонандагоне, дар таҳсил ноком мемонанд, илтифоти дигаронро аз даст медиҳанд
33. Чунин ба назар мерасад, ки аксари ҳамсинфонам ба ман аҳамият намедиҳанд?
34. Ман аксар вақт хандаовар ба назар мерасам
35. Аз муносибати муаллимон қаноатмандам
36. Модарам мисли дигар модарони ҳамсинфонам дар ташкили шабнишиниҳо кумак мекунад
37. Дар бораи он ки дигарон дар бораи ман чӣ фикр мекунад, манро ташвиш меорад.
38. Умедворам, ки дар оянда назар ба пештара беҳтар таҳсил мекунам.
39. Фикр мекунам, ки дар мактаб мисли дигар ҳамсинфонам либоси хуб мепӯшам.
40. Ҳангоми ҷавоб додан ба саволҳо дар синф, аксар вақт фикр мекунам, ки дигарон дар бораи ман чӣ фикр карда истодаанд?
41. Ба фикрам хонандагони боистеъдод ҳуқуқҳои махсусе доранд, ки дигарон онро надоранд?
42. Баъзе аз ҳамсинфонатон вақте ки ман аз онҳо дида беҳтар ҳастам, хашмгин мешаванд.

- 43.Аз муносибати ҳамсинфонам қаноатмандам
- 44.Ҳангоми танҳо мондан бо муаллим худро хуб ҳис мекунам
- 45.Ҳамсинфонатон баъзан намуди зохирӣ ва рафтори маро масхара мекунанд
- 46.Фикр мекунам, ки дар бораи корҳои мактабии худ бештар аз дигарон ғамхорӣ мекунам
- 47.Вақте ки касе ба ман савол медиҳанд ва ман ҷавоб дода наметавонам, ҳис мекунам, ки гиря кардан мехоҳам
- 48.Дар вақти хоб бисёр изтиробона дар бораи он ки пагоҳ дар мактаб чӣ ҳодиса хоҳад шуд, фикр мекунам.
- 49.Ҳангоми кор кардан дар масъалаҳои душвор, баъзан ҳис мекунам, ки чизҳои қаблан хуб медонистаамро тамоман фаромӯш кардам.
- 50.Ҳангоми кор кардани масъалаҳо дастам каме меларзад?
- 51.Вақте ки муаллим ба синф супориш доданӣ мешавад, ман асабӣ мешавам
- 52.Ман аз санҷиши дониш дар мактаб метарсам.
- 53.Вақте ки муаллим мегӯяд, ки ба синф супориш медиҳад, маро ҳисси тарси аз уҳдаи иҷрои он набаромадан фаро мегирад.
- 54.Орзу мекардам, ки ҳамсинфонам кореро, ки дигарон иҷро карда наметавонанд, иҷро карда тавонанд.
- 55.Вақте ки муаллим маводро мефаҳмонад, ҳис мекунам, ки ҳамсинфонам назар ба ман беҳтар онро мефаҳманд.
- 56.Дар роҳ ба мактаб рафтан нисбате он ки мабодо муаллим кори санҷишӣ диҳад, ташвиш мешавам.
- 57.Вақте ки иҷрои коре одатан ҳис мекунам, ки онро суст иҷро карда истодаам
- 58.Вақте ки муаллим аз ман иҷрои супоришро дар тахтаи синф назди ҳамсинфонам мепурсад, дастонам каме меларзанд.

Варақаи қайди ҷавобҳо

Ному насаб_____

Синф_____

Санаи рӯз_____

1			11			21			31			41			51		
2			12			22			32			42			52		
3			13			23			33			43			53		
4			14			24			34			44			54		
5			15			25			35			45			55		
6			16			26			36			46			56		
7			17			27			37			47			57		
8			18			28			38			48			57		
9			19			29			39			49					
10			20			30			40			50					

Коркард ва тафсири натиҷаҳо. Ҳангоми коркарди натиҷаҳо саволҳое муайян карда мешаванд, ки ҷавобҳояшон ба калиди тестӣ мувофиқат намеkunанд. Масалан, ба саволи 58 кӯдак «ҳа» ҷавоб дод, дар ҳоле ки дар калид ин савол ба «—» мувофиқ аст, яъне ҷавоби «не» мебошад. Ҷавобҳое, ки ба калид мувофиқат намеkunанд, зухуроти изтироб мебошанд. Ҳангоми коркард инҳо ҳисоб карда мешаванд:

1. Шумораи умумии номувофиқаткуниҳо дар тамоми тест, агар он зиёда аз 50% шумораи умумии саволҳоро ташкил диҳад, мо метавонем дар бораи изтиробии баланд дар кӯдак сухан гӯем; агар аз 75 фоиз зиёд бошад, ин дар бораи изтиробии беҳад баланди кӯдак маълумот медиҳад.

2. Шумораи мувофиқаткуниҳо бо ҳар яке аз 8 намуди изтироб. Дараҷаи изтироб ба мисли ҳолати аввала муайян карда мешавад. Ҳолати умумии эмотсионалии ботинии хонанда таҳлил карда мешавад, ки он асосан бо мавҷудияти синдромҳои (омилҳои) муайяни изтироб ва шумораи онҳо муайян карда мешавад.

№	ОМИЛҲО	РАҚАМИ САВОЛ
1.	Изтиробии умумӣ дар мактаб	2,4,7,12,16,21,23,26,28,46,47,48,49,50,51,52,53,54,55,56,57,58 $\Sigma=22$
2.	Азсаргузаронии стресси иҷтимоӣ	5,10,15,20,24,30,33,36,39,42,44 $\Sigma=11$
4.	Фрустратсияи талабот ба комёбрасӣ	1,3,6,11,17,19,25,29,32,35,38,41,43 $\Sigma=13$
4.	Тарс аз худзоҳирнамоӣ	27,31,34,37,40,45 $\Sigma=6$
5.	Тарс аз вазъияти санҷиши дониш	2,7,12,16,21,26 $\Sigma=6$
6.	Тарс аз мувофиқат накардан бо интизориҳои атрофиён	3,8,13,17,22 $\Sigma=5$
7.	Муқобилияти пасти физиологӣ ба стресс	9,14,18,23,28 $\Sigma=5$

8.	Мушкilot ва тарсҳо дар муносибат бо муаллимон	2,6,11,32,35,41,44,47	$\Sigma=8$
----	---	-----------------------	------------

Замимаи №6

Саволномаи таҳқиқи дараҷаи агрессивнокии Басс - Дарки

Насаб _____

Ном _____

Номи падар _____

Синну сол _____

Сана ва ҷойи тестгузаронӣ _____

Вақти тестгузаронӣ _____

Саволнома барои таҳлили воқунишҳои агрессивӣ ва хусуматона пешбинӣ шудааст. Агрессия ҳамчун хислати шахсият фаҳмида мешавад, ки бо мавҷуд будани тамоюлҳои харобиовар, асосан дар соҳаи муносибатҳои субъекту объект тавсиф дода мешавад. Хусумат (душманӣ) ҳамчун воқунише арзёбӣ мегардад, ки ҳиссиёт ва баҳодиҳии манфии одамон ва рӯйдодҳоро ба вуҷуд меорад.

Нишондод: Агар шумо бо изҳорот розӣ бошед, “ҳа” ва агар розӣ набошед, “не”-ро қайд кунед. Кӯшиш кунед, ки доир ба саволҳо муддати дароз фикр накунад.

Матни саволнома

1.	Баъзан аз хоҳиши озор додани дигарон худдорӣ карда наметавонам	ҳа	Не
2.	Баъзан шахсони бароям маъқулнабударо ғайбат мекунам	ҳа	Не
3.	Ба осонӣ ба ғазаб меоям, вале зуд ором мешавам	ҳа	Не
4.	Агар аз ман бо меҳрубонӣ хоҳиш накунад, корро иҷро намекунам	ҳа	Не
5.	Ман на ҳама вақт он чизеро, ки бояд дошта бошам, ба даст меорам	ҳа	Не
6.	Намедонам, аз пасам дигарон дар бораам чӣ мегӯянд	ҳа	Не
7.	Агар рафтори дӯстонам бароям маъқул набошад, коре мекунам, ки онҳо инро ҳис кунанд	ҳа	Не
8.	Вақте нафареро фиреб медиҳам, вичдонам маро саҳт азоб медиҳад	ҳа	Не
9.	Ба фикрам барои латуқӯб кардани нафаре қодир нестам	ҳа	Не

10.	Ман ҳеч гоҳ ба дараҷае хашмгин намешавам, ки чизҳоро ба ҳар тараф партоям	ҳа	Не
11.	Ҳамеша камбудии дигаронро мебахшам	ҳа	Не
12.	Агар тартиботи муқарраршуда бароям маъқул набошад, кӯшиш мекунам, ки онро вайрон кунам	ҳа	Не
13.	Дигарон қариб ҳамеша аз вазъиятҳои мусоид истифода бурда метавонанд.	ҳа	Не
14.	Дар муносибат бо шахсоне, ки нисбат ба ман аз интизориям бештар муносибати хайрхоҳона доранд, эҳтиёткорӣ зоҳир менамоям	ҳа	Не
15.	Ман аксар вақт бо дигарон розӣ нестам	ҳа	Не
16.	Баъзан дар фикрам андешаҳои ҷарх мезананд, ки аз онҳо шарм медорам	ҳа	Не
17.	Агар ягон касе маро аввал шуда занад ҳам, ман ба ӯ бо чунин тарз ҷавоб намедихам	ҳа	Не
18.	Вақте асабӣ мешавам, дарро саҳт мепошам	ҳа	Не
19.	Ман ҳеле асабинитарам, зеро ки дар назари аввал менамоям	ҳа	Не
20.	Агар ягон кас аз ҳудаш роҳбар тарошад, ман ҳамеша ба муқобилаш мебароям	ҳа	Не
21.	Аз тақдири худ то андозае ғамгинам	ҳа	Не
22.	Ман фикр мекунам, ки бисёриҳо маро дӯст намедоранд	ҳа	Не
23.	Агар дигарон бо ман розӣ набоянд, ман аз баҳс худдорӣ карда наметавонам	ҳа	Не
24.	Шахсони коргурез бояд ҳудро гунаҳкор ҳис кунанд	ҳа	Не
25.	Ҳар касе, ки ман ва аҳли оилаамро дашном медихад, ба занозанӣ меафтад	ҳа	Не
26.	Ман ба шӯҳихои дағалона қодир нестам	ҳа	Не
27.	Вақте маро масҳара мекунанд, саҳт ба ғзаб меоям	ҳа	Не
28.	Вақте ки дигарон ҳудро сардор вонамуд мекунанд, ман ҳама корро мекунам, то ки онҳо ҳавобаландӣ накунанд	ҳа	Не
29.	Қариб ҳар ҳафта касеро мебинам, ки ба ман маъқул нест	ҳа	Не
30.	Аксари шахсон ба ман ҳасад мебаранд	ҳа	Не
31.	Ман талаб мекунам, ки дигарон маро эҳтиром кунанд	ҳа	Не
32.	Манро ин ҳолат руҳафтада мекунад, ки барои волидонам ба қадри қофӣ хизмат намекунам	ҳа	Не
33.	Шахсоне, ки ҳамеша шуморо озор медиханд, арзандаанд, ки “гушашонро тоб диҳӣ”	ҳа	Не
34.	Ман ҳеч гоҳ аз шиддати қаҳру ғзаб ғамгин намешавам	ҳа	Не
35.	Агар бо ман бадтар аз он рафтор кунанд, ки ба он сазовор ҳастам, ҳафа намешавам	ҳа	Не
36.	Агар касе маро ба ғзаб овардан хоҳад, ман ба ӯ аҳаммият намедихам	ҳа	Не
37.	Ғарҷанде ман инро нишон намедихам, вале баъзан ҳасад мебарам	ҳа	Не
38.	Баъзан ба назарам метобад, ки дигарон ба ҳолам меҳанданд	ҳа	Не
39.	Агар хашмгин бошам ҳам, аз алфози қабҳи истифода намекунам	ҳа	Не
40.	Меҳоҳам, ки гуноҳҳои ман баҳшида шаванд	ҳа	Не
41.	Ман дар кам ҳолатҳо ҷавоб мегардонам, ҳатто агар касе	ҳа	Не

	маро занад ҳам		
42.	Вақте кор табъи дилам намешавад, ман баъзан хафа мешавам	Ҳа	Не
43.	Баъзан дигарон танҳо бо ҳузури худ манро хашмгин мекунам	Ҳа	Не
44.	Ягон нафаре нест, ки ман дар ҳақиқат ба ӯ нафрат дошта бошам	Ҳа	Не
45.	Принсипи ман: «Ҳеч гоҳ ба «бегона» бовар накун»	Ҳа	Не
46.	Агар касе маро асабӣ кунад, ман омодаам фикрамро дар бораи ӯ рӯйрост бигӯям	Ҳа	Не
47.	Бисёр корхое мекунам, ки баъдан пушаймон мешавам	Ҳа	Не
48.	Агар ба ғазаб оям, метавонам ба касе зарба занам	Ҳа	Не
49.	Аз кӯдакӣ ман ҳеч гоҳ алангаи хашму ғазабро нишон намодаам	Ҳа	Не
50.	Ман аксар вақт худро мисли чалаки борут ҳис мекунам, ки ба таркидан омода аст	Ҳа	Не
51.	Агар ҳама медонистанд, ки ман чиро ҳис мекунам, маро шахси мураккабу душвор меҳисобиданд	Ҳа	Не
52.	Ман ҳамеша доир ба он фикр мекунам, ки кадом сабабҳои пинҳонӣ одамонро барои муносибати хуб кардан бо ман водор мекунам	Ҳа	Не
53.	Вақте ба тарафи ман дод мезананд, ман ҳам дод зада, ҷавоб мегардонам	Ҳа	Не
54.	Нокомиҳо маро ғамгин мекунам	Ҳа	Не
55.	Ман аз дигарон камтар ё бештар ҷангара нестам	Ҳа	Не
56.	Ҳолатеро ба хотир оварда метавонам, ки аз шиддати ғазаб чизеро ба даст гирифтаму шикаста партофтам	Ҳа	Не
57.	Баъзан эҳсос мекунам, ки аввал шуда, барои ба занозанӣ шуруъ кардан омодаам	Ҳа	Не
58.	Баъзан ҳис мекунам, ки ҳаёт ба ман беадолатона муносибат мекунад	Ҳа	Не
59.	Пештар фикр мекардам, ки аксари мардум рост мегӯянд, вале акнун ман ба ин бовар надорам	Ҳа	Не
60.	Ман танҳо ҳангоми ба ғазаб омадан дашном медиҳам	Ҳа	Не
61.	Вақте ки нодуруст рафтор мекунам, вичдонам маро азоб медиҳад	Ҳа	Не
62.	Агар барои ҳифзи ҳуқуқҳоям истифодаи қувваи ҷисмонӣ зарур шавад, онро истифода мебарам	Ҳа	Не
63.	Баъзан ғазаби худро бо он ифода мекунам, ки бо мушт ба рӯйи миз мезанам	Ҳа	Не
64.	Ман метавонам ба шахсони бароям маъқулнабуда муносибати дағал дошта бошам	Ҳа	не
65.	Чунин душманоне надорам, ки ба ман зиён расонидан хоҳанд	Ҳа	Не
66.	Ман дигаронро ҷавобан ҷазо дода наметавонам, агар ӯ ба ин сазовор бошад ҳам	Ҳа	Не
67.	Аксар вақт фикр мекунам, ки нодуруст зиндагӣ кардам	Ҳа	Не
68.	Ман шахсонро медонам, ки қодиранд, ки маро ба занозанӣ таҳрик (тела) диҳанд	Ҳа	Не
69.	Ба масъалаҳои ғайриҷиддӣ озурда намешавам	Ҳа	Не
70.	Бисёр кам ба фикрам чунин андеша меояд, ки дигарон	Ҳа	Не

	маро ба ғазаб овардан ё таҳқир кардан меҳоханд		
71.	Ман аксар вақт ба дигарон танҳо таҳдид мекунам, гарчанде мақсади амалӣ намудани ин таҳдидҳоро надорам	Ҳа	Не
72.	Вақтҳои охир ман шахси мичинг (дилбазан) шудаам	Ҳа	Не
73.	Ҳангоми баҳс аксар вақт овозамро баланд мекунам	Ҳа	Не
74.	Ман одатан кӯшиш мекунам, ки муносибати бади худро нисбат ба дигарон пинҳон кунам	Ҳа	Не
75.	Ман беҳтараш бо чизе розӣ мешавам, нисбат ба он ки баҳс кунам	Ҳа	Не

Коркарди натиҷаҳо:

Индекс (шоҳис)-и шаклҳои гуногуни воқунишҳои агрессивӣ ва душманона бо ҷамъбасти ҷавобҳои гирифташуда муайян карда мешаванд.

Агрессияи ҷисмонӣ, агрессияи бавосита, асаббоният, агрессияи шифохӣ дар якҷоягӣ индекси умумии воқунишҳои агрессивӣ ва кинаву бадгумонӣ индекси душманиро ташкил медиҳанд;

Душманӣ – мавқеи умумии манфӣ ва нобоварӣ ба атрофиён;

Агрессия – воқунишҳои ғаъоли берунаи агрессивӣ нисбат ба шахсони мушаххас.

Индекси душманӣ ҷадвалҳои 5 ва 6, индекси агрессивнокӣ бошад (ҳам мустақим ва ҳам маромноккунанда), ҷадвалҳои 1, 3 ва 7-ро дар бар мегирад.

Меъёри агрессивнокӣ бузургии индекси он мебошад, ки ба 21 ҷамъ ё тарҳи 4 баробар аст ва душманӣ бошад – 6 - 5 - 7 ҷамъ ё тарҳи 3.

Замимаи №7

Саволномаи Бек (барои наврасон)

Нишондод: "Дар ин саволнома гурӯҳи мулоҳизаҳо оварда шудааст. Ҳар як гурӯҳи изҳоротро бодикқат хонед. Сипас дар ҳар гурӯҳ як изҳоротро, ки бо ҳиссиёти ин ҳафта ва имрӯз аз сар гузаронида, мувофиқат мекунад, интихоб намоед. Дар назди изҳороти интихобнамудаатон ишора гузоред. Агар якчанд изҳорот аз як гурӯҳ ба шумо баробар мувофиқат кунанд, пас дар паҳлуи ҳар яки онҳо ишора

гузored. Пеш аз интиҳоб, боварӣ ҳосил кунед, ки ҳамаи изҳоротро дар хар як гурӯҳ пурра хондаед."

Матни саволнома.

0 Ман ғамгин нестам.

1 Ман худро ғамгин ва афсурда ҳис мекунам.

2 Ман ҳамеша ғамгин ва ё афсурда мешавам ва ман бо худ ҳеҷ кор карда наметавонам.

3 Ман чунон ғамгинам ё афсурдаҳолам, ки тоқат карда наметавонам.

0 Ман ба оянда бе ноумедии зиёд назар мекунам.

1 Ман аз оянда ноумед мешавам.

2 Ман ҳис мекунам, ки ман чизе барои интизорӣ надорам.

3 Ман ҳис мекунам, ки аз оянда умеде нест ва ҳеҷ гуна тағйирот барои беҳтар шудан вуҷуд надорад.

0 Ман худро ноком ҳис намекунам.

1 Ман ҳис мекунам, ки ба ман нисбат ба одамони дигар бештар ҳолатҳои нокомӣ рух додаанд.

2 Вақте ки ман ба зиндагии худ назар мекунам, танҳо як занҷири нокомиро мебинам.

3 Ман ҳис мекунам, ки ман ҳамчун шахс (волидон) ноком шудаам.

0 Ман нисбат ба дигарон дида шавқу ҳаваси худро гум накардаам.

1 Ман нисбат ба одамони дигар камтар шавқ дорам.

2 Ман қариб ҳама шавқу рағбатро нисбат ба одамони дигар гум кардаам ва нисбати онҳо қариб ҳеҷ гуна ҳиссиёте надорам.

3 Ба одамони дигар майлу рағбатамро гум кардам ва ба онҳо умуман парвоя надорам.

0 Ман мисли пештара ба осонӣ қарор қабул мекунам.

1 Ман кӯшиш мекунам, ки қарорҳои қабулшударо ба таъхир андозам.

2 Қабули қарорҳо барои ман як мушкили бузург аст.

3 Ман дигар умуман қарор қабул карда наметавонам.

0 Ман ҳис намекунам, ки ман аз ҳолати маъмулӣ дида бадтар менамоям.

1 Зебо нанамудан манро ба ташвиш меорад.

2 Ман ҳис мекунам, ки дар намуди зоҳирии ман тағйиротҳои доимӣ ба амал меоянд, ки маро зебо мекунанд.

3 Ман ҳис мекунам, ки ман нафратангез ва нафратовар ба назар мерасам.

0 Ман ягон ноқаноатмандии махсусро ҳис намекунам.

1 Ҳеҷ чиз маро мисли пештара хушбахт намекунад.

2 Дигар ҳеҷ чиз маро қаноатманд намекунад.

3 Маро ҳама чиз қаноатманд намекунад.

0 Ман ягон гунаҳкорию эҳсос намекунам.

1 Бештари вақт ман худро беарзиш ҳис мекунам.

2 Ман ҳисси гунаҳкорию қавӣ дорам.

3 Ман худро хеле бад ва беарзиш ҳис мекунам.

0 Ман мисли пештара кор карда метавонам.

1 Ман бояд барои иҷрои коре кӯшиши иловагӣ ба харҷ диҳам.

3 Ман ҳеҷ кор карда наметавонам.

0 Ман аз худам ноумед намешавам.

1 Ман аз худам ноумед шудаам.

2 Ман аз худам нафрат дорам.

3 Ман худро дидан намехоҳам.

0 Дар бораи ба худ зарар расондан фикре надорам.

1 Ман ҳис мекунам, ки мурдан беҳтар мебуд.

2 Ман нақшаҳои муайяни худкушӣ дорам.

3 Дар фурсати аввал худкушӣ мекунам.

0 Аз ҳарвақта дида монда нашудаам.

1 Аз пештара дида тезтар хаста мешавам.

2 Аз ҳар гуна фаъолият хаста мешавам.

3 Ман аз дилхоҳ коре хаста мешавам.

0 Иштиҳои ман аз муқаррарӣ дида бад нест.

1 Иштиҳо ман ба мисли пештара хуб нест.

2 Ҳоло иштиҳои ман хеле бад шудааст.

3 Ман умуман иштиҳо надорам.

Коркард ва шарҳи натиҷаҳо.

– то 9 ҳол – ҳолати эмотсионалии қаноатбахш – 4 ҳол

– аз 10 то 19 ҳол – депрессияи сабук – 3 ҳол

– аз 19 то 22 ҳол – депрессияи миёна – 2 ҳол

– аз 23 ҳол зиёдтар – депрессияи вазнин